

1

1971

**A BÉKÉS MEGYEI
MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI**

069
B45

15.608 T

A BÉKÉS MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI

**I
1971**

A Békés Megyei Múzeumok Közleményei
Publications of the Museums of the County Békés

Szerkeszti:

DÉR LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

MORVAY SÁNDOR

Lektorálták:

DIENES ISTVÁN

BAKAY KORNÉL

HORVÁTH IMRE

ENDREI WALTER

KALICZ NÁNDOR

KISZELY ISTVÁN

KOVALOVSKY JÚLIA

LIPTÁK PÁL

SOLTÉSZ GÁSPÁR

A tartalmi összefoglalókat fordította

DEDINSZKY GÉZA

A borítólapot tervezte

LIPTÁK PÁL

Közleményeink megindulása elé

A jelen kötettel induló Közleményeink kiadványsorozata régi igénynek és elvárásnak kíván eleget tenni.

A megye múzeumai, melyek részben még a múlt században, részben a felszabadulás után létesültek, tevékenységükben számottevő múltira tekinthetnek vissza, s megyei szervezetben való összefogásuk is közel tíz éve megvalósult. Munkájuk kialakuló egységének ideje alatt gyűjteményeik jelentősen gazdagodtak, s a szervezet személyi-szakmai ereje is megnövekedett. Mindenekelőtt talán ezért megalapozott az a belső igény és az a külső elvárás, hogy a múzeumi szervezet önálló kiadványsorozattal jelentkezzen. Fórumot teremtsen annak a tudományos tevékenységnek, amely a megye múzeumaiban folyik, valamint mindazoknak a külső kutatóknak, akik a különböző múzeumi szakágak vonatkozásában helyi témák feldolgozására vállalkoznak.

A kiadványsorozat sajátos feladataival, a múzeológiai szakágak tudományos publikációival kíván hozzájárulni a már komoly eredményeket felmutató megyei historiográfia terméséhez.

Egyben szerep vár rá abban is, hogy eszközei mértékében serkentse a múzeumi kutatómunkát és befolyásolja a kutatások irányát. Funkcióját akkor töltheti be, létét úgy igazolhatja, ha egyaránt meg tud felelni a helyi igényeknek és a tudomány igényeinek. Azaz, ha törekvéseivel szolgálni tudja a lokális értékek közkinccsé tételét, a tudat formálódását a szűkebb baza jobb megismertetésével és egyben hozzá tud járulni a megye területével meghatározott múzeumi kutatómunka közzétételével az országos vagy esetenként az egyetemes múzeológia tudományos eredményeihez.

Ilyen mértéknek nem könnyű megfelelni, de ugyanezt a ketiős követelményt támasztja az is, hogy a kiadványsorozatnak számítania kell mind a helyi olvasók, mind a különböző tudományágak kutatói, mind pedig a külföldi múzeológia érdeklődésére.

Kedvezőnek látszik e tekintetben az, hogy a múzeumi szervezet tevékenységében olyan vállalkozások léptek előtérbe – mint pl. a megyében élő nemzetiségek múltját és életét bemutató komplex, állandó kiállítás létesítése, vagy a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének irányításával, s a megyei szervezet részvételével folyó megyei régészeti topográfia munkálatai –, amelyek megoldása során egy-egy nagyobb téma vagy egy tudományág keretébe tartozó tudományos dolgozatok megjelentetését vehetjük tervébe. Emellett természetesen elkerülhetetlen ettől eltérő összeállítású, a legkülönbözőbb múzeumi szakágak dolgozatait magábafoglaló kötetek kiadása is. Néhány múzeumi szakág csak ilyen jellegű kötetekben juthat publikációs lehetőséghez, s Közleményeinknek időről-időre a szervezet egészének munkájáról is be kell számolnia. Ez utóbbi esetben sem kell azonban lemondanunk a fent említett követelmények megközelítéséről vagy megvalósításáról, hiszen ezek teljesítése elsősorban a színvonalbeli követelmények függvénye.

A megyei régészeti kutatás bármely részlete helyet biztosíthat magának az országos, illetve egyetemes régészeti kutatás eredményeiben, s a néprajzi tevékenység is minden helyi sajátosság és ismeret feltárásával, közlésével megtalálhatja helyét a néprajztudomány egészében. A helytörténet pedig, helybezkötöttsége ellenére, valójában természetes építőköve lehet a szintetizáló történetírásnak. S hasonló a helyzet más műzeológiai szakágak vonatkozásában is. Abhoz azonban, hogy a lehetőség valósággá váljék, szükséges a műzeológiai szakágak helyi tudományos tevékenységének jelentős kiszélesítése, fellendítése, s úgyszintén módszertani szintjének felemelése a tudományágak általános módszertani szintjéhez. S ebben a munkában Közleményeink megjelenő kötetei hasznos szerepet vállalhatnak.

Végezetül most megjelenő kötetünket ajánljuk az Olvasó figyelmébe. A kötet régészeti tanulmányokat publikál. Egyrészt két bonfoglaláskori temető feldolgozását adja úgy, hogy a régészek tanulmányait antropológus, ipartörténész, botanikus és végész által végzett vizsgálatok teszik teljesebbé. Két cikk a régészeti topográfia körébe tartozó, s a fentiekén kívül közérdeklődésre tarthat számot a X. századi trepanált koponya leírását és vizsgálatát ismertető tanulmány is.

A szerkesztő

Introducing our Publications

The series of our Publications starting with the present volume wishes to meet old requirements and expectations.

The museums of the county, which were established partly in the past century and partly after the liberation, may look back in their activity upon a distinguished past, and also their cooperation within the framework of a countywide organisation was realized about ten years ago. In the course of time work became more and more united and their collections grew continuously richer, while also the staff and the professional potential of the organisation continued to increase. It is perhaps primarily for this reason that we may regard as well-founded the inner demand and external expectation that the organisation of the museums should come forward with an independent series of publications, and that it should create a forum for the scientific activity going on in the museums of the county as well as for all the outside researchers who in respect of the several specialized branches of the museums undertake to work up local subjects.

The series of publications, by its peculiar tasks, by the scientific publications of the muzeological specialized branches, wishes to contribute to the yields of the county's historiography which has already produced noteworthy results.

At the same time it will also have to play a role in stimulating as far as its means permit the research work of the museums, and in influencing the trends of

research. It will fill its function and justify its existence if it is able to comply with local requirements and scientific demands alike, that is if by its efforts it will be able to serve the purpose of making local values public property, serve the expansion of knowledge by making people better acquainted with their homeland proper and if, at the same time, it is able to contribute, by making known the research work of the museums within the area of the county, to the national or, from time to time, to the universal museological scientific achievements.

It is not easy to meet this level of requirements but, at the same time, it also sustains the double demand that the series of publications must take into account the interest of local readers, of the researchers of the several branches of science, and of foreign museology alike.

It appears as favourable in this respect that in the activity of the organisation of the museums undertakings have come into the foreground – such as the organisation of a complex, permanent exhibition giving a picture of the past and life of the nationalities living in the county, or the archeological topographical operations going on in the county under the guidance of the Archeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences and with the participation of the county organisation – in the course of whose accomplishment we may consider the publication of scientific studies belonging to a major subject or coming within the province of a scientific branch. In addition, it will, of course, also be inevitable to publish volumes compiled in a different manner and including the studies of the most different specialized branches of the museums. Some of these specialized branches will find an opportunity for publication only in volumes of this nature, and our publications will also have to give an account from time to time of the work of the organisation as a whole. In this latter case, too, however, we need not desist from approaching or realizing the requirements mentioned above since the meeting of these requirements depends in the first place on the requirements of standard.

Any section of archeological research in the county may secure a place in the results of national and universal archeological research, and also ethnographical activity may find its place in ethnography as a whole by disclosing and reporting on local peculiarities and knowledge. Regional history, in spite of its localized nature, may indeed be a natural building stone of synthesizing historiography. In respect of other museological specialized branches the situation is a similar one. However, to enable opportunities to become reality it will be necessary to expand and promote to a considerable extent the local scientific activity of the museological specialized branches, and to raise its methodological level to the general methodological level of the branches of science. In this work the volumes of our publications will be able to undertake a useful role.

In conclusion we recommend our volume which is now published to the attention of readers. The volume publishes archeological studies. It offers the elaboration of two cemeteries dating from the time of the Hungarian conquest, which is rendered

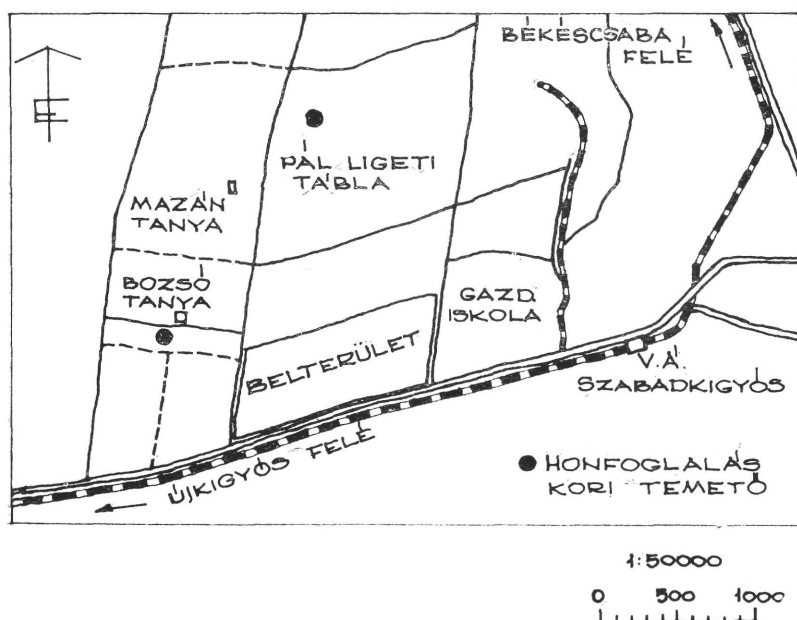
more complete by the examinations carried out by anthropologists, industrial historians, botanists, and chemical research workers who have contributed to the studies of the archeologists. Two articles belong to the sphere of archeological topography and, apart from those mentioned above, also the study dealing with the description and examination of the skull trepaned in the 10th century may lay claim to general interest.

The Editor

X. századi temető a szabadkígyósi tangazdaság homokbányájában

PÁLÓCZI-HORVÁTH ANDRÁS

A szabadkígyósi Mezőgazdasági Technikum Tangazdasága 1962 nyarán új homokbányát nyitott a községtől nyugatra, egy észak–dél irányban hosszan elnyúló domb gerincén. A terület az Újkígyós községhez tartozó Bozsó-tanyától délnyugatra fekszik (1. kép). A homokbányászás során honfoglalás kori leletek kerültek elő. A Tangazdaság bejelentésére Dankó Imre, a gyulai Erkel Ferenc Múzeum akkori igazgatója tett helyszíni szemlét és összegyűjtötte egy elpusztult sír (1. sz. sír) régészeti anyagát: hajkarikát, csüngős vereteket, karperecet, gyűrűt. Értesítésére a Magyar Nemzeti Múzeum Adattára leletmentő ásatást indított, melyet e sorok írója végzett el 1962. november 17–20. között.

1. kép. A szabadkígyósi X. századi temetők helyszínrajza

Illustration 1. Lay-out of the 10th century cemeteries of Szabadkígyós

A helyszínen megállapíthatjuk, hogy az ásatás előtt mintegy 8–10 sír pusztult el, ezek közül az egyik lovastemetkezés volt.¹ Néhány sír, köztük a lovassír helyét hozzávetőlegesen be tudtuk jelölni a térképen a homokbánya partfalában mutatkozó nyomok és a szemtanúk útbaigazítása alapján. Az 1. sír vázcsontjait és koponyáját megtaláltuk. A négyszögletes bányagödör nyugati és déli fala mentén végzett ásatással meghatároztuk az 1. sz. sír pontos helyét és további 3 sírt tártunk fel (2–4. sz. sírok).

1965 augusztusában Pálvölgyi Lajos, a Mezőgazdasági Technikum tanára újabb leleteket jelentett be a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumnak. A lelőhelyet felkeresve megtudtuk, hogy 1964 őszén találták az utolsó leletet, egy – az elbeszélés szerint – bolygatatlan lovassírt. A homokbánya 1962 és 1965 között észak és északkelet felé terjeszkedett, a homokkitermelés során kb. 15 sírt pusztíthattak el, bár Kasznár András brigádvezető, aki gyakran jelen volt a homokbányászásnál, csak 8 sírra emlékezett.

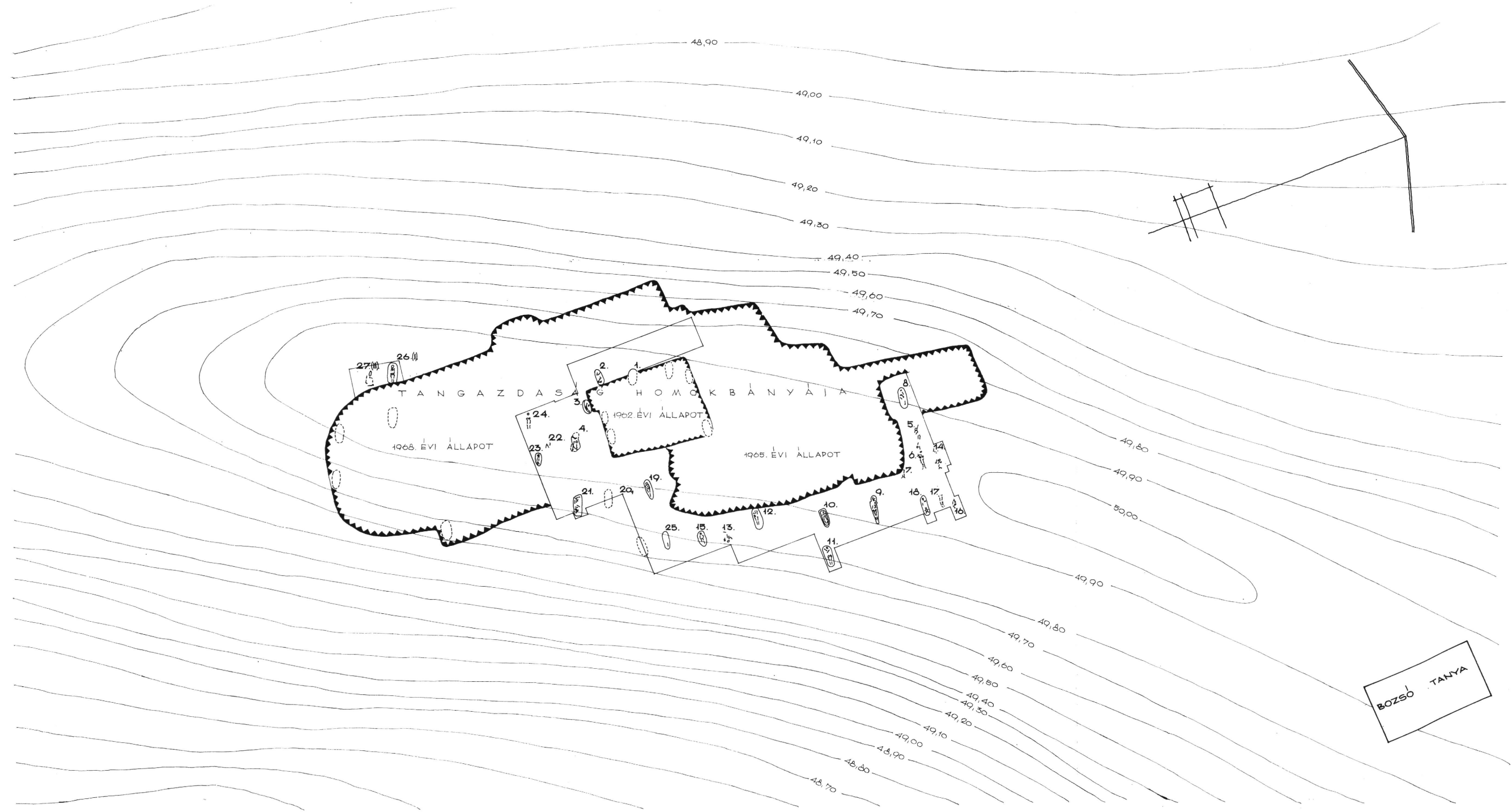
1965. szeptember 20–27. között végeztük a második leletmentő ásatást, a Munkácsy Mihály Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából. 21 újabb sírt (5–25. sz. sírok) tártunk fel a homokbánya északi, keleti és déli oldalán kijelölt szelvény sorban. Az ásatással nem értük el a temető széleit, csupán ideiglenesen biztosítottuk szelvényeinkkel a legveszélyeztetettebb oldalakon a feltáratlan területet (l. a térképmellékletet).

1968 áprilisában Bálint Csanád a Pál ligeti táblában folytatott ásatása idején megtekintette a lelőhelyet. A homokbánya dél felé terjeszkedett, és a helybeliek elbeszélése szerint további sírokat bolygattak meg. Bálint Csanád 4 sír helyét figyelte meg: környékükön kidobott ember- és lócsontok hevertek. Egyik helyen bordás talpú kengyel töredékeit találta. A homokbánya nyugati falának déli végében függőlegesen lefelé haladó beásás nyomát észlelte. A feltáráshoz végzett rábontás közben két újabb sír került elő: a 26–27. sz. sír (Bálint Cs. akkori számozása szerint az I–II. sz. sír).

A temető további kutatását a körülmények számunkra nem tették lehetővé. Bár várhatók még sírok, különösen a keleti oldalon, az így csupán töredékesen ismert temetőt mégis szükségesnek tartjuk közreadni, hogy honfoglalás kori kutatásunk elől ezek az adatok se maradjanak elzárva. Reméljük, hogy a temető néhány érdekes jellegzetessége gazdagítani fogja a honfoglaló magyar népről kialakult ismereteinket.²

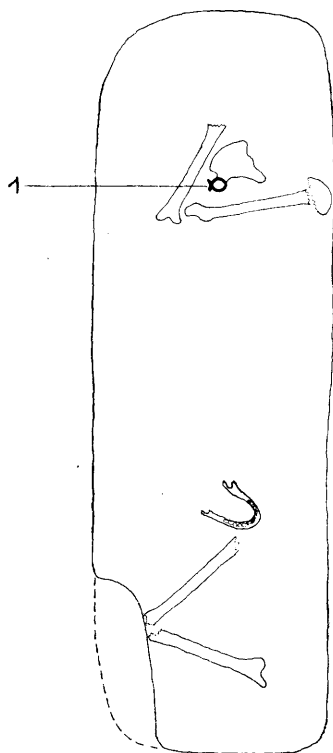
A sírok leírása

1. sír. A homokbányászás során elpusztult, csak a sírgödör Ny-i végének szélét lehetett megfigyelni. A sírgödör mélysége: kb. 115 cm; tájolása: Ny–K, valószínűleg kissé eltért É felé. Nő csontváza; életkor: 25–30 év. Utólagos bemondás szerint enyhe üdő tartásban, nyújtott lábakkal feküdt a sírban, vagyis valószínű, hogy koponyáját, esetleg felső testét alápolcolták. *Mellékletek:* 1. Az „orr alatt” egyszerű, nyitott bronz *hajkarikát* találtak. Egyik vége hegyes, másik egyenesen levágott; átm.: 3,5x3,2; v : 0,25 cm (I. t. 7.). 2. A nyaktájiakon 6 db bronz *csüngős veret*, az egyiknek csak csüngő része került a múzeumba. A kerek veretek hátlapján szélükhöz forrasztott két fül szolgált a felerősítésre. Teljes h : 4,9; kerek veret átm : 1,5; m : 0,6; csüngő h : 3,0; sz : 1,8 cm (I. t. 1–6.). A honfoglalás kori női viseletben csüngős veretek díszíthetik az övet, a süveget, a pártát vagy az ingnyakat.³ Itt az utóbbi díszítéséről lehet szó, és a veretek száma teljesnek látszik.⁴ 3. A jobb alkaron pödrött végű bronz *karperec*; átm : 7,5x6,9 cm. Ovális keresztmetszetének átm : 0,40x0,25 cm

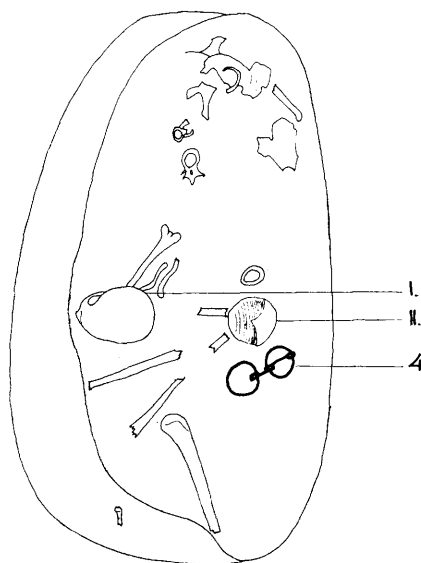

BOZSO TANYA

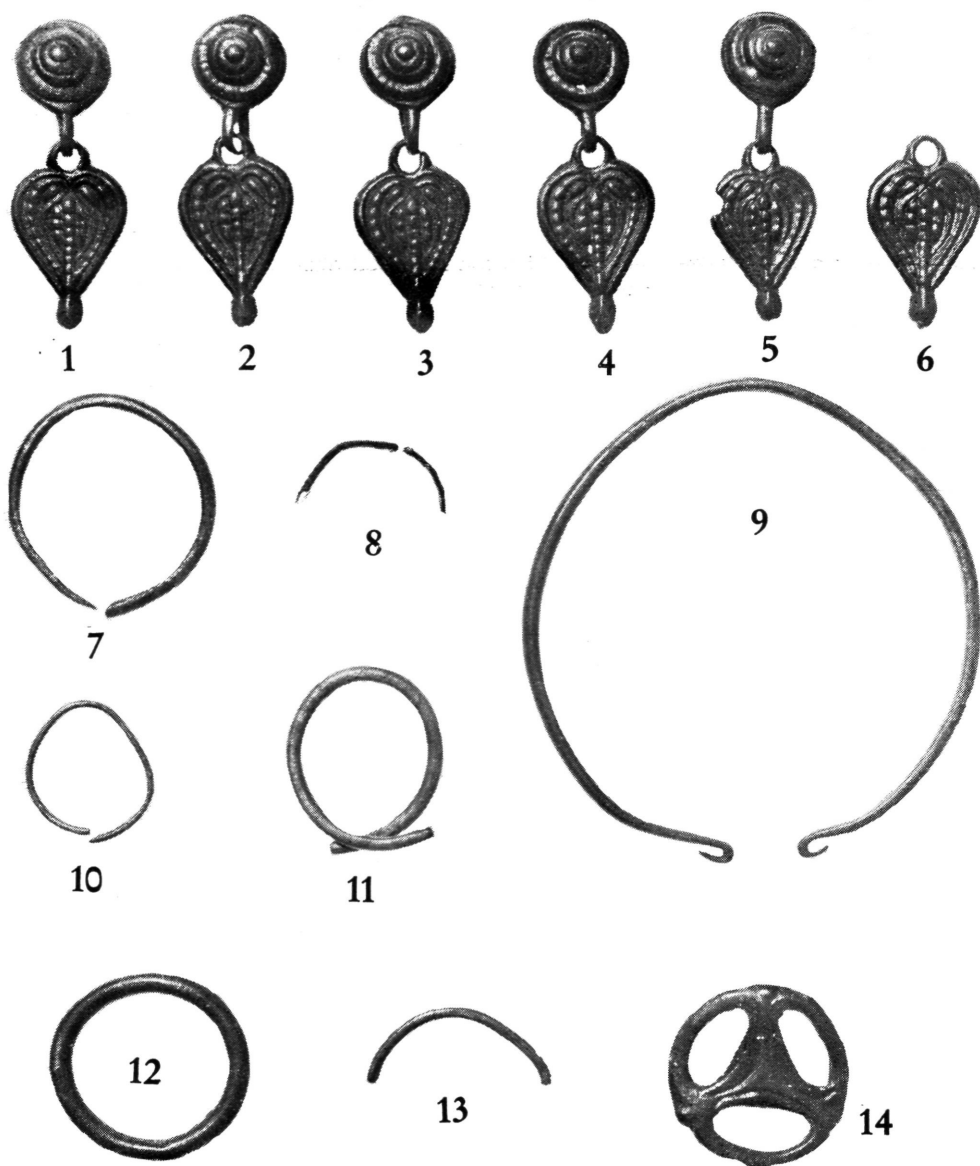
(I. t. 9.). Az ékszer egyedülálló példány, pontos párhuzamát nem találtuk meg. Baks pusztán (Csongrád m.) került elő s-végű hajkarikával együtt 2 db hasonló karperec, ezeknek pödrött végét azonban laposra kalapálták, és szárait spirálisra csavart huzaldísz díszítette.⁵ Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdomb temetőjében egyik végén pödrött, kerek átmetszetű karperec került elő.⁶ Véleményünk szerint ez a néhány tárgy újabb ékszerfajtaival való formai kísérletezés emléke, és így átmenetet képez a kerek metszetű, hegyesedő végű karperec és a pödrött végű lemezkarperccel elterjedt típusa között. Felvetődhet, hogy ezeket a tárgyakat a X. sz. második felében és a XI. sz. elején divatos pödrött végű hajkarikák⁷ analógiájára alakították ki. Mindenesetre valószínű, hogy a X. sz. közepénél korábbi időre nem keltezhetők.⁸ 4. A bal kézen nyitott, lekerekített végű bronz *pántgyűrű*. A tárgy egyik felét kitevő 2 db töredék maradt meg; h : 1,8 ill. 1,2; sz : 0,3 cm; rekonstruált átm : 2,0x2,5 cm (I. t. 8.). A honfoglalás kori köznép temetőiben a hasonló pántgyűrűk kísérő leletei: egyszerű hajkarikák, hegyesedő végű karperecek, fülesgombok.⁹ A leletegyüttes csak viszonylag tekinthető teljesnek, néhány elkallódott tárggyal itt is számolhatunk.

2. kép. 2. sír
Illustration 2 Grave 2

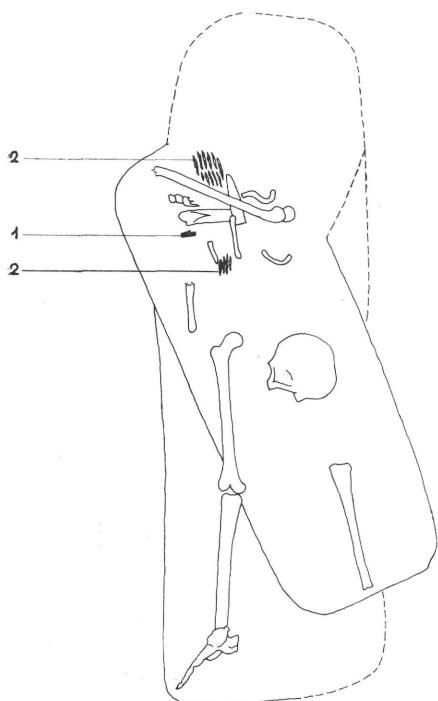
3. kép. 3. sír
Illustration 3 Grave 3

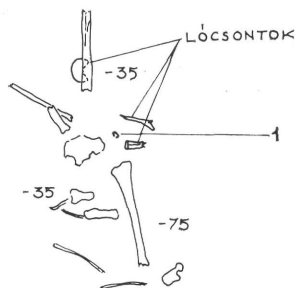
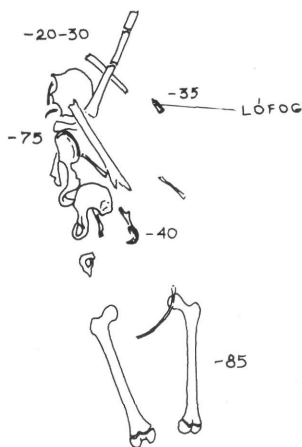
I. tábla - Table I

2. sír (2. kép). A sírgödör mélysége: 108; h : 143; sz : 45 cm; tájolása: Ny-K 278°. A sírt korabeli beásás bolygatta meg. Az eredeti sírgödörre pontosan rááshattak, mert a beásás foltját külön nem lehetett észlelni. Nő csontváza; életkor: 20–25 év. Néhány vázcsont bolygatott helyzetben a sír alján feküdt, a koponya és az állkapocs pedig 60 cm mélységben került elő – utóbbiakat a visszatemetéskor dobhatták a gödörbe a sírablók. *Melléklet: 1.* Egyszerű, nyitott bronz *hajkarika* a koponya mellett, másodlagos helyzetben. Végei kb. 1,5 cm hosszan egymásra hajlanak; átm : 2,8x2,4; v : 0,2 cm (I. t. 11.).

3. sír (3. kép). A sírgödör mélysége : 60; h : 140 cm; tájolása: Ny-K 280°. É felől teljes hosszúságban ráástak a sírablók, mindössze a sír D-i szélén egy keskeny, 10–15 cm-es sávot hagyva érintetlenül. Férfi csontváza; életkor: 40–45 év. A beásás gödrében (h : 140; sz : 65 cm) összevissza bedobálva heverték a vázcsontok, középen a koponya (I.) és egy másik vázhoz tartozó töredékes felnőtt koponya (II.). Utóbbi másik feldúlt sírből kerülhetett ide a bolygatás idején. A sírablók nem temettek

4. kép. 4. sír
Illustration 4 Grave 4

5. kép. 5. sír
Illustration 5 Grave 5

vissza minden vázcsontot a sírba. *Melléklet: 1.* A II. sz. koponya K-i oldalánál 30 cm mélységben nagykarikás vas *csikózábla*. Az egyik karika elrepedt, a másik két darabra tört. Az egyik szájvas végén a visszahajlított gyűrűk ugyanazon az oldalon vannak, a másikon egymásra merőlegesek. Középen csuklója összerozsdásodott. A zabla teljes h : 25,5; a karikák átm : 7,8; sz : 0,6–0,9; v : 0,3; a szájvasak h : 7,8 ill. 8,0; v (középen) : 0,6 cm (II. t. 1.). Lócsont nem került elő a sírból, lószerszámos temetkezésről¹⁰ lehet szó – hacsak nem másik feldúlt sírből került ide a zabla a sírrablás idején.

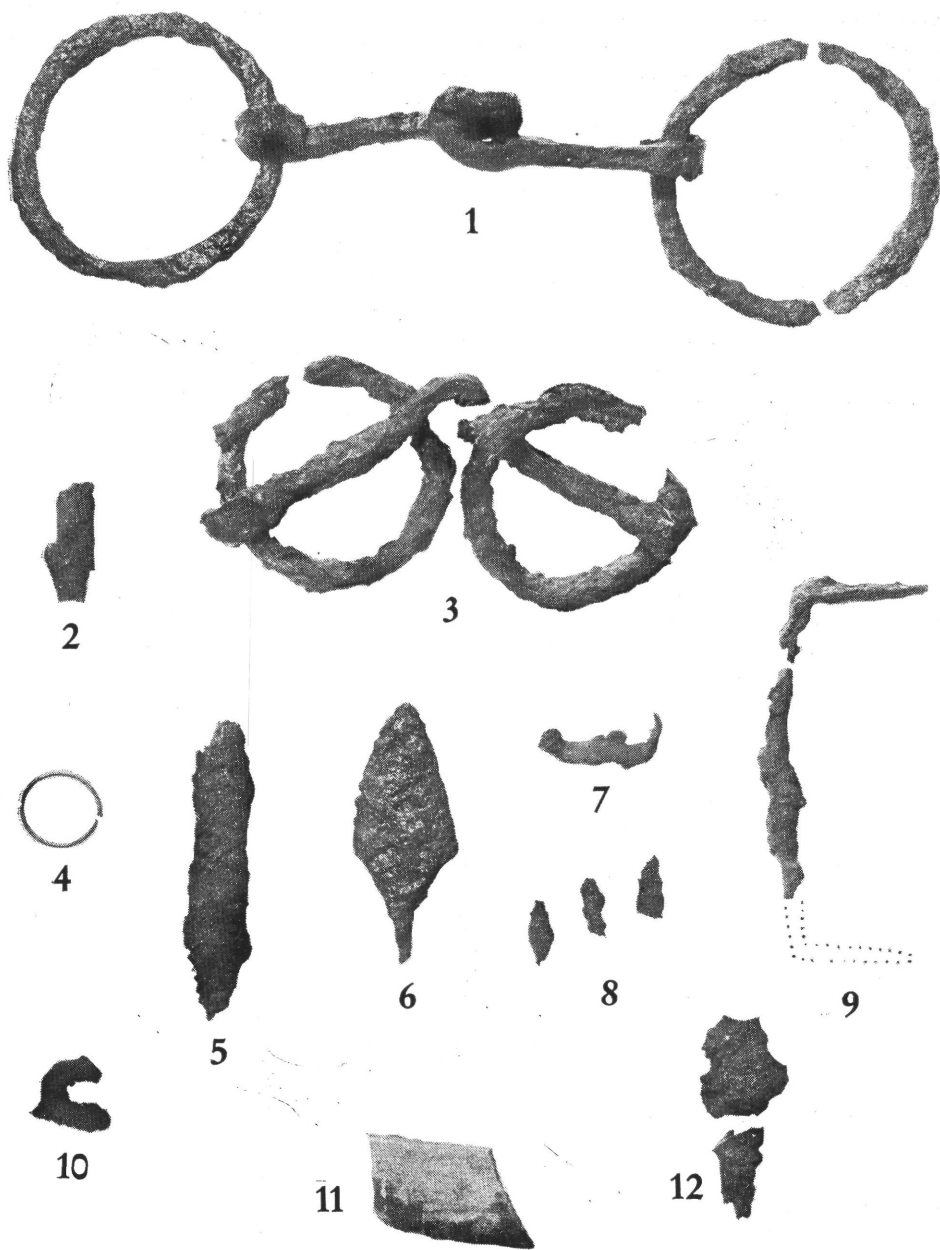
4. *sír* (4. kép). A sírgödör mélysége : 70; sz : kb. 55 cm; tájolása: ÉNy–DK 295°. Ny–K irányban ástak rá a sírrablók, szabályos sírgödör formában (h : 125; sz : 47 cm), majd a koponya felé meghosszabbították gödrüket. A sír ill. a beásás gödrének Ny-i széle a rágcsáló állatok mindent beborító járatai miatt nem volt észlelhető. Férfi csontváza; életkor: 45–50 év. Eredeti helyzetben csak a jobb alsó végtag csontjai feküdtek. A váz többi része a beásás Ny-i felében, 55 cm mélységben egy kupacban volt, a koponya közepén, a bal sípcsont a gödör K-i végében. *Melléletek: 1.* A beásás Ny-i részén a vázcsontok között *vaskés* töredéke, vastagságából ítélve a kés alsó harmadából. A rozsdá erősen megrongálta; h : 3,5; sz : 1,0; fokánál v : kb. 0,3 cm (II. t. 2.). 2. *Famaradványok* a beásás Ny-i végén, két foltban, valószínűleg koporsódeszka maradványai.

5. *sír* (5. kép). A humusz rétegben 240 cm hosszú területen, 20–75 cm mélységben bukkantunk a feldúlt sír maradványaira. Sem a sír, sem a beásás foltját nem észleltük, a sötét felső réteg és a homokos altalaj határán, 85 cm mélységben feküdtek a combcsontok, eredeti helyzetben. A tájolást ezek helyzete alapján mértük: Ny–K kb. 292°. Nő csontváza; életkor: 25–30 év. A combcsontoktól Ny-ra a rendszertelenül összedobált vázcsontok között egy *lófog*, K-re a váz többi része között *lócsontok* (fogak, szárcapocs, patacsont) feküdtek. A lovastemetkezés fajtájának közelebbi meghatározása a bolygatás miatt nem lehetséges. *Melléklet: 1.* Vékony bronzhuzalból készült, egyszerű *hajkarika* másodlagos helyzetben a bolygatott réteg K-i részén, 75 cm mélységben. Átm : 2,2x1,9; v : 0,1 cm (I. t. 10.).

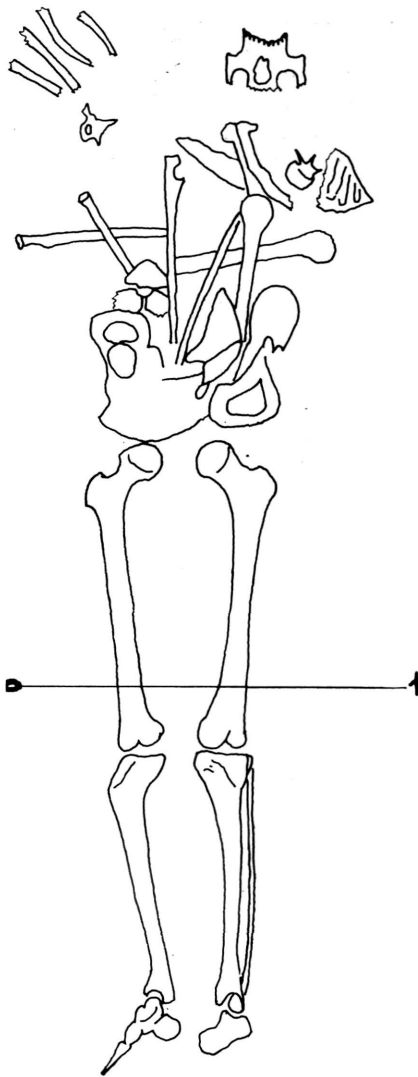
6. *sír* (6. kép). A sírgödör foltját nem észleltük. Férfi csontváza; életkor: 40–45 év; mélység : 90 cm; tájolás: Ny–K kb. 276°. Csak az alsó végtag csontjai maradtak eredeti helyzetben, a váz többi része a sír bolygatott Ny-i felében, nagyjából a sír eredeti mélységében feküdt összedobálva. *Melléletek: 1.* A jobb combcsonttól kb. 15 cm-re D-re kerek metszetű, zárt bronz *karika*; átm : 3,0; v : 0,35 cm (I. t. 12.). Készségtartó karika lehetett.¹¹ 2. A jobb térdnél felismerhetetlen rendeltetésű, megőrizhetetlen apró *vastöredék*.

7. *sír*. A sírgödör foltját nem észleltük. Férfi csontváza; életkor: 45–50 év; mélység: 63 cm; tájolás: Ny–K kb. 292°. A csontváz felső részét (a sír Ny-i felét) a homokbányászás során elpusztították, csak az alsó végtag csontjai maradtak meg, a jobb combcsont kivételével. *Melléklet nélkül.*

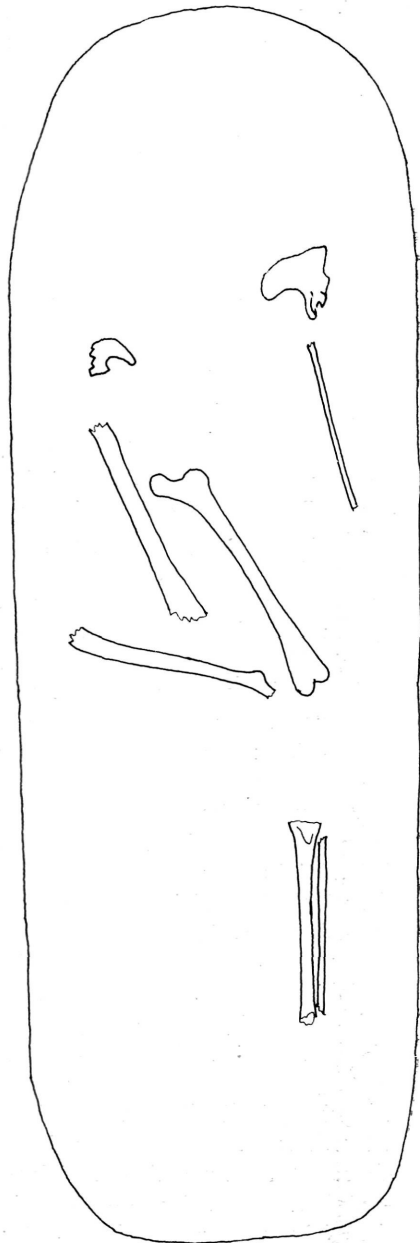
8. *sír* (7. kép). A sírgödör mélysége: 95; h : 196; sz : 62 cm; tájolása: Ny–K 282°. Nő csontváza; életkor: 30–35 év. Csak a bal lábszárcsontok voltak eredeti helyükön. Két medence töredék, a két combcsont, a jobb sípcsont és a jobb szárcapocs a sír közepén volt összedobálva, 75–80 cm mélységben. A váz többi csontja hiányzott. A sírrablók pontosan a sírra áshattak rá, mert beásásuk sehol nem sértette meg a sír szélét. A sír közepe táján kb. 70 cm mélységben sárgásbarna Árpád-kori *edény oldaltöredéke* feküdt: belül kissé szemcsés, kívül sima, törésfelülete szürke, tömör anyagú;

II. tábla - Table II

6. kép. 6. sír
Illustration 6 Grave 6

7. kép. 8. sír
Illustration 7 Grave 8

külső felületén a korongolás nyomai és az égetés okozta feketés elszíneződés. H : 5,6; sz : 2,6; v : 0,5 cm (II. t. 11.). A bolygatás idején kerülhetett a sírgödörbe.

9. sír (8-9. kép). „Csónak” alakú sírgödör, mélysége : 95; h : 230; sz : 63, 60, 42 cm; tájolása: Ny-K 284°. Ny felől a sírrablók beásásának kerek gödre csatlakozik a sírhoz: mélysége: 95; h : 60; sz : 56 cm. Férfi csontváza; életkor: 35-40 év. A jobb felkarcsont és a váz alsó része maradt bolygatatlanul, a többi vázcsont a sír Ny-i végében, ill. a bolygatás gödrében 90 cm mélységben feküdt. A csontok felszedésénél derült ki, hogy a koponya töredékek két külön koponyához tartoznak: a többi vázcsonttól külön, 35 cm mélységben előkerült töredékes agykoponya másik bolygatott férfi sírből származhat. A sír K-i felében a másodlagos helyzetben levő tárgyak 70 cm mélységben kerültek elő, tehát a sírnek ezen a részén kb. eddig áshattak le a sírrablók. *Mellékletek:* 1. Egyszerű, nyitott bronz hajkarika a beásás gödrében, 95

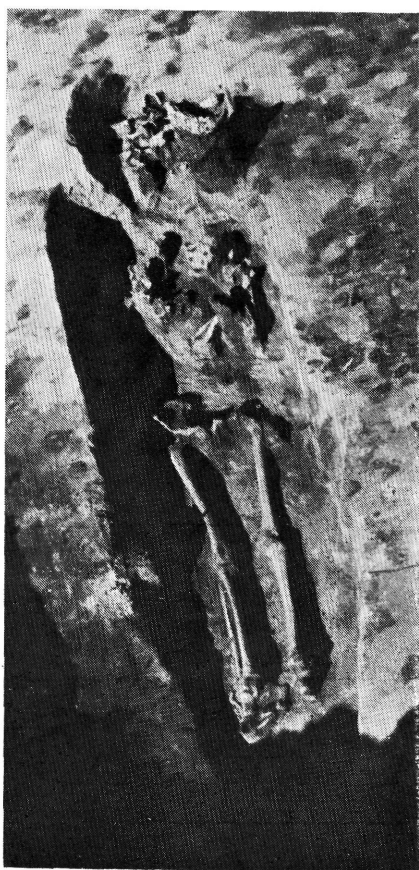
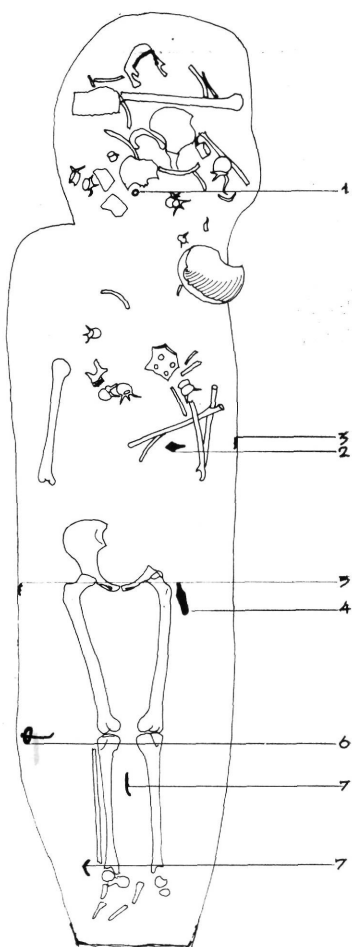

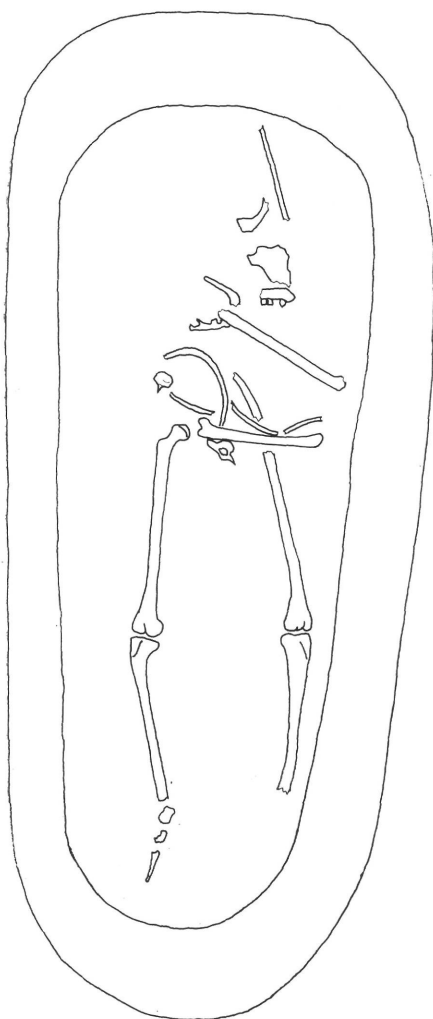
Illustration 8 Grave 9
8. kép. 9. sír

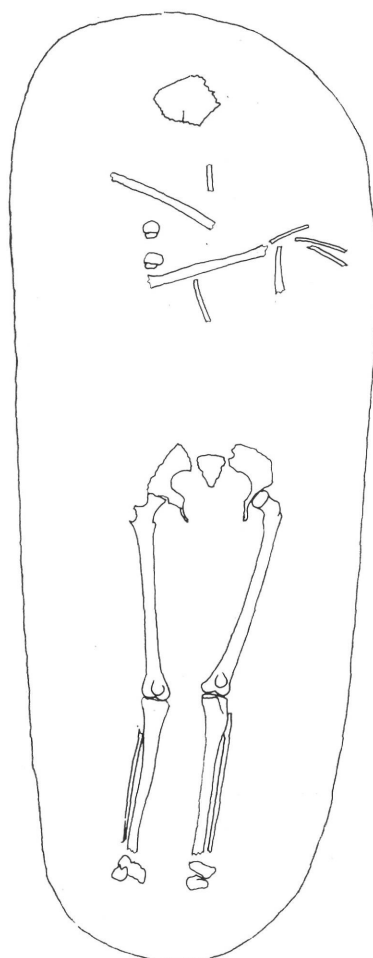
9. kép. 9. sír
Illustration 9 Grave 9

cm mélyen; átm : 2,3x2,2; v : 0,15 cm (II. t. 4.). 2. Levél alakú vas *nyílcsúcs* a sírban összedobált alkarcsontok fölött, 74 cm mélyen; h : 7,5; sz : 3,0; v : 0,2 cm (II. t. 6.). 3. Vas *csíboló* töredéke a sír É-i falában, az előbbi nyílcsúccsal egy vonalban, 76 cm mélyen; háromszög metszetű; h : 3,4; sz (középen) : 0,9 cm. (II. t. 7.). 4. A bal combcsont mellett, hegyével K felé *vaskés*, eredeti helyzetben. Nyéltüskéjéből és hegyéből egy-egy kisebb darab hiányzik: a rozsdásodás pusztíthatta el, amely felületét is nagyon megrongálta; h : 8,6; sz : 1,6; v (fokánál) : 0,4–0,5 cm. Fatok rározsdásodott maradványai fokánál és hegyénél, a farostok hosszában húzódnak (II. t. 5.). 5. Felismerhetetlen *vastárgy* (nyílcsúcs?) 3 db töredéke a sír D-i falában, a jobb combcsont fejének vonalában, 70 cm mélyen; h : 1,8–1,9; sz : 0,7 cm (II. t. 8.). 6. Vas *csikózábla* a térdek vonalában a sír szélén, 70 cm mélyen. Csuklójánál eltört, a törésfelületek illeszkednek. A karikák metszete kör, mindkettőből hiányzik egy-egy kisebb darab; átm : 6,5 ill. 6,2; v : 0,8 cm. A szájasak különböző hosszúságúak, metszetük négyszög: h : 8,7 ill. 7,0; v : 0,8 cm (II. t. 3.). A sírgödör keskeny volta és a lócsontok teljes hiánya arra mutat, hogy lószerszámos temetkezés lehetett. (Az emberi váz részei a bolygatás ellenére nagyrészt megmaradtak, tehát a sírrablás nem jelentette a sír kiürítését a csontoktól.) 7. *Koporsókapocs* egymáshoz illeszkedő két töredéke, vasból. A lábszárcsontok fölött középen, 70 cm mélységben hosszúkás, enyhén ívelt, négyszög átmetszetű töredék; h : 6,5; sz : 0,7; v : 0,5 cm. Az L alakú töredék a jobb bokánál a sír fenekén; hegyesedő, ép ágának h : 3,5; sz : 0,8; v : 0,5 cm (II. t. 9.). A honfoglaló magyarok temetőiben általános ovális vagy lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödrök mellett kivételt jelent a láb felé erősen keskenyedő, hegyben végződő forma.¹² A szabadkígyósi sírgödör fejnél levágott csónak alakjával legközelebbi nyelvrokonaink, a manysik és a hantik ősi temetkezésére emlékeztet. A halottat koporsó gyanánt szolgáló, keresztben kettévágott csónakba helyezték, és nyírfaháncsot, deszkát vagy gyakran a csónak másik felét borították rá fedélként.¹³ A Kis-Ob folyónál levő Halasz-Pogor (Holtak Szigete) XVII–XVIII. sz.-i, 360 síros hanti–nyenyec temetőjében a csónak mindig a fej felőli oldalon levágott, sohasem a lábknál.¹⁴ Solymossy Sándor feltételezte, hogy a Felső-Tisza-vidék református temetőiben levő csónak alakú, emberarcos régi fejfák az ősi ugor rítus egyetlen megmaradt elemét képeznék: rokonnépeink az ún. második temetés idején, amikor végleg búcsút vesznek az elhunyttól, képmását csónakba téve helyezik el a síron, vagy sírbálványt – csónak alakú fejfát – állítanak fel ott.¹⁵ Az obi-ugor és a magyar temetési hagyomány ilyen összekapcsolása Solymossy idejében még túl merésznek tűnt.¹⁶ Szűcs Sándor értékes gyűjtőmunkája szolgáltatott a kérdéshez újabb néprajzi adatokat: a régi Sárrét vidékén a csónak alakú fejfákon kívül maga a csónakba temetés szokása is kimutatható, bár az utóbbi nem a falvak temetőiben.¹⁷ Az idős adatközlők rendszerint az őket megelőző nemzedék élményeként beszéltek a pákászok csónakba temetkezéséről. Szűcs Sándor egyik adata sír mellett talált fél hajóról szól¹⁸, ez közvetlenül az obi–ugor szokásra utal. Arra lehet következtetni, hogy az utolsó ilyen temetkezések a vízszabályozás előtt, a XVIII. sz. végén – XIX. sz. elején történhettek. A maga korában is már különlegességnek számító szokás emlékéhez különböző hiedelmek tapadtak a sírhely körül lezajló titokzatos eseményekről, de ezekben mindig közös motívum a csónak.¹⁹ Az ilyen hiedelmek kialakulását nyilván elősegítette a pákászok társadalmon kívüli, magányos élete,²⁰ és foglalkozásuk mellett egyben ez is magyarázza, hogy miért éppen az ő körükben maradt meg a csónakba temetkezés szokása.²¹ Ma, amikor már régészeti megfigyelések is bizonyítják, hogy honfoglaló ősink halottas szokásai között ugorkori elemek is továbbéltek,²²

nem tartható talán túlságosan megalapozatlannak feltevésünk, hogy a csónak alakú fejfák és a pákászok csónakba temetkezése mellett a honfoglalás kori csónak alakú sírgödör is ugor hagyományra vezethető vissza. Természetesen a döntő szót akkor lehet kimondani, amikor ilyen sírgödörből magának a csónaknak a maradványai is előkerülnek. Az ebben a sírban talált koporsószeg a csónak meglétének ellene látszik szólni. Szem előtt kell tartanunk, hogy mindenképpen kiveszőfélben levő hagyomány-

10. kép. 10. sír
Illustration 10 Grave 10

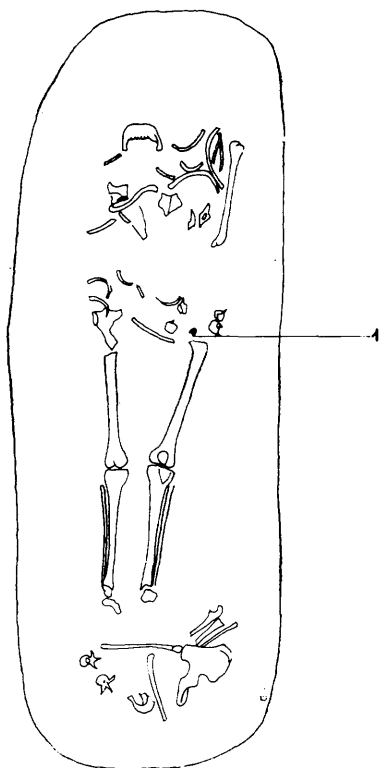
11. kép. 11. sír
Illustration 11 Grave 11

ról lehet szó, és így a megfigyelhető jelenségek csak egy-egy elemét képezik az eredetileg a társadalom egésze által kialakított és gyakorolt szokásformának.²³

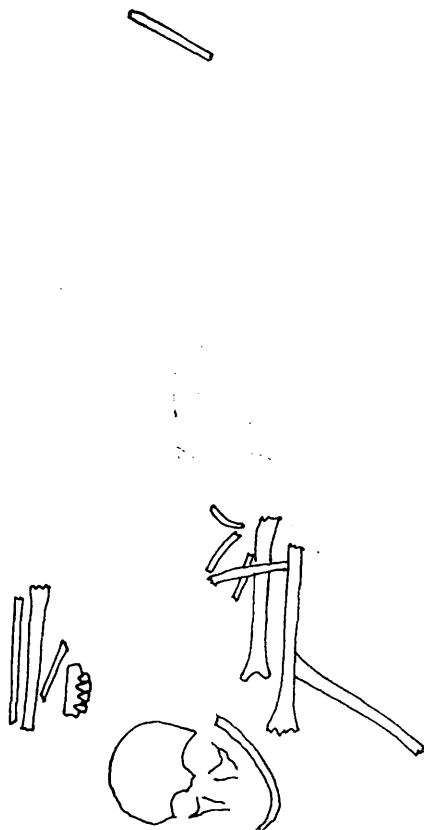
10. sír (10. kép). A sírgödör mélysége: 96; h : 176; sz : 74, 72, 62 cm; tájolása: Ny-K 280°. A K felé egyenletesen keskenyedő, ovális sírfolton belül a sír széleivel párhuzamosan rajzolódott ki a beásás sötétebb foltja (h : 144; sz : 56, 53, 40 cm). Gyermek csontváza; életkor: Inf. II. Csupán az alsó végtag csontjai maradtak eredeti helyükön. A váz felső részét feldúlták, a bolygatott vázcsontok a beásás gödrének Ny-i felében kerültek elő. Melléklet nélkül.

11. sír (11. kép). A sírgödör mélysége: 95; h : 198; sz : 74, 72, 55 cm; tájolása: Ny-K 280°. Nő csontváza; életkor: 25–30 év. A medencék és az alsó végtag csontjai voltak eredeti helyükön, a váz felső része teljesen feldúlva a sír Ny-i végében. Beásás foltját nem észleltük. Melléklet nélkül.

12. sír (12. kép). A sírgödör mélysége: 90; h : 216; sz : 68, 76, 75 cm; tájolása: Ny-K 275°. Férfi csontváza; életkor: 45–50 év. A bal felkarcsont és az alsó végtag csontjai feküdtek eredeti helyzetben. A sír Ny-i felében és lábvégénél heverték ösz-

12. kép. 12. sír
Illustration 12 Grave 12

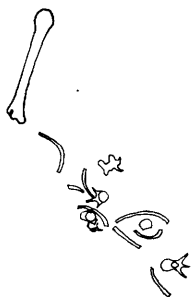
13. kép. 13. sír
Illustration 13 Grave 13

szedobálva a váz többi részének csontjai, 65–85 cm mélyen. *Melléklet: 1.* A bal combcsont fejenél U alakú, ovális átmetszetű *vastárgy* (csat?) töredéke; átm : 2,2; v : 0,6 cm (II. t. 10.).

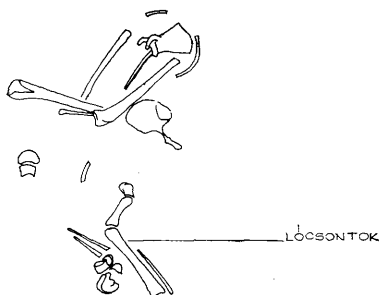
13. sír (13. kép). Feldúlt sír, sem a sírgödör, sem a beásás feltját nem lehetett megfigyelni. Gyermek csontváza; életkor: Inf. I. 40 cm átmérőjű területen, 70 cm mélységben heverték a csontváz és a koponya bolygatott maradványai. Ettől Ny-ra kb. 50 cm-re egy hosszúcsont töredék feküdt. Lehetséges, hogy a jobb lábszár csontjai a csontkupac D-i oldalán eredeti helyzetben maradtak. *Melléklet nélkül.*

14. sír (14. kép). Feldúlt sír maradványai két nagyobb kupacban egy Ny-K irányú, 215 cm hosszú területen, 35–80 cm mélységben. Sem a sírgödör, sem a beásás feltját nem lehetett megfigyelni. Férfi csontváza; életkor: 40–45 év. A sírrablók nem temették vissza a teljes csontvázat a sírba: a vázcsontoknak mintegy fele és a koponya hiányzott. A terület K-i részén 25 cm mélyen *lőcsontok* feküdtek: egy teljes lábszár és néhány más lábcsont. A lovastemetkezés fajtája a bolygatottság miatt nem határozható meg.

15. sír (15–16. kép). A sírgödör mélysége: 75; h : 146; sz : 70; tájolása: Ny-K 270°. Gyermek csontváza; életkor: 11–13 év. Alkarok kinyújtva. A jobb lábszár csontjai hiányoznak, rágcsáló állat túrhatta ki: a sír K-i végét rágcsáló járatok szelték át. *Mellékletek: 1.* 3 szálból sodort bronz *nyakperec* a nyak körül. Hurkos vége ép,

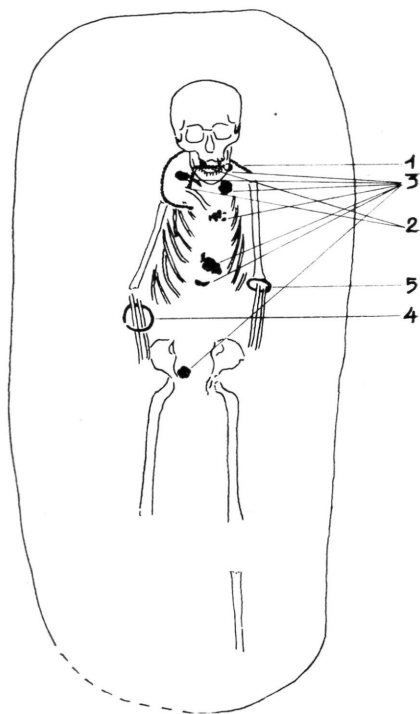
14. kép. 14. sír
Illustration 14 Grave 14

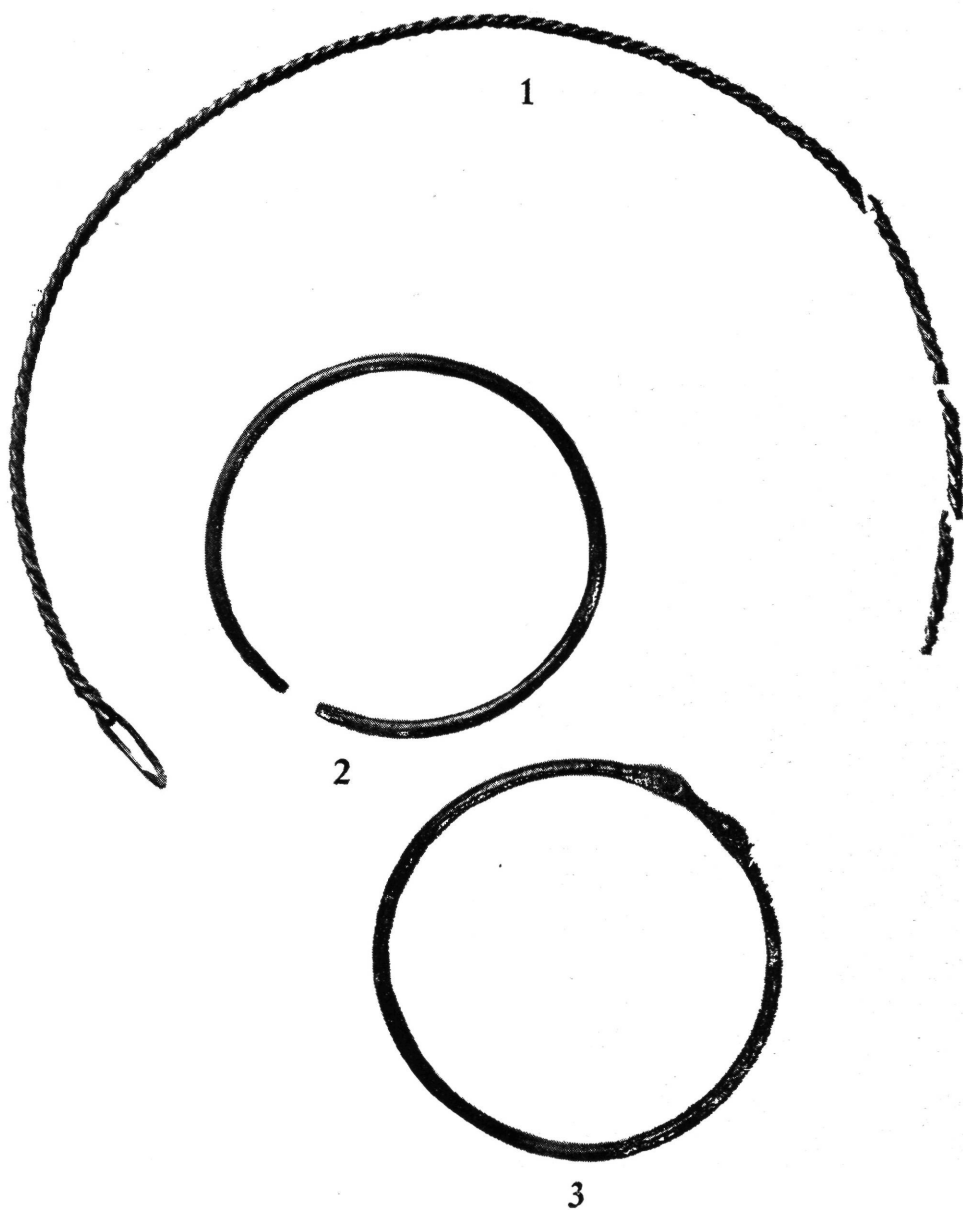
baloldalra eső kampós vége kb. 12 cm hosszú részlettel együtt hiányzik; átm : 16,0; egy-egy szál v : 0,15 cm (III. t. 1.). 2. 18 db *pasztagyöngy* berakott sárga szemmel az állkapocs és a nyakperec alatt, szorosan egymás után; átm: kb. 0,9; m: kb. 0,4 cm (17. kép). Az a feltevésünk, hogy a nyakperec hiányzó darabját a gyöngysorral pótolták.²⁶ Minden jel arra mutat, hogy a nyakperec már így, hiányosan került a sírba: az állkapocs előtt baloldalt, a mell felső részén nem volt bolygatás nyoma, az ezüst rozetták és a bordák helyükön maradtak, a nyakperec töredéke nem oxidálódhatott el nyomtalanul. A gyöngysor éppen kitölti a nyakperec két vége közti távolságot, s bár mélyebb rétegben helyezkedik el és az állkapocs jobb oldalán a ruhadisz fedi, néhány cm-es elcsúszás, a ruha szegélye alá kerülés még indokolható a temetéskor, illetve a szerves anyagok korhadásakor történt elmozdulással. 3. Vékony, préselt ezüst *rozetták*, a felvarrásra szolgáló 3–3 lyukkal; átm : 3,1; m : 0,3 cm. Az állkapocs két oldalán 2–2 db: jobboldalt egy ferdén álló töredékes és egy élén álló ép, baloldalt az állkapocs alatt egy töredékes és hátán fekvő az állkapocs előtt egy ép. A szegycsont helyén egy teljesen széttörő darab. A gerincoszlop fölött a könyökkel egy vonalban egy ép ruhadisz fekszik egy másik darab töredékei között. A jobb meden-

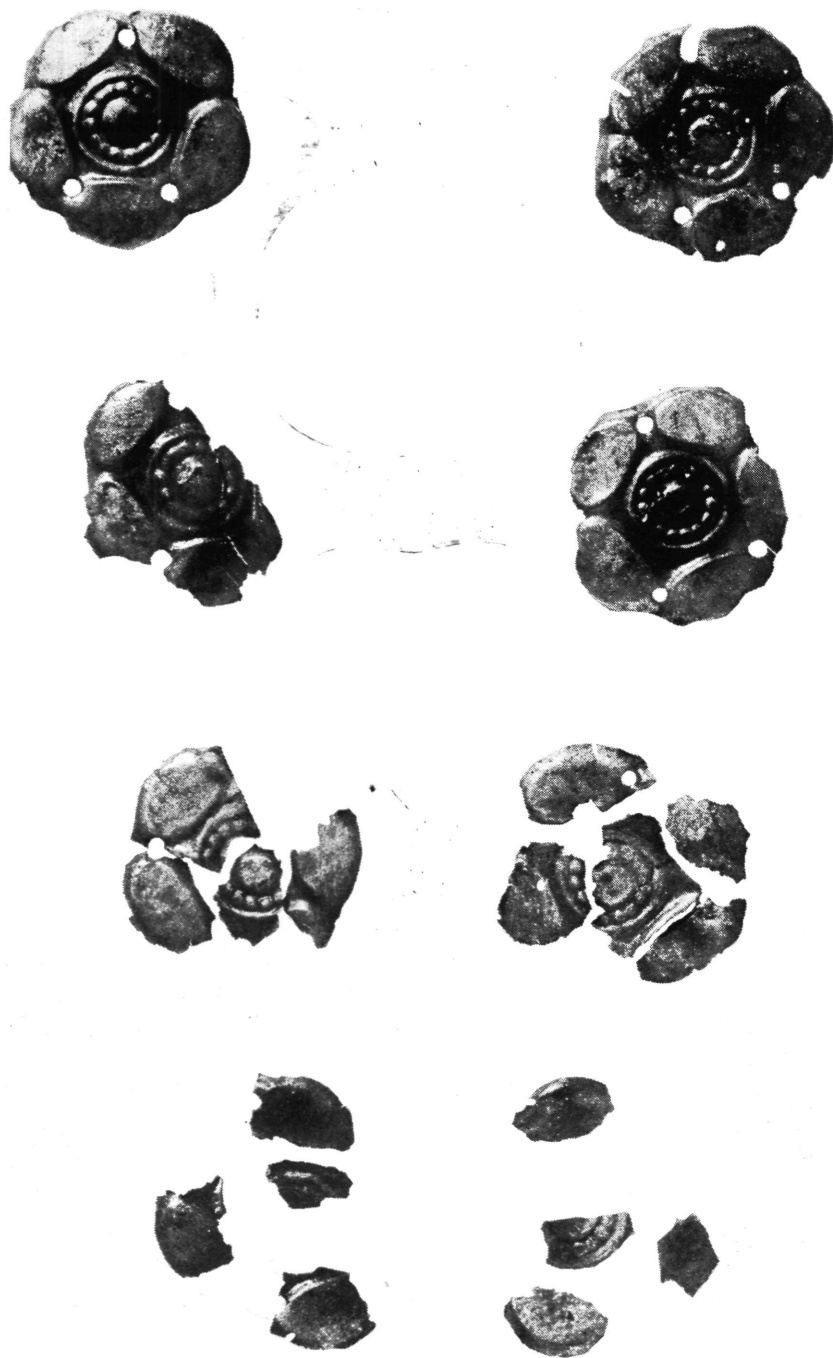
15. kép. 15. sír
Illustration 15 Grave 15

16. kép. 15. sír
Illustration 16 Grave 15

III. tábla – Table III

IV. tábla – Table IV

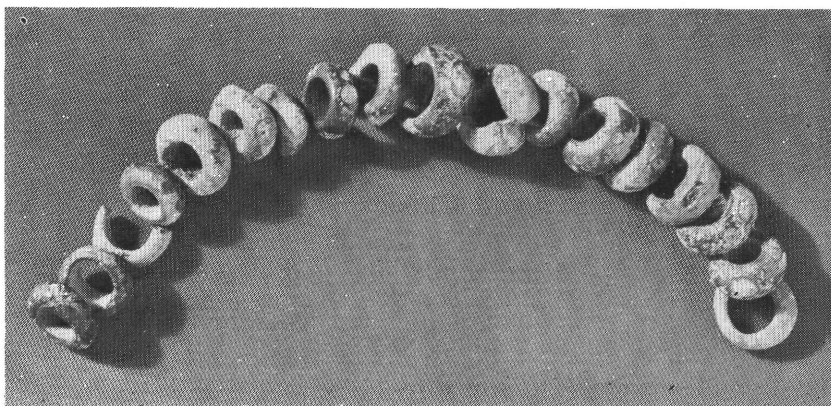
cében egy épet találtunk. Összesen tehát 8 db korongocska, ezek közül a restaurálás után 3 db többé-kevésbé ép, 1 db-nak nagyrésze egyben van és 4 db-ot töredékeiből kellett összeállítani (IV. t.). Az ilyen préselt korongocskák Dienes István rekonstrukciója szerint a süveget, illetve a könnyű, köntösszerű ruha szegélyét díszítették.²⁵ A sírunkban talált ezüst lemezek is az orosházihoz hasonló viselethez tartozhattak. Eltérést jelent itt egyrészt az, hogy süvegdísz nem találtunk, másrészt a ruha nyakát vagy gallérját kétoldalt két-két korongocska díszítette, és a további díszek egy soros elrendezésben helyezkedtek el, valószínűleg a közepén záródó köntös valamelyik szárnyának szegélyén. 4. A jobb alkaron egyenes végű, nyitott bronz *karperec*, kerek átmetszetű; átm : 6,8; v : 0,3 cm (III. t. 2.). 5. A bal alkaron zárt állatfejes bronz *karperec*; átm : 7,0; ovális keresztmetszetének átm : 0,3x0,4 cm (III. t. 3.).

16. sír (18. kép). Feldúlt sír maradványai. Sem a sírgödör, sem a beásás feltjét nem lehetett megfigyelni. Gyermekek csontváza; életkor: Inf. I.; mélység: 64 cm; tájolás: Ny-K kb. 283°. Az állkapocs, a jobb felkarcsont, a borda foszlányok és a bal medence töredéke feküdt eredeti helyzetben; a bal felkarcsont a jobb combcsont helyén; a csontváz többi része hiányzik. Melléklet nélkül.

17. sír (19. kép). Feldúlt sír. Sem a sírgödör, sem a beásás feltjét nem lehetett megfigyelni. Férfi csontváza; életkor: 40-45 év; mélység: 70 cm; tájolás: Ny-K kb. 283°. Az alsó végtag csontjai feküdtek eredeti helyükön, a váz többi részét (a sír Ny-i felét) feldúlták. A medence helye fölött 40 cm mélységben heverték összedobálva a váz hiányosan visszatemetett maradványai. Melléklet nélkül.

18. sír (20. kép). A sírgödör feltján belül hasonló alakú, szabálytalan szélű felt mutatkozott: a beásás gödre. A sírgödör mélysége: 86; h : 187; sz : 61 cm; tájolása: Ny-K 278°. Nő csontváza; életkor: 20-25 év. A lábszár csontjai maradtak eredeti helyzetben. A feldúlt váznak csak néhány töredékét temették vissza a sírrablók. A sír K-i végében 65 cm mélyen másik bolygatott sírból származó vázcsontok: férfi combcsontjai voltak keresztbe téve; mellettük egy medencecsont. *Melléklet: 1.* Egyszerű, nyitott bronz *hajkarikának* kb. a tárgy felét kitevő töredéke, a sír közepén, bolygatott helyzetben; átm : 2,8; v : 0,15 cm (I. t. 13.).

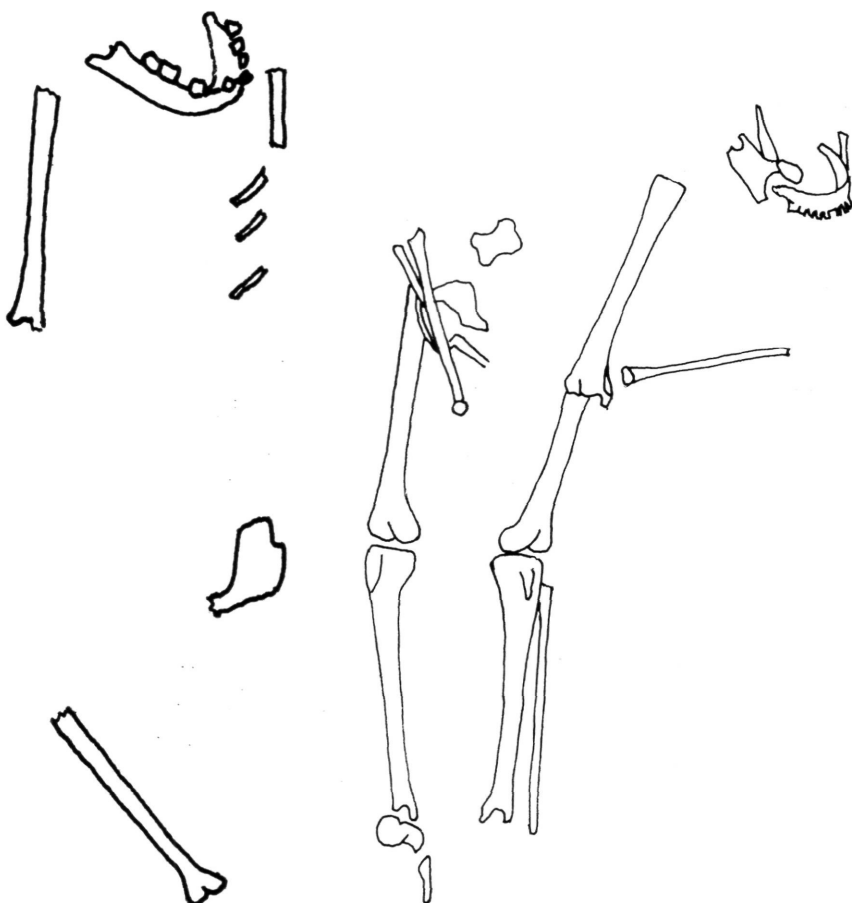
19. sír (21. kép). A sírgödör mélysége: 65; h : 187; sz : 56, 53, 40 cm; tájolása: Ny-K 279°. Nő csontváza; életkor: 50-55 év. A váz h : kb. 150 cm. Az alkarcsontok

17. kép. Gyöngysor a 15. sírból
Illustration 17 String of pearls from grave 15

a medencén egymáson keresztbe téve, felül a jobb oldali. A sír K-i végét rácsáló állatok bolygatták meg, ezért hiányozhatnak a sírból a jobb lábszár és a lábak csontjai. A váz gyengébb részei elkorhadtak. *Melléklet: 1.* A medence felső szélénél, a bal alkarcsontok alatt a váz irányára merőlegesen hengeres csont *tűtartó*, töredékes felső végével D felé. Hosszában három repedés húzódik. Hátsó oldalán az aljából kiinduló repedés körül irdalás, a peremen kopásnyomok; h : 6,5; átm : 1,2x0,9 cm. Benne a rozsdától eléggé deformálódott *vastű*, eredetileg széles, lapos lehetett; feje kilátszik a tűtartó felső végén, hegye kb. 0,5 cm-rel beljebb van alsó szélétől; h : 5,3 cm. A tű kiszédését gyenge állapota miatt nem lehetett megkísérelni (22. kép).

Honfoglalás kori temetőink közül csak a hetényi (Chotín, Csehszlovákia) és az oroszvári (Rusovce, Csehszlovákia) temető anyagában találtunk csont tűtartókat. A hetényi 33. (83.) sírban fekvő nő bal medencéje mellett a váz hosszában elhelyezve került elő (h : 7,5; átm : 0,9 cm); a sír egyéb mellékletei: 2 db egyszerű hajkarika, 2

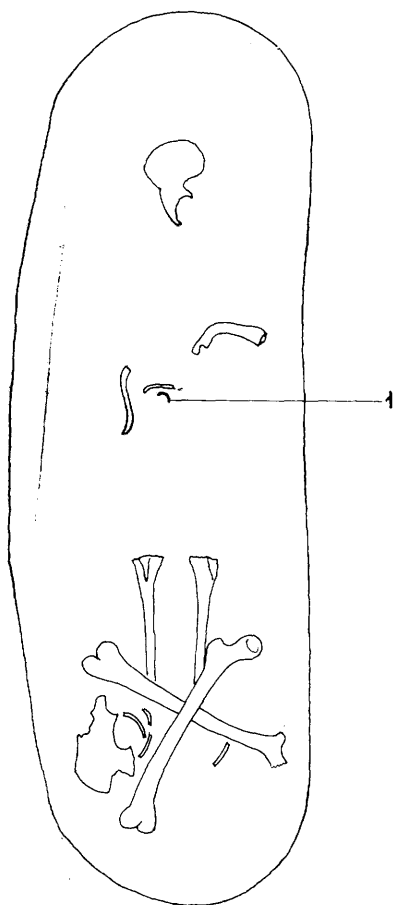
18. kép. 16. sír
Illustration 18 Grave 16

19. kép. 17. sír
Illustration 19 Grave 17

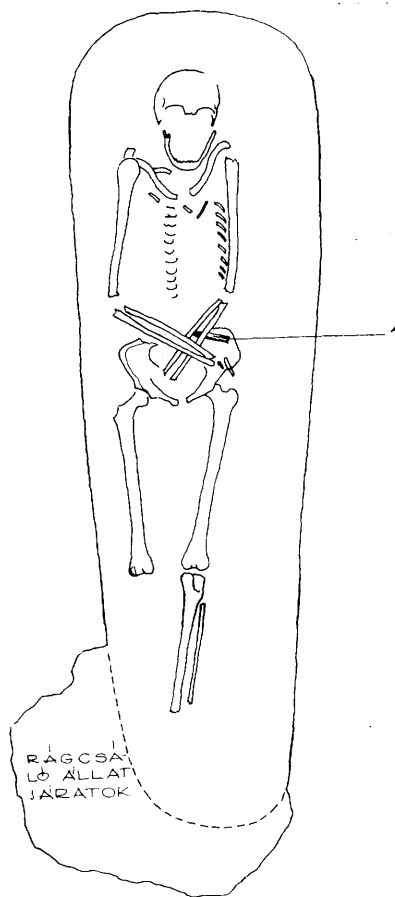
db bronz fülesgomb, 1 db szív alakú, áttört bronz veret.²⁶ A hetényi 37. (87.) női sír egyetlen melléklete volt, bal kézfejnél feküdt (h : 5,0; átm : 0,7 cm).²⁷ Az oroszvári temető 23. sírjában maturus korú nő bal mellkasának alsó részén, az 54. sírban maturus korú nő bal medencéjénél, mindkét sírban a váz irányában elhelyezve került elő, egyéb melléklet nélkül.²⁸

A felsorolt sírok adatai meglepő egyezésekről tanúskodnak.

Minden esetben a deréktájon baloldalt került elő a tűtartó. Az övre függesztve hordhatták, ennek nem mond ellent az sem, hogy az oroszvári 23. sírban a medencénél feljebb volt, hiszen a mellkas alsó része még az övtájéknak felel meg. Az övről függő helyzet rendszerint igazolható a tárgyaknak a váz irányában való elhelyezkedésével, a szabadkígyósi 19. sírban pedig akkor fordulhatott el, amikor a temetéskor az alkarokat keresztbe tették a hason.

20. kép. 18. sír
Illustration 20 Grave 18

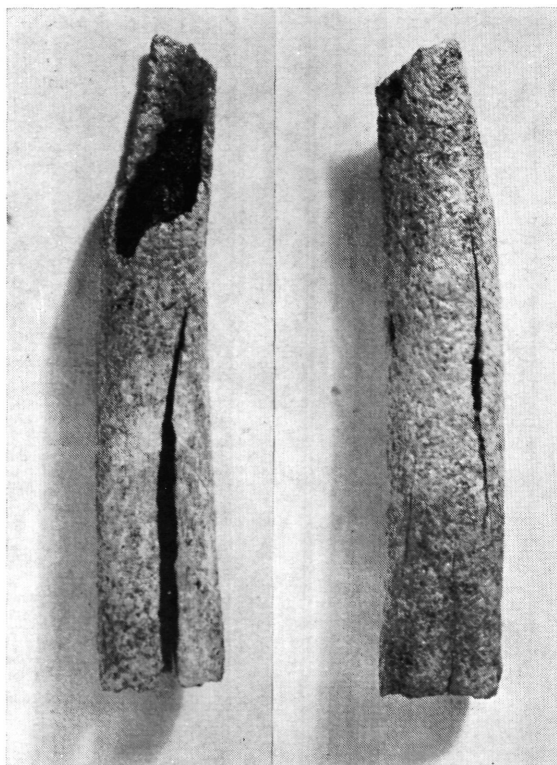
21. kép. 19. sír
Illustration 21 Grave 19

Úgy látszik, hogy a magyar nők általában bal oldalra akasztották tűtartójukat – az avarok inkább jobb oldalra.²⁹ A felfüggesztés módja viszont ugyanaz lehetett, mint az avaroknál: László Gyula rekonstrukciója szerint a tűt szalagba szúrták, ráhúzták a csonthengert, s a szalagot alul megbogozták, hogy a tok le ne essen; a szalagot rendszerint „készségkarika nélkül közvetlenül az övre fűzték”.³⁰ Bogozásra utalnak a szabadkígyósi tűtartó alsó peremének kopásnyomai is.

A honfoglalás kori tűtartók készítmódja egészen egyszerű volt, szemben az avarok gondosan faragott, esztergált tárgyaival.³¹ Kisebb háziállat lábszárcsontjából vághattak le megfelelő hosszúságú darabot; az általunk ismert példányok szabálytalan végei és a szabadkígyósi repedései arra utalnak, hogy ez a művelet igen egyszerűen, késsel vagy a csont kettétörésével ment végbe. Az eddig talált tűtartókat nem díszítették.

Fából készült tűtartókat is használhattak a honfoglaló magyarok: a magukban előkerült tűk erről tanúskodnak. Azonban tűt éppolyan ritkán helyeztek az elhunyt nők sírjába,³² mint csont tűtartót.

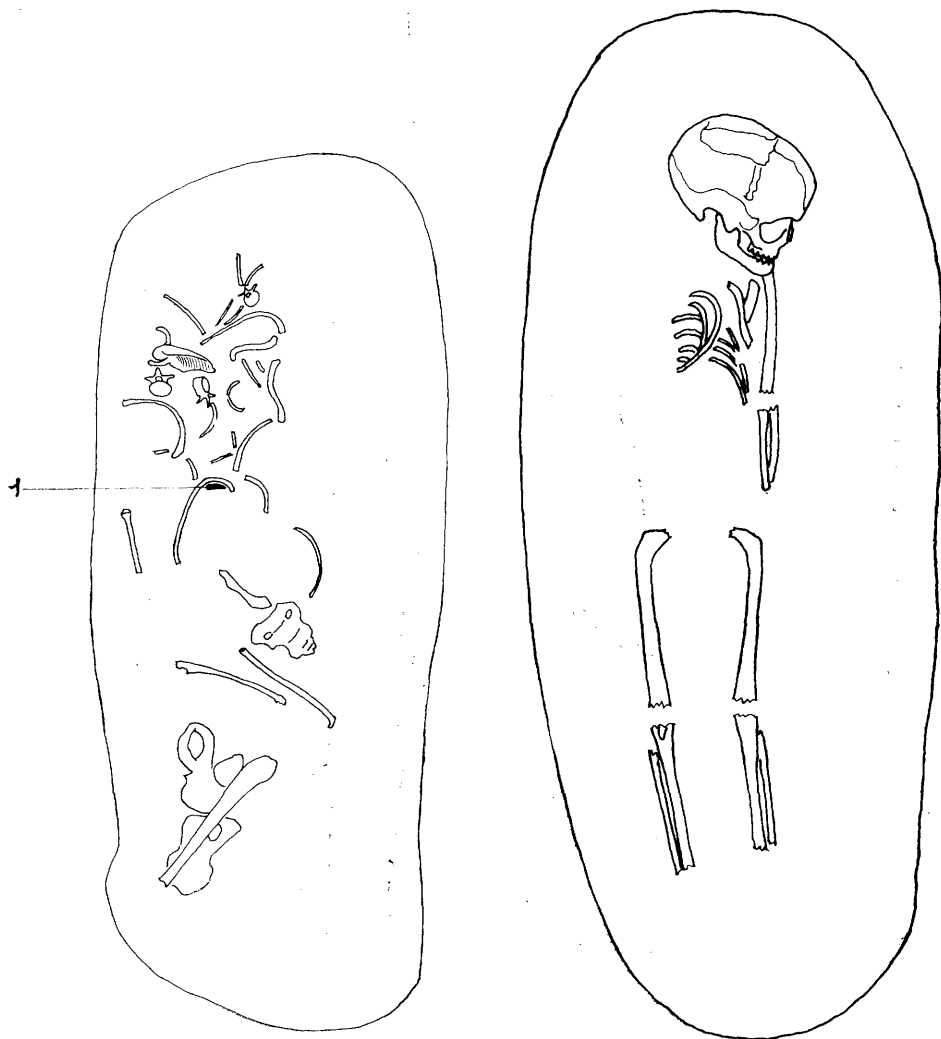
Mégis, a ritkaság ellenére a tűtartók kifejezetten szegény temetkezések tárgyai: az öt ismertetett sír közül négyben semmilyen más melléklet nem volt. Ez a közös vonás még nagyobb hangsúlyt kap, ha arra gondolunk, hogy az oroszári 23. és 54.,

22. kép. Csont tűtartó a 19. sírből (két nézetben)
Illustration 22 Bone needle-case from grave 19 (2 views)

valamint a szabadkígyósi 19. sírban egyaránt maturus korú nő nyugodott, ugyanis az ilyen korú, 41–60 éves nők sírjai a honfoglaló köznép temetőiben mellékletekkel jobban ellátott, a leletfajtaik számában gazdagabb csoportot képeznek.³³ A tűtartóval eltemetett nők következőképp családjukban valamilyen alárendelt szerepet tölthettek be, s a másvilági útra többnyire csak ezt a munkaeszközt kapták.

20. sír. Elpusztult sír. A sírgödör vagy a beásás É-i szélénél egy részletét lehetett csak megfigyelni. A sír valószínű területén egy alkarcsontot találtunk, 40 cm

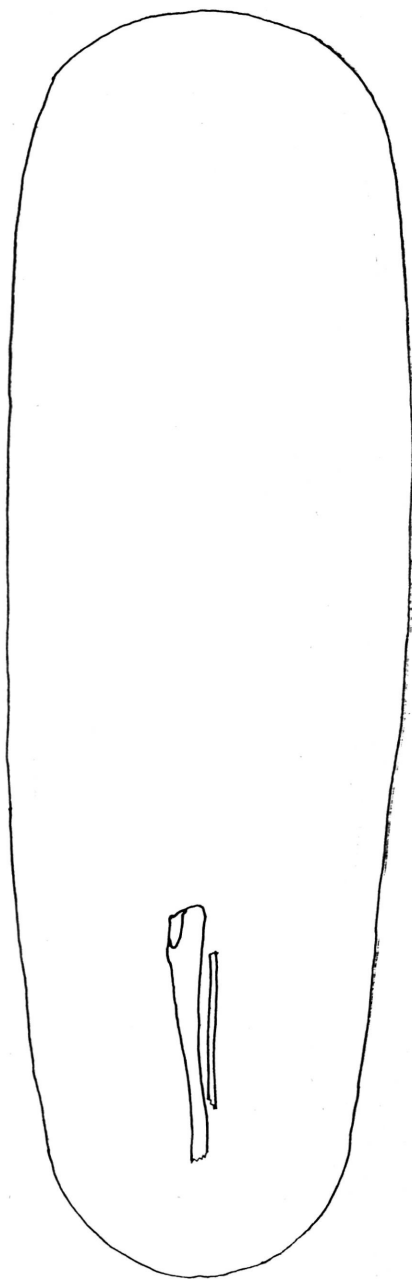

23. kép. 21. sír
Illustration 23 Grave 21

24. kép. 23. sír
Illustration 24 Grave 23

25. kép. 24. sír
Illustration 25 Grave 24

26. kép. 25. sír
Illustration 26 Grave 25

mélyen, ettől 70 cm-re D-re egy férfi bal medencéjét, 60 cm mélységben. Mindkét csont rossz állapotban volt. Melléklet nélkül.

21. *sír* (23. kép). A beásás gödrével kibővült sírgödör mélysége: 75; h : 203; sz : 74, 81, 70 cm; tájolása: Ny–K 297°. A gödör alakjának szabálytalanságaiból ítélve K felől áshattak rá a sírra, és a sírgödör falát valamelyik hosszanti oldalon elbontva tovább bővítették a beásást. Férfi csontváza; életkor: 35–40 év. A csontvázat teljesen feldúlták és hiányosan temették vissza a gödör D-i felébe. *Melléklet: 1.* A gödör közepe táján deltoid alakú vas *nyílcsúcs* két töredéke, bolygatott helyzetben. A pengéből származó darab h : 2,8; sz : 2,5 cm; a túske töredékének h : 2,7; sz : 1,5 (II. t. 12.).

22. *sír*. Kisgyermek (Inf. I.) csontvázának rendszertelenül egy halomba dobált töredékei; mélység: 55 cm. Melléklet nélkül.

23. *sír* (24. kép). A sírgödör mélysége: 50; h : 132; sz : 47, 52, 42 cm; tájolása: Ny–K 292°. Gyermekek csontváza; életkor: Inf. I. A váz h : kb. 100 cm. A jobb kar csontjait és a medencéket rágcsálók tűrhatták ki a sírból. Melléklet nélkül.

24. *sír* (25. kép). Bolygatott. Sem a sírgödör, sem a beásás faltját nem észleltük. Férfi csontváza; életkor: 30–35 év; mélység: 65 cm; tájolása: Ny–K 290°. A medencék és az alsó végtag csontjai maradtak eredeti helyzetben, a váz felső részének csontjai ezek fölött heverték összedobálva, 45 cm mélyen. A koponya (állkapocs nélkül) eredeti helyéhez közel feküdt bolygatottan, alapjára állítva, arccal Ny felé. Melléklet nélkül.

25. *sír* (26. kép). Bolygatott. Az ovális sírgödör mélysége: 88; h : 167; sz : 50, 53, 43 cm; tájolása: Ny–K 280°. Nő csontváza; életkor: 40–60 év. Eredeti helyükön pusztán a bal lábszárcsontok feküdtek, a sír felső rétegéből került elő az egyik alkarcsont, a váz többi részét a sírrablók nem temették vissza. Melléklet nélkül.

A 26. (I.) és 27. (II.) sz. sírok leírását az ásató függelékben adja közre.

A temető területén szórványként előkerült leletek: 1962-ben – bronzból öntött, hármass osztású szíjelosztó *fűggesztőkarika*,³⁴ ovális áttörésekkel; átm : 2,8; v : 0,2 cm (I. t. 14.); 1968-ban – bordás talpú *kengyel* töredékei.

A temető kiterjedése

A temető a homokdomb tetejének déli felén, a terep legmagasabb része alatt terült el. A leletmentő ásatások során az 1. és a 2. sírral – és valószínűleg a velük egy sorban levő 26. és 27. sírral is – elértük a temető nyugati szélét. A homokbánya északnyugati végében nem kerültek elő sírok: ezen a részen a feltárással már egészen közel érhattunk a temető északi széléhez. A terep lejtése dél és kelet felé arra mutat, hogy ez irányokban is csak viszonylag keskeny feltáratlan sáv húzódhat. Kelet felé a legbizonytalanabb becsléni a temető kiterjedését: kétségtelen, hogy a 11. sír egy feltáratlan sorhoz tartozik, és ezen kívül még legfeljebb két sor temetkezéssel számolhattunk (ezek a feltételezett sírok a rétegvonalak szerint nem lehetnek hosszabbak a homokbánya jelenleg ismert észak–déli kiterjedésénél).

Valószínű, hogy a temető sírjai szabályos, kissé ívelt észak–déli sorokban helyezkedtek el. Hat sor részletei kerültek feltárássra. Ezek nyugatról kelet felé haladva a következők:

I. sor: 1., 2., 26., 27. sír.

II. sor: 8., 3., 24. sír.

III. sor: 5., 4., 22., 23. sír.

IV. sor: 14., 6., 7., 19., 20., 21. sír.

V. sor: 16., 17., 18., 9., 10., 12., 13., 15., 25. sír. A sor nagyobb részlete, legalább a fele ismert összefüggően.

VI. sor: 11. sír.

Egy-egy sorban 12–16 sírral számolhatunk. Maximálisan 8 sort feltételezve 100–130 sírt kapnánk, de úgy véljük, helyesebb, ha a tényezők bizonytalansága miatt, nagyobb hibahatárok között 90–140 sírra becsüljük a temető eredeti nagyságát. Temetőnk a honfoglalás kori köznépi temetőknek abba a nagyságrendi csoportjába sorolható, melyet az Alföldön a szentes–szentlászlói (112 sír)³⁵ és a nádudvar–töröklaponyagi (90–100 sír)³⁶ a Dunántúlon pedig a sárbogárdi temető (100 sír)³⁷ képvisel.

A 27 feltárt sír a temető 20–30%-át jelenti. A sírok egymástól való átlagos távolsága alapján a homokbánya által határolt területen 40–45 elpusztult sírral számolhatunk: ez a temető 30–45%-a. Feltáratlanul maradhatott a temető 25–50%-a.

Régészeti elemzés és keletkezés

Mielőtt bármilyen megállapítást tennénk, meg kell jegyeznünk, hogy a temető ilyen kis töredékéből csak igen korlátozott mértékben vonhatunk le következtetéseket. A feltárt temetőrész nagyfokú bolygatottsága egyes kérdésekben még tovább csökkenti a következtetések értékét. Egyáltalán nem, vagy csak laza feltevésekre utalva vizsgálhatjuk a tárgyi anyagban rejlő törvényszerűségeket, akár területi, akár más szempontú eloszlás viszonylatában. A temető pontos rendszerét nem rajzolhatjuk meg. A keletkezést valamivel nagyobb valószínűséggel kísérelhetjük meg, mert a feltárt sírok a temető több pontjáról származnak; ebben a kérdésben a részleges feltártság-nál szinte nagyobb akadályt jelentenek a sírrablások okozta hiányosságok a leletegyüttesben. A temető belső kronológiájának felvázolására nem nyílik lehetőség. Itt kell megjegyeznünk, hogy a sírrablások, valamint a homokbánya pusztításai miatt az esetleges későbbi feltárásokkal nem növekedne egyenes arányban a megállapítások valószínűsége.

Ezen megfontolások értelmében csupán az alábbi vizsgálatokra nyílt mód.

1. *A sírok mélysége.* 25 sír adatát használhattuk fel (1. táblázat). A gyermek és a felnőtt sírok átlagos mélysége között csekély különbség van, bár itt is tendenciaként tapasztalható, hogy a gyermekeket általában kevésbé mélyre temetik.

2. *A sírok tájolása.* A bolygatások miatt csupán 21 temetkezés tájolását figyelhettük meg, ezek közül 14 sírnál tájolhattuk a sírgödöröt, a többi esetben csak a váz irányítását mérhettük (2. táblázat).

A tájolás Ny–K és ÉNy–DK közt ingadozik. Csekély eltérések tapasztalhatók, ez a népesség homogén voltára utalhat. Hibalehetőséget jelent a temető töredékessége és a bolygatottság okozta mérési bizonytalanságok. Az esetek zömében (11) a tájolás 270–280°.³⁸ A nőknél az adatok 278–282° közt sűrűsödnek (5 eset), ez a jelenség a kis esetszám miatt látszólagos is lehet. Az eltérések területi eloszlása egyenletesnek látszik.

3. *A fegyverzet, ló és lószerszám eltemetése.*

a) A két férfi sírban (9. és 21.) talált 1–1 nyílhegy képviseli a fegyvereket a temetőben. Egy 1962-ben elpusztult sírban tegez lehetett: szórvány tegezfűggesztő karikát gyűjtöttünk be. A fegyveres és fegyver nélküli férfi temetkezések aránya 1:6.³⁹

1. táblázat

Nem	Esetszám (N)	A sírmély- ségek átlaga (\bar{x})	Az adatok terjedelme ($V_{\min}-V_{\max}$)
Férfiak	11	77 cm	60– 95 cm
Nők	8	92 cm	65–115 cm
Felnőttek összesen	19	83 cm	60–115 cm
Gyermekek	6	68 cm	50– 96 cm
Összesen	25	80 cm	50–115 cm

2. táblázat

Nem	Esetszám	A tájolás ingadozása
Férfiak	10	275°–297°
Nők	7	278°–292°
Gyermekek	4	270°–292°

b) Két sírból csak lószerszám (3. és 9. sír), két sírből lócsontok (5. és 14. sír) és egy sírből (27.) lócsontok lószerszámmal együtt kerültek elő. Az elpusztult területen is lehetett néhány lovassír. A lovastemetkezésekben a sír lábvégehez (5. és 14. sír) vagy a halott lábaira (27. sír) helyezhették a lovat. Mind az utóbbi temetési forma, mind a lószerszamos temetkezés ugor eredetű lehet.⁴⁰

4. A temető keltezése.

A temető keltezésére vonatkozólag általánosságban támpontot jelent az S-végű hajkarikák hiánya, tehát a X. sz. utolsó harmadában fejezhették be itt a temetkezést.⁴¹

Jól keltezhető a 15. sír, megásásának idejére jellemző a leletegyüttes, hiszen ezek a viseleti tárgyak legfeljebb néhány éve tartozhattak a 11–13 éves leány ruházati felszereléséhez. A sodrott nyakperec és a zárt állatfejes karperec a X. sz. utolsó harmadában megjelenő tárgy, a pasztagyöngyök viszont a X. sz. végén – XI. sz. elején megszűnnek köznépi temetőinkben.⁴² Mindezek egybevetésével – figyelembe véve az S-végű hajkarikák hiányát is – a 15. sírt a 970-es évekre keltezzük.

Az 1. sír annak ellenére, hogy elpusztult, teljes leletegyüttesnek tekinthető, és így kronológiailag is értékelhető. Az egyszerű hajkarika megléte miatt a 15. sírnál valamivel korábbinak tűnik, azonban az átmeneti jellegű pödrött végű karperec ezt a sírt is a X. sz. második felére keltezi. Lehet, hogy a korkülönbség látszatát az eltemetett-

tek halálozási kora közti kb. 15 év különbség okozza. Az eltemetés idejét a 950–970-es években határozhatjuk meg.

A sírbrálók által ugyancsak megkímélt 19. sír esetében talán megkockáztathatunk egy kronológiai feltevést. A csont tűtartóhoz párhuzamként szolgáló hetényi és oroszvári tárgyak olyan sírokból kerültek elő, amelyek a X. sz. közepénél későbbi temetőrészbe tartoztak,⁴³ ezért ezt a sírt is a X. sz. második felére keltezzük.

Mindezekkel szemben kétségtelen tény, hogy a X. sz. első kétharmadában divatos egyszerű hajkarikák⁴⁴ mind az 1., mind a 15. sír környékén megtalálhatók voltak: a 2., 5., 9. és 18. sírban.

A 26. sír bordázott pántgyűrűje⁴⁵ és a 27. sír vállas kengyele⁴⁶ arra mutat, hogy a temetőnek ezen a részén is voltak a X. sz. második felére keltezhető sírok.

A temető felső időhatárát mindezek alapján 970–990 között határozzuk meg.

A temetkezés kezdetét az adatok hiányossága miatt nem tudjuk pontosan megállapítani. A temetőre jellemző késői leletek rövidebb használati időre utalnak. Ez azonban másfél-két generációnál rövidebb nem lehetett, mert legalább ennyi idő kellett a korabeli, viszonylag kis közösségek temetőinek egyenletes benépesülésére. A temető alsó időhatára tehát 900–930 közé tehető. Ezek szerint egy 60–90 évig (2–3 nemzedéken át) fennálló település volt a környéken a X. században.

A temető általános régészeti képe arra mutat, hogy a temető népessége a honfoglaló magyar köznép gazdagabb rétegéhez tartozott.

A temető népessége

A X–XI. sz.-i temetőkkel végzett minden demográfiai jellegű vizsgálathoz azok a kutatások szolgálnak alapul, amelyeket a teljesen vagy nagyrészt feltárt, reprezentatív sorozatokkal végeztek. E kutatások eredményeiként ismerjük a korabeli magyarországi halandóság fő törvényszerűségeit és jellemző adatait.⁴⁷ A szabadkígyósi temető nemre és életkorra vonatkozó adataiból csak torz demográfiai képet rajzolhatnánk. Nyilvánvaló, hogy a temető csak akkor közelíthetné meg a szabályszerű képet, ha nagyobb összefüggő része lenne feltárva. Az alábbiakban ismertetjük demográfiai megfigyeléseinket és az ezekkel kapcsolatos régészeti és történeti problémákat.

1. A gyermekek és felnőttek aránya.

A 22⁰/₀-os gyermek-arány messze alatta marad az Árpád-kori 40⁰/₀-os átlagnak:⁴⁸ ez elsősorban a csecsemő sírok teljes hiányával magyarázható. A csecsemőhalandóság ismeretében korrekciót hajthatunk végre. A X–XII. sz.-i halandósági tábla 20⁰/₀-os csecsemőhalandóságával⁴⁹ számolva 7 egyénnel (0–1 éves korú gyermekhalottal) kell kiegészítenünk a sorozatot. Az átlagos gyermek–felnőtt arány (40:60) elérése érdekében ezt a számot még 1 gyermekkel kell növelnünk, így 35 egyént kapunk. A demográfiai törvényszerűségek szerint 21 felnőtt halotthoz legalább 14 gyermeknek (és ezen belül 7 csecsemőnek) kellett tartoznia. Az V. sor egybefüggően ismert részében a gyermekek és felnőttek aránya 4:5, ez azt jelenti, hogy a kora Árpád-kori átlagos arány valóban meg lehetett a temetőben. Többféle válasz lehetséges arra a kérdésre, hogy miért nincsenek a feltárt anyagban csecsemő sírok:⁵⁰

a) A csecsemő sírokat az ásatás véletlenül elkerülte, illetve azok a homokbánya által elpusztított területen feküdtek. b) Mivel a gyermekeket általában kisebb mélységbe temették,⁵¹ a hiányzó sírok a talaj eróziója vagy a mezőgazdasági művelés kö-

vetkeztében pusztultak el. c) A csecsemők egyáltalán nem kerültek a temetőbe, hanem külön temetkezési helyen nyugszanak, vagy eredetileg a talaj felszínére helyezték őket.

A temető ismert részén semmiféle csoportosulás nem fedezhető fel nemek vagy életkorok szerint. Következésképp olyasféle véletlent valószínűtlennek tartunk, hogy a temető elpusztult vagy feltáratlan részén sűrűsödtek volna a gyermek sírok. A felnőtt és a gyermek sírok átlagos mélysége közti különbség (1. táblázat) még nem jelenti azt, hogy gyermek sírok kikopásával kellene számolnunk, mert az előkerült sírok mind a ténylegesen veszélyeztetett réteg alatt voltak, és bolygatottságukat nem a földművelés okozta. Fontos adat, hogy a 14. sírban egy lóláb 25 cm mélyen in situ került elő. Ha ezt az adatot nem is vetithetjük ki az egész homokdomb területére, annyi bizonyosnak látszik, hogy csecsemő sírok nemcsak az 50 cm-nél mélyebb rétegekben, de a „második ásónyomban” sem voltak, és legfeljebb az „első ásónyom” szántóföldi műveléssel bolygatott rétegében (0–30 cm mélyen) tételezhetjük fel egykori meglétüket. A sírok közötti nagyobb szabad területeket úgy is magyarázhatjuk, hogy onnan koptak ki a talaj legfelső rétegébe temetett csecsemők sírjai. Bizonyos, hogy az etnikai csoportonként változó temetkezési szokások szerint egyes vidékeken a csecsemőket (talán elsősorban az újszülött korban meghaltakat) a népességtől külön temették el.⁵² Előfordulhatott a gyermekkivevés szokása is. Ezekre a régészetileg igen csekély reménnyel megfogható kérdésekre azonban további gondos kutatással lassanként fény derülhet, különösen abban a szerencsés esetben, ha hosszú ideje művelés alá nem vett területen adódik alkalom temető feltárására.

A szabadkígyósi temető népességéről annyit állapíthatunk meg, hogy a csecsemőket a felnőttektől eltérő módon temethették el. Ez vagy abban nyilvánult meg, hogy igen sekély sírokat ástak számukra, vagy abban, hogy a talaj felszínére helyezték, vagy egészen külön helyre temették őket. A jó feltártságú X–XI. sz.-i köznépi temetők az első feltevést valószínűsítik: a talaj kopási tényezők és a sírmélység ismeretében rendszerint korrekciót lehet végrehajtani az átlagnál kisebb gyermekarányon.⁵³

2. *A férfiak és nők aránya* 57:43⁰/₀. A férfi halottak nagyobb arányából nem lehet valamiféle férfi többletre következtetni.⁵⁴ Ezt a torzulást a részleges feltártság, a kevés eset okozza. Bár a X–XI. sz.-i teljesen feltárt temetőkben a két nem aránya sohasem egyenlő, az egyes esetekben a férfiak „javára” tapasztalható eltolódásnak egyedi társadalmi vagy népesedési okai lehettek.⁵⁵ A magasabb női halandóság miatt tulajdonképpen minden középkori temetőben nőtöbbletnek kéne lennie, ha más tényezők nem játszottak volna közre egy temető benépesülésében.⁵⁶

3. *A halálozások korösszetétele.* A csecsemő halottak hiányáról már beszéltünk. A viszonylag kis esetszám miatt most csak a felnőtteket és a két nemet együtt vizsgáljuk. Még így is feltűnő, hogy 15–20 év, valamint 30–40 év között a szabályos halandósági táblát tekintve milyen nagy hiányok vannak a sorozatban, és a halálozások száma 45 éves kortól esik gyorsan, holott éppen ekkor, különösen 50–55 év között kellene elérnie a legmagasabb pontot.⁵⁷ Az egyes korcsoportok hiányából csak azt az egy következtetést vonhatjuk le, hogy az ilyen korban meghaltaknak a halandósági törvényszerűségek által meghatározott arányban a temető elpusztult, illetve feltáratlan részén kellett lenniük.

4. *A népesség száma.*

A temetőt használó népesség lélekszámának megállapításához szükséges adatok: a halottak száma, a temetkezések időtartama és a születéskor várható átlagos élet-

tartam.⁵⁸ A vizsgált temetőben az átlagos élettartam értékét nem ismerjük, azonban helyette felhasználhatjuk a kora Árpád-kori halandósági tábla megfelelő adatát: 28,7 év.⁵⁹ A továbbiakban ezt a mutatót 30 évre kerekítve használjuk (3. táblázat).

3. táblázat

A temető használati ideje	A népesség száma a temető nagyságának különböző becslése szerint		
	Az eltemetett egyének száma		
	90	115	140
	A népesség száma		
60	45	58	70
70	39	49	60
80	34	43	53
90	30	38	47

A keltezés és a temető nagyság becslésének közepes megoldásait tekintve 34–60, illetőleg 38–58 főre tehetjük az egy időpontban élő lakosság számát.⁶⁰ A táblázatból is látható nagy hibahatárok miatt arra már nincsen lehetőség, hogy a népességet időbeli alakulásában is vizsgáljuk, és meghatározzuk a népességszámot külön a temető megnyitásakor és külön elhagyásakor. A fenti becslés azonban a település nagyságát megfelelően érzékelteti. Ahhoz is támpontot nyújt, hogy az együtt élő családok számát megközelítőleg megállapítsuk. A biológiai szempontból összetett, társadalmi értelemben vett család⁶¹ nagyságát Éry-Kralovánszky után 7 főnek számítva⁶² a családok (háztartások) számát 5–8-ra becsülhetjük.

Az így kapott adat megegyezik a temető sorainak feltételezhető számával. A soros temetkezés – a temető rendszerének egyetlen felismerhető vonása – egyébként is az együtt temetettek szorosabb összetartozására utal. Feltételezzük, hogy egy-egy sorba egy-egy család temetkezett.⁶³ A temető késői sírjai nem alkotnak külön területi csoportot, egyszerű hajkarikák és X. sz. végi tárgyak több sorban is előfordulnak – az egyes sorokba tehát folyamatosan, a temető egész használati ideje alatt temetkezettek. Természetesen elképzelhető, hogy a családok osztódása vagy töredék családok összeolvadása miatt voltak a többinél rövidebb vagy hosszabb ideig használt sorok is.

A temető kirablása

21 sír, a feltárt sírok 80%-a kirabolt. Ugyanez lehetett a helyzet a temető elpusztult és feltáratlan részén is. A sírrablások kétségtelenül korabeliek, akkor történtek, amikor még jól látszódtak a sírhantok és a sírok jelzései.

A sírgödör, illetve a beásás feltáratlanságát 11 sír esetében figyelhettük meg. Megfigyeléseink nyomán a következő megállapításokat tehetjük. 1. Az esetek túlnyomó részében pontosan ráástak a sírra (9 eset). Ebből 5 alkalommal magát a sírgödört bontották ki (2., 8., 11., 12. és 25. sír); 1 sírnál nagyjából meghagyták a sírgödör eredeti alakját, de kibővítették azt (21. sír); 1 esetben a beásás a sír egyik hosszanti oldalát

hagyta épen (3. sír); 2 sír esetében pedig azt tapasztaltuk, hogy a síron belül a sírral megegyező alakú gödröt ástak a sírrablók, így tulajdonképpen egy keskeny sáv körben a sír szélénél bolygatatlan maradt (10. és 18. sír). 2. Az is előfordult, hogy nehezebben találták meg a sírt: a 4. sírra ferdén ástak rá egy ovális gödröt, majd a csontvázat megtalálva a megfelelő irányban bővítették azt; a 9. sírhoz a fej felől külön kis kerek gödörből kezdtek beásni, a sír területére érve a vázcsontokat követve rabolták ki a sírt, de a sírgödör szélét ezzel már nem rongálták meg. Az utóbbi két esetben valószínű, hogy a sírhant már kezdett elkopni és nem pontosan jelölte az alatta levő gödör helyét, következésképpen ez a két sír a temető első generációjához tartozhatott.

A sírok kirablása csak 6 alkalommal jelentett egyet a teljes feldúlással. A sírrablók „biztosra mentek”. A bolygatott sírok 66%-ában a rablás csak a váz felső részére irányult, ahol ezüst- és bronztárgyakat (nyakperecek, karperecek, veretek, fűgők, gyűrűk stb.) vagy gyöngyöket találhattak, de a jelentéktelen értékű bronz hajkarikákat és a rozsdásodás miatt hasznavehetetlen vastárgyakat a sírokban hagyták. A bolygatatlan sírok véletlenül maradhattak épen, talán a szomszédos sírokból rájuk kerülő föld védte meg őket.

A temető kirablása után a következő módon temették vissza a csontokat. A koponya az esetek felében hiányzott, mégsem gondolhatunk rituális koponyarablásra. Egyrészt a bolygatott vázrészekből is 9 esetben alig valamit vagy semmit sem temettek vissza, másrészt előfordulnak idegen csontvázak részei, koponyák is. Nem fordítottak nagy gondot a csontok hiánytalan összeszedésére, általában egy-két külön kupacba dobálták vissza a váz feldúlt részeit. Csak két alkalommal találtuk a sír egész területén elszórva a vázcsontokat.

A sírrablásokat nem alkalmosszerűen, hanem szervezett formában hajthatták végre, közvetlenül a temetőköz népszerűség elköltözése után.⁶⁴

A település és a temető megszűnésének közvetlen okára nincs ugyan adatunk, de utalunk arra, hogy ez Géza fejedelemnek áttelepítésekkel is járó, államszervező tevékenysége idején⁶⁵ történt.

JEGYZETEK

1. Két lócsontot találtunk: egy jobb oldali előzápfogat és egy jobb oldali csüdcsonatot. Dr. Bökönyi Sándor szíves meghatározását ezúton is köszönöm.

2. Itt mondok köszönetet dr. Dienes Istvánnak, aki mind az ásátás, mind a feldolgozás során értékes tanácsaival segített, dr. Kovács Lászlónak, aki az 1965. évi ásátás alatt munkatársam volt, dr. Bálint Csanádnak, aki 1968. évi feltárással járult hozzá a munkához. Köszönöm az embertani feldolgozást végző Lotterhof Editnek, hogy nem- és életkor-meghatározásait felhasználhattam és dr. Nemeskéri Jánosnak, hogy demográfiai és módszertani kérdésekben segítséget nyújtott. Végül köszönöm Koppány Tiborné és Susits László fáradozását, akik a rajzokat, ill. a tárgyak fényképeit készítették.

3. *László Gy.*: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 152–153. – Továbbiakban: *László 1944.* (A felhasznált irodalom hivatkozási módja az alábbiakban mindenütt ehhez hasonló, a problematikus eseteket külön is jelöljük.)

4. Úgy tűnik, különböző számú csüngős veret díszíthette a női öltözeteket (*Szőke B.*: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok. I. Bp. 1962 24., 73–75.; *Bakay K.*: Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. Alba Regia 6–7. 1966. 71.). A szabadkígyósi 1. sírhoz hasonlóan 6 db-ot találtak Székesfehérvár–Demkőhegyen a 20. sírban (*Bakay 1966* 49., 71., XXI. t. 12–16.).

5. Széll M.: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. Dolgozatok 1941. 169.
6. Mesterházy Károly szíves szóbeli közlése.
7. Szőke 1962. 37.; Bakay 1968. 68.
8. Bakson a XI. sz.-ra jellemző leletekkel együtt kerültek elő a kérdéses karperecek (Széll 1941. 169.); az ártánd-nagyfarkasdombi temető Mesterházy Károly ásatási beszámolója szerint XI. sz.-i (Az 1967. év régészeti kutatásai. Rég. Füz. 1968. 52.).
9. Szőke 1962. 63.
10. A lovas, ill. a lószerszámos temetkezésekről I. László Gyula rendszerezését (László Gy.: A koronói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. Arch. Hung. 17. Bp. 1943. 46–57.), melyet Bálint Csanád tovább finomított és részletesen kidolgozott (doktori értekezésént készített munkájából eddig megjelent: Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1969. 107–114.).
11. László Gy.: Adatok az avarság néprajzához. Arch. Ért. 1941. 191. – Honfoglalás kori párhuzama pl. Perbetén (Dienes I.: A perbeti lelet. Arch. Ért. 1959. 147., 151., 6. kép, XXIX. t. 15.). A tárgy történetéhez további adalék, hogy hasonló példányt tártunk fel Környén, XIII–XIV. sz.-i templom körüli temető egyik férfi sírjában, ugyancsak a jobb combcsontnál (1967. évi ásatás, feldolgozás alatt).
12. Fejnél lekerekített, láb felé egyenletesen keskenyedő sírgödör: Orosháza–Pusztai Ignácné féle tanya, 3. sír (Dienes I.: A honfoglaló magyarok. Orosháza története és néprajza. I. Szerk.: Nagy Gy. 1965. 148–150.; 10. ábra).
13. Solymossy S.: Ősi fejfaformák népünkénél. Ethn. 1930. 74–79. A kérdésre vonatkozó irodalom (Finsch, Gondatti, Kannisto, Karjalainen, Sirelius munkái) itt megtalálható. L. még Д. Н. Анучин: Сани, ладея и кони, как принадлежности похоронного обряда. Труды Императорского Московского Археологического Общества. 14. Москва 1890. 171–172.; С. Руденко: Предметы из остяцкого могильника возле Обдорска. Материалы по Этнографии России II. 1914. 35–36.; G. Sztarcev szerint a hantik néha csak orr- és farvégét vágják le a kisebb méretű csónakoknak: Г. Старцев: Остяки. Социально–этнографический очерк. Ленинград 1928. 122. – A csónaknak temetkezésekhez való felhasználásánál kézenfekvő, hogy a halott másvilági utazásának eszközéül szolgál: K. Birket-Smith: A kultúra ösvényei. Bp. 1969. 281. – Az obi–ugor irodalomban való tájékozódásban Fodor István segítségét köszönöm.
14. В. А. Могильников: Элементы древних угорских культур в материале хантыйского могильника Халас–Погор на Оби. Археология и Этнография Башкирии. II. Москва 1959. 265.; a temető egyik csónakos sírjának rajza: Dienes I.: Honfoglaló magyarok. A kiskisvárdai vár története. Szerk.: Éri I. Kiskvárd, 1961. Mell. a 121. l. előtt; a temető 133. sírját közli: Dienes I.: Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugorkori eleméről. Arch. Ért. 1963. 109–110., 2. kép.
15. Solymossy 1930. 79–84.
16. B. Zs. [Bátky Zs.]: Néprajzi Ért. 1930. 157–158.; И. Балашиа: О венгерских кладбищах. Folia Ethn. 1949. 114. (Továbbiakban: Balassa 1949.) Újabban Nyárády Mihály foglalkozott a fejfák kérdésével, teljesen elveti Solymossy szellemes feltételezését. Néhány elgondolkodtató megjegyzése ellenére érvei nem elég meggyőzőek. Alábecsüli a hagyomány szerepét és Szűcs Sándor alább ismertetendő adatait figyelembe se veszi (Nyárády M.: A szatmárcsekei református temető fejfái. Jósza András Múzeum Évkönyve. 1960. 211–214.).
17. Szűcs S.: Sárreíti pákásztemetkezések. Ethn. 1948. 72–77.; Szűcs S.: Pusztai krónika. Bp. 1946. 105.
18. Biharnagybajom Földláp nevű határrészen: Szűcs 1948. 76.
19. Szűcs 1948. 76.
20. Györffy I.: Nagykunsági krónika. 1955. 51–54.
21. Szűcs 1948. 77. – A XVIII. sz. második felében a Nagykunságon a halászat jogilag kötöttebb, szabályozottabb formát öltött (Szilágyi M.: Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához. Szolnok 1966. 9–11.). Így tulajdonképpen még érthetőbb, hogy miért tűnt el lassanként a pákász mint különálló társadalmi elem.
22. Dienes 1963. 108–112.

23. Ha majd több régészeti adat gyűlik össze erről a kérdésről, eldől, hogy a néprajzi és a régészeti adatok elterjedése között látszólagos vagy valószínű összefüggés van: 1. a csónak alakú fejfák és a csónakba temetkezés adatai a Sárrét környékén és az ugyancsak mocsaras Nyírségben sűrűsödtek (*Balassa* 1949. térkép melléklet; *Szűcs* 1948.); 2. Orosháza és Szabadkígyós a Körösök és a Berettyó egykori nagy mocsaraitól délre fekszik, Orosháza már szárazabb területen, de Kígyós a Fehér Körös ártere és a Kondoros ér között, neve is vizes vidékre utal [*Kovalovszki J.*: Orosháza és környéke a magyar középkorban. Orosháza története és néprajza. I. Szerk.: *Nagy Gy.* 1965. 175.; *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 493–494. (Továbbiakban: *Györffy* 1963a.); *Kálmán B.*: A nevek világa. Bp. 1969. 140.].

24. A nyakperecnek egyes gyöngyszemekkel való díszítése előfordul a kora Árpád-korban: *Szőke* 1962. 92.; pl. Székesfehérvár–Demkőhegy, 2. sír: *Bakay* 1966. 45., XVII. t. 1.

25. *Dienes* 1965. 145–149., 9. ábra.

26. *A. Točík*: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Arch. Slovaca – Catalogi. III. Bratislava 1968. 29., 12. kép 3., XIX. t. 7–12. Az ásató publikációjában a sír 81. sz. alatt szerepel: *M. Dušek*: Kostrové pohrebište z X. a XI. stor. v Chotíne. Slov. Arch. 1955. 252., III. t. 59.

27. *Točík* 1968. 30., XIX. t. 13.; *Dušek* 1955. 253., III. t. 60.

28. A temető antropológiai feldolgozását Bottyán Olga végzi. Nem- és életkor-meghatározásáért, valamint az ásatási dokumentáció alapján adott felvilágosításáért ezúton is köszönetet mondok. – Madárcsontból készült tűtartót említ még a régészeti kataszter Kiszombor–B. temető 271. sírjában (*Febér G.–Éry K.–Kralovánzsky A.*: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Régészeti Tanulmányok. II. Bp. 1962. 48.). Ez a sír azonban nem Árpád-kori, hanem germán, s anyagában nincs tűtartó (*Török Gy.*: A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között. Dolgozatok 1936. 155.). A temető honfoglalás kori, 127. sírjában bronztű volt, bár a közlemény tűtartóról itt sem beszél (*Fettich N.*: A honfoglaló magyarság fémművessége. Arch. Hung. 21. Bp. 1937. 91., 30. j.). Bálint Cs. közlése szerint a 127. sírban másodlagosan felhasznált fibula töredéke volt, amelyet másfélszeresen felkunkorodó vége miatt varrótűnek nem használhattak (Móra F. Múz., Szeged, ltsz. 53.5.309.). A 269. (magyar) sírban „az áll alatt” volt egy gázlómadár lábszárcsontjából készült csont tárgy, amely nem tűtartó, hanem Dienes István értelmezése szerint talizmánként hordott csontocska (*I. Dienes*: Die Wurzeln der Glaubenswelt in der Kunst der landnehmenden Ungarn. XXIIe Congrès International d’Histoire de l’Art. Résumés. Bp. 1969. 12.; *Dienes I.*: A honfoglaló magyarok hitvilágának kérdései. A VI. Alföldi Régészeti Ülésszak tézisei. Szeged, 1969. 6.). – Dormánd–Hanyipusztá–B. temető 1. sírjában hengeres, sima felületű csont tárgy, valószínűleg tűtartó került elő, 22–30 éves nő mellékleteként; a tárgy helyzete a sírban ismeretlen (*Szabó J. Gy.*: A honfoglaláskori lemezkes korongok viselete. Az Egri Múzeum Évkönyve. 1963. 102–103., 116., 67. j.).

29. *László* 1941. 189. – A példaként megvizsgált alattányi avar temetőben mindkét oldalra helyezve előfordulnak tűtartók: a temető I. és II. csoportjában egyenlő arányban (2–2, ill. 3–3 sírban bal-, ill. jobboldalt), a III. csoportban, a késő avar kori sírokban gyakrabban találhatók a bal oldalon (12 sír), mint a jobb oldalon (7 sír), 3 női és 1 gyermek sírban nem volt megállapítható, hogy melyik oldalon viselte az elhunyt a tűtartót (*I. Kovrig*: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattány. Arch. Hung. 40. Bp. 1963. 10–60. 119, 146, 169, 179, 188.).

30. *László* 1941. 189–190., 2. kép.

31. *Erdélyi I.*: Az avar kori csontmegmunkálás néhány kérdéséről. Arch. Ért. 1956. 46–47. – Az alattányi temető 35 tűtartója közül 10 db hengeres, díszítetlen. Ezek a temető különböző periódusaiban egyaránt előfordulnak (I. csoport: 2 db, II. csoport: 2 db, III. csoport: 6 db). E tekintetben nem érthetünk egyet Kovriggal, aki szerint ez a típus a kora avar sírokban gyakoribb, ugyanis az I. és II. csoportban olyan kevés eset áll rendelkezésünkre (4, ill. 6 tűtartós sír), hogy abból gyakoriságra következtetni nem lehet (*Kovrig* 1963. 119.).

32. Néhány bizonytalan adat szól vastűről melyeknél még arra is kell gondolni, hogy a földben gyorsan deformálódó és pusztuló tárgy a vasárral könnyen összetéveszthető: Csongrád–Vendelhalom, 4. sír (*Párducz M.–Tary L.*: A Csongrád–vendelhalmi honfoglaláskori lelet. Folia Arch. 1939. I. t. 10.); Ellend (II.)–Szilfai dűlő, 21. sír (*Dombay J.*: Árpád-kori temetők Baranyában. I. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1961. 150.); Hódmezővásárhely–Tatársánc (*Febér–Éry*

Kralovánszky 1962. 41.); Lőrinci-Selypi puszta, 3. sír (Könyöki A.: Selypi leletek. Arch. Ért. 1892. 233., II. t. 14.).

33. K. Éry K.–Kralovánszky A.: A Székesfehérvár-környéki X–XI. századi temetők népességének paleoszociográfiai vizsgálata. Alba Regia 2–3. 1963. 73–76., 2–4. ábra, 9–11. táblázat; K. Éry K.: Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archaeological and anthropological data. Alba Regia 8–9. 1968. 100., 103., 130., 9. és 16. ábra.

34. Dienes I. ásatási megfigyelései szerint tegez felcsatolásánál volt szerepe (Dienes I.: A karancslapujtői honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása. Arch. Ért. 1964. 23.).

35. Széll M.: XI. századi temetők Szentés környékén. Folia Arch. 1941. 231–265.

36. Mesterházy K.: Adatok a honfoglaláskori magyar köznépi család szerkezetéhez. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1968. 131–156.

37. Éry 1968.

38. Hasonló tájolási rendszer tapasztalható Hódmezővásárhely–Szakálháton (Éry 1968. 96., 3. ábra).

39. Lehet, hogy a temető teljes ismeretében ez az arány másképp alakulna. Nem is szándékozunk messzemenő következtetéseket levonni belőle, pusztán utalunk arra a becslésre, hogy 4–5 közendű szabad család tudott egy felszerelt harcost kiállítani (Györffy Gy.: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: Kovácsics J. Bp. 1963. 46–47. – továbbiakban: Györffy 1963b.) A Tangazdaság homokbányájában 1962–1965 között a helybeliek kardot is találtak. Azt már nem lehetett kideríteni az elbeszélésből, hogy szablyáról vagy kétélű kardról volt-e szó.

40. Bálint 1969. 112–113.

41. Kralovánszky A.: Adatok az ún. s-végű hajkarika etnikumjelző szerepéhez. Arch. Ért. 1956. 212.; Szőke 1962. 87.

42. Szőke 1962. 52–53., 69–70., 92–93., 96.

43. Dušek 1955. 259.; Fehér–Éry–Kralovánszky 1962. 64.

44. Szőke 1962. 35.

45. Szőke 1962. 63., 80., 96.

46. Bakay K.: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez. Pécs, 1965. 21.; K. Bakay: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Acta Arch. ASH 1967. 146.

47. Acsádi Gy.: A középkori magyar halandóságra vonatkozó paleodemográfiai kutatások eredményei. Tört. Stat. Évkönyv (1963–1964). 1965. 3–34.

48. Acsádi 1965. 14.

49. Acsádi 1965. 16–17., 19., 21.

50. A csecsemő sírok hiányával kapcsolatban Bartucz L. és K. Éry K. az avar kori temetők alacsony gyermek-arányával foglalkozó fejtegetései jelentettek útmutatást számunkra (Bartucz L.: Adatok a magyarországi avarok etnikai és demográfiai jelenségéhez. Acta Anthropologica. I. Acta Univ. Szegediensis, Pars Anthr. 1950. 9–11.; K. Éry K.: An Anthropological Study of the Late Avar Period Population of Ártánd. Ann. Hist.-Nat. Mus. Nat. Hung. 1967. 466–469.). – Dienes I. a nemzeti társadalomból visszamaradt szokásnak tartja, hogy a gyermekeket – a nemzetségnek önálló jogokkal még nem bíró tagjait – a közepreteg nem temeti a felnőttek mellé a temetőbe. A köznépi temetőkbe viszont általában bekerültek a gyermekek. (Dienes I.: Arch. Ért. 1964. 138.)

51. Erről a kérdésről l. Acsádi 1965. 11–12.

52. L. a keresztleletlen gyermekek fazékba temetésének szokását a palócoknál, melynek eredete talán az Árpád-korra nyúlik vissza (Bartucz 1950. 10.). Tudomásunk szerint az Egri Múzeum munkatársai ehhez a kérdéshez újabb történeti és régészeti bizonyítékokat szereztek (Kovács B. szíves szövegi közlése). – Az avar korban a gyermekek egy részének esetleges külön temetéséről: Éry 1967. 469. Az avar kori temetők közt Bóly–Sziebert puszta A. temetőjének gyermekaránya igen valószínűnek számít (36%). Annál inkább érdekes, hogy a mintegy 60 m-re levő, különálló B. temető 16 feltárt sírja közül 12-ben gyermek nyugodott. (Papp L.: A bolyi avar kori temető. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1963. 163–193.) – Szakcsón (Tolna m.) X–XI. sz.-i temető részlete került elő: a 9 elpusztult és a 8 feltárt sír mindegyike gyermek temetkezés volt (Mészáros Gy.: A szakcsi X. századi temetőmaradvány. Arch. Ért. 1962. 206., 209.).

53. Acsádi 1965. 11.; Éry 1967. 466–467.

54. Acsádi 1965. 31.

55. A sárbogárdi temetőben a férfiak aránya nagyobb, halandóságuk – ritka jelenséggént – magasabb, mint a nőké. A halandóság eltérései itt a két nem különböző eredetével lehetnek kapcsolatban (Éry 1968. 111–113., 124–125., 131–132.). A nagyobb férfi-arányra viszont igen valószínű, bár nem kizárólagos magyarázat lehet a magasabb halandóság.

56. A nemek születési aránya, belső népmozgás, idegenben meghaltak és eltemetettek, az első letelepülők demográfiai struktúrája stb.

57. Acsádi 1965. 18–23.

58. Acsádi 1965. 29–30.; Nemeskéri J.–Kralovánszky A.: Székesfehérvár becsült népessége a X–XI. századokban. Székesfehérvár évszázadai. 1. Szerk.: Kralovánszky A. Székesfehérvár 1967. 132–133.

59. Acsádi 1965. 21., 23.

60. A szabadkígyósi temető a sárbogárdihoz (31–36 fő) és a nádudvarihoz (30–40 fő) hasonló lélekszámú, esetleg valamivel nagyobb településhez tartozott (Éry 1968. 113, 131.; Mesterházy 1968. 156.). Egyelőre nem tudjuk felmérni, hogy milyen arányban voltak az országban hasonló nagyságú települések. A XI. sz.-ból mindössze 18 falu háztartásainak számára van okleveles adatunk, ez az egykori településeknek kb. 0,5%-át jelenti (Szabó I.: A falurendszer kialakulása Magyarországon. Bp., 1966. 76–77, 79, 191.). Így érthető, hogy a csekély minta miatt az adatsor nagyon széthúzott, rossz megoszlású, átlagszámításra kevésbé alkalmas. A XI. sz.-i adatok 60%-a 6–20 háztartásszám (30–100 fő) közt van, s az adatsornak ez a része elég jól egyeztethető a temetőfeltárásokból nyert népességszámmal (Szabó 1966. 72–75.). A szabadkígyósihoz hasonló nagyságú települések a nagyságrendi sor alsó határához közel helyezkednek el, valószínűleg távolabb az átlagtól. Szabó István kiváló munkájában arra a következtetésre jut, hogy az átlagos település nagyság 30–40 háztartás között lehetett (150–200 fő). Az egészen kis településeket jelentő temetők miatt számunkra ez soknak tűnik, azonban valószínűbb átlagot jelenleg nem tudnánk javasolni. Csak egész sor további teljes temetőfeltárás és a mainál intenzívebb településkutatás után lehet majd pontosan kiszámítani a X–XI. sz.-i Magyarországra jellemző átlagos település nagyságot.

61. Nemeskéri–Kralovánszky 1967. 133–134. – Temető régészeti vizsgálatánál a családnak mint társadalmi, nem mint biológiai egységnek kell szerepelnie.

62. K. Éry K.–Kralovánszky A.: Magyarország kora Árpád-kori lakossága létszámának rekonstrukciója. Kézirat a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában. 1963. – A 7 főnek vett családnagyságot nem a publikálatlan eredeti műből idézzük, hanem: Nemeskéri–Kralovánszky 1967. 134. és Éry 1968. 113. helyről.

63. A sorok becsült nagysága (12–16 sír) szintén igazolja feltevésünket. Egy család egy nemzedékére ugyanis így 5–8 fő jutna. – Utalunk itt Mesterházy K. a köznapi temetők rendszerével kapcsolatos kutatásaira. Nem érthetünk vele egyet abban, hogy a nádudvár-töröklaponyagi temető sorai nagycsaládok temetkezési helyei (Mesterházy 1968. 149–156.). Véleményünk szerint a biológiai kiscsaládokra épülő háztartásokról van szó. Az I. sorban 10, a II. sorban 13, a III. sorban 10 sírt tártak fel. Ezekben a sorokban azonban olyan kevés gyermek van (külön gyermek-sírcsoport volt a temetőben!), hogy legalább a kora Árpád-kori 40%-os átlagos gyermek-aránynak megfelelően kell növelni a sorok nagyságát ahhoz, hogy reális összetételű meghalt családokat kapjunk. Az I. sort meghagyhatjuk (7 felnőtt, 3 gyermek), a II. sort 20–22 egyénre egészítjük ki (12–13 felnőtt, 8–9 gyermek), a III. sort 15 egyénre (9 felnőtt, 6 gyermek). Ezek után egyszerű számítással megállapítható, hogy az 50–60 évre keltezett I. sor egy átlagosan 5 fős család két nemzedékének temetkezése, a 70–80 év alatt kialakult II. sor egy átlagosan 6–8 fős család két és fél-három nemzedékének felel meg, és a III. sor, amely alig két nemzedéken át volt „használatban”, egy átlagosan 7–8 fős család temetkezési helye. A temető rendszerének és a honfoglaló magyarok családszerkezetének minden további vizsgálatától eltekintve csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy pl. 70–80 év alatt meghalt 13 egyén semmiképpen nem azonosítható egy 13–15 tagú élő nagycsaláddal, akkor sem, ha (matrilokális nagycsaládot feltételezve) a fiúgyermek elköltöztetését figyelembe vesszük, hiszen ezzel szemben a leányokhoz költöző férjek gyarapítják a családot. A gyermek-felnőtt arány kiigazításával kapott család-létszámok viszont pontosan megegyeznek az Árpád-korra becsült átlagos nagyságú családdal, akár az 5, akár a 7 főt fogad-

juk el átlagként (Györffy 1963 b. 47.; Szabó 1966. 190.; Nemeskéri-Kralovánszky 1967. 134.; Fügedi E.: A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása. Demográfia 1969. 501.).

64. Lektorai véleményében Dienes István hívta fel figyelmünket arra, hogy az általa 1960-ban ásott derecskei temetőt (Bihar m.) tökéletesen hasonló módon dúlták fel. Ásatási jelentésében azt az igen valószínű magyarázatot veti fel, hogy a temető kirablása „nem titokban, hanem teljes nyíltsággal... történetelt, talán éppen azért, hogy a lakosságot a pogány temetkezőhely további használatától elrettentsék.” (MNM Adattára XV. 282/1962.).

65. Györffy 1963a. 494.; Bakay 1965. 27–29.; Bartha A.: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp., 1968. 158–159. – A X. sz. végén befejeződő, ill. kezdődő köznépi temetők esetében Kiss Attila a központi hatalom megszervezésével járó telepítésekre utal (Kiss A.: A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznépi temetőkben. Arch. Ért. 1969. 243., 255.).

FÜGGELEK

A szabadkígyósi Pál ligeti táblában vezetett ásatás idején megtekintettem a Tangazdaság homokbányáját is. A feldúlt sírmaradványok mellett a bánya falában szabályos beásás nyomát figyeltem meg. Ennek feltárásakor látott napvilágot a megtaláláskor I–II. számmal jelzett 26. és 27. sír.

26. sír (27. kép). A homokkitermelés a sírnak csak a keleti végét bolygatta meg, a lábujjsontok már eredeti helyzetükben feküdtek. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörre 93 cm mélyen találtunk rá, 100 cm mélységben nyugodott a 25–30 éves férfi váza (Ny–K 280°). A sír épen maradt oldalainál 2–3 cm szélességben és 5–6 cm mélységben koporsódeszka maradványai látszottak. *Mellékletek:* 1. A bal kéz gyűrűs ujján rosszszűst *pántgyűrű* két töredéke. Gerincének közepén kiemelkedő borda fut körbe. A töredék egyik vége kissé kiszélesedik (lapos feje volt?). *Méretek:* sz: 0,6 cm. (28. kép 2.) 2. A felső állkapocs jobb oldalán, az 5–6. fogak fölött öntött rosszszűst *veret* feküdt, alatta és környékén feltehetőleg bőr és textil okozta elszíneződéseket tapasztaltunk. A lekerekített háromszög alakú veret felső részén egykor apró fül volt, már letörtött állapotban került a sírba. Hátlapján szintén két, töredékes szegecs maradványa van. A veret díszítése három körből áll, melyeket árkolások választanak el egymástól. A bemélyedésekben aranyozás nyomai csillognak. E kis dísz minden valószínűség szerint a halotti szemfedőn volt (29. kép). *Méretek:* h: 1,6 cm; sz: 1,3 cm (28. kép 1.). 3. A jobb combcsont felső végénél, annak külső oldalán lantalakú *csiholóvas* és két *kova* került elő. A csiholón vázszonkötésű *textillenymatok* voltak. *Méretek:* sz: 6,6 cm; m: 3,3 cm (V. t. 3.).

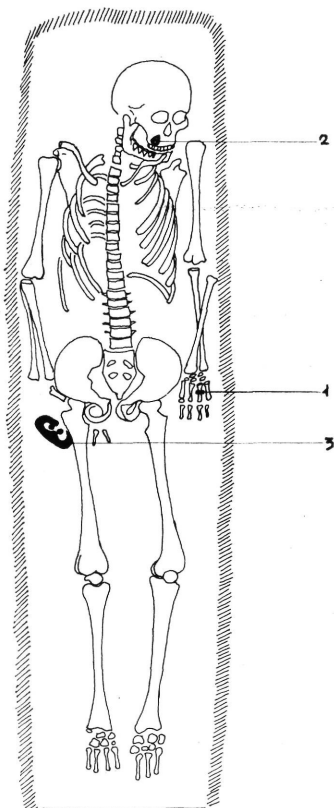
27. sír. 39 cm mélyen találtunk rá a lókoponyára, majd a lólábcsonokra, végül alattuk 100 cm mélységben egy jól megtermett felnőtt férfi medencétől lefelé bolygatatlan vázára (VI. t. 1–2, 30. kép). A csontváz többi részeiből mindössze az alsó állkapocs került elő, egyébként a sír környékét 2 méteres körzetben átforgatva egyetlen csonttöredéket sem figyelhattunk meg (Ny–K 280°). *Mellékletek:* 1–3. Az emberi lábcsontok szintjében *tegezvasalás* igen rossz megtartású maradványai voltak, közülük mindössze egyet lehetett megmenteni (V. t. 4.). *Méretek:* h: 3,1 cm; sz: 1,3 cm. 4. A lólábcsontok között, velük azonos szintben, talpával D felé fordult, vízszintesen fekvő trapézalakú *kengyel* volt (V. t. 1.). *Méretek:* m: 18 cm; sz: 13,5 cm; fül sz: 4 cm (más méret a töredékes állapot miatt nem közölhető.) 5. A ló orrán keresztülvetve *csikószabla* nyugodott. Szájvása kitűnő megtartású, eredeti felszínén jól látszanak a kovácsolás nyomai. *Méretek:* szájkarika átm: 7,1 x 7,5 cm; szájkarika v: 0,5 cm; szájvas h: 8,3 ill. 8,9 cm (V. t. 2.).

A sír feltárása közben 53 pontról vettünk földmintát. A vegyi vizsgálatokkal ahhoz kívántunk adalékot nyújtani, hogy a honfoglaló magyarok a lovastemetkezésnél valóban beletették a lenyúzott lóbőrt is a sírba, s nem csak a fej és a négy levágott láb került a halott mellé. A kérdést néhány zavaró körülmény (ld. Duma Gy. cikke) miatt egyetlen vizsgálat végleg nem döntheti el, jelen esetben mégis úgy látszik, a vegyészeti oldaláról is megerősítést nyer az a már elfogadott megállapítás, hogy a lócsontok a bőrrel együtt kerültek a sírba.¹ A közelmúltban is felvetődött, hogy a magyarok a ló részeit levágták volna a temetésnél.² Valóban, vannak finn-

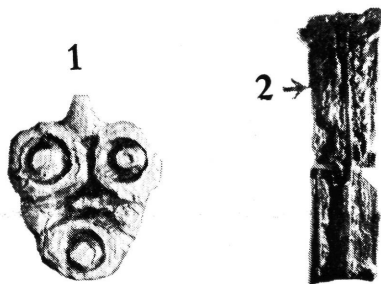
ugor sírok, melyekben a lónak csak egyes csontjait találták, de a temetkezéseiknél e mellékletek étel-áldozat jellegűek. A hazai anyagban is van néhány, hitelesnek vehető feltárásból származó lovassír, melynél a lókoponya mellett csak két lábcsontot figyeltek meg,³ sőt, egy talán megbízható jelentés egy ízben három lólábcsontról szól.⁴ E változatok azonban a többi X-XI. századi lovassírhoz viszonyítva semmilyen eltérést sem mutatnak. Mivel tudjuk, a lóbőr lenyúzásához a benne hagyott lábcsontok jelenléte szükséges,⁵ ezért az említett változatokat a nyúzás vidékenként eltérő gyakorlatával magyarázhatjuk.^{5a}

A ló nyúzását két gyakorlott ember kb. 15 perc alatt elvégzi.⁶ (Tehát a halottat megillető áldozatot a legsürgetőbb időben is el tudták végezni!) A lenyúzott bőr max. 1–2 cm vastag. A benne hagyott koponyával és lábcsontokkal együtt kb. 60 x 40 x 60 cm-es tömbbé pontosan összehajtható. Így a lófej legfelülre kerül, majd a szügy és a far bőrrészeit hajtják alá, végül az egésztest a hasi részekkel együtt összefogják.

A Tangazdaság homokbányájában kibontott lovassír esetében szemmel is jól láthattuk, hogy itt a lóbőr jelenlétével számolhatunk. A lólábcsontok alatt mindenütt 1–3 cm vastag mogyorósbarna elszíneződés látszott. Ez pontosan követte a lócsontok irányát, sőt, néhány cm-el mélyebben egy-két helyen újból jelentkezett (VI. t. 3–4.). Hasonló elváltozásokat a csontok feletti földben és a síron kívül nem észleltünk. A lólábcsontok megközelítőleg azonos szintben feküdtek. A közöttük levő földet bontva tenyérnyi nagyságú, összefüggő felületű foltokat figyeltünk meg. Színük

27. kép. 26. sír
Illustration 27 Grave 26

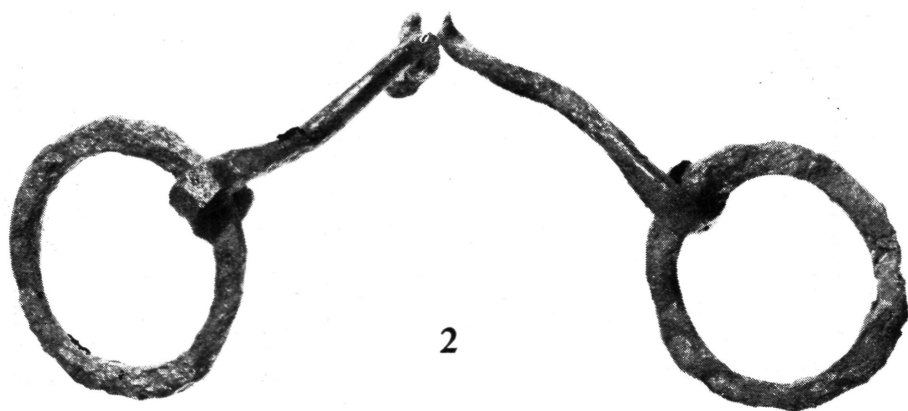
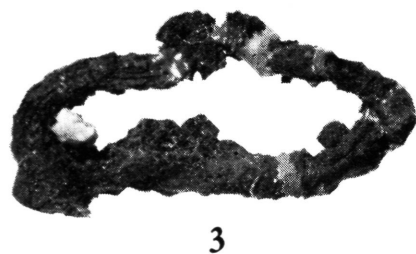

28. kép. 26. sír: 1. veret 2. gyűrű töredéke
(kissé nagyítva)

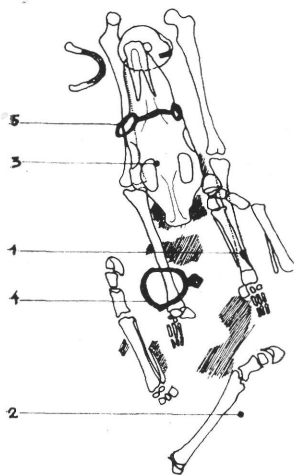
Illustration 28 1. mounting 2. ring fragment
(slightly enlarged)

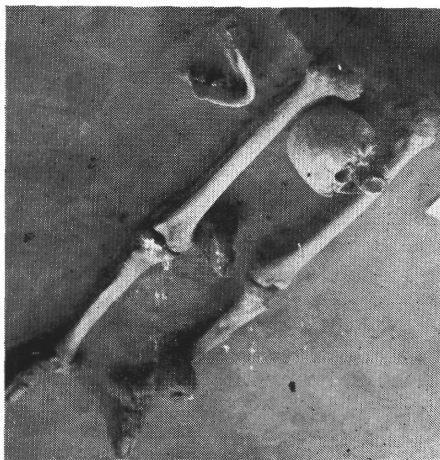
29. kép. A 26. sír koponyáján talált veret
Illustration 29 Mounting found on skull in grave 26

V. tábla – Table V

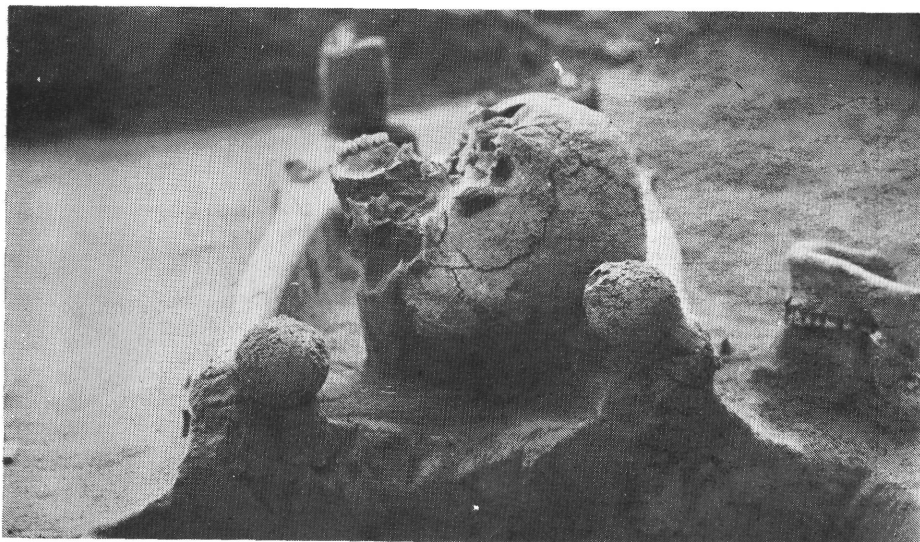

30. kép. 27. sír
Illustration 30 Grave 27

31. kép. A 27. sír a lócsontok felvétele után
Illustration 31 Grave 27 after removal of
horse bones

megegyezett a lócsontok alatt levőkkel, míg vastagságuk kb. 0,5–1 cm volt. Mivel földmintáinkat innen vettük, helyzetük folytán kétségtelen, hogy ezek a földszíneződések voltak a lenyűzött lóhör nyomai. László Gy. megfigyelte, hogy a lócsontok sokszor az emberi váznál magasabb szintből kerülnek elő.⁷ Az elmondottak alapján kézenfekvőnek tartom azt a feltételezést, hogy

32. kép. A combcsontok között talált idegen koponya
Illustration 32 Extraneous skull found among the thigh-bones

hasonló esetekben az emberi lábsontok és a ló maradványai közti földréteget egykor a lóbőr töltötte ki.

E lovastemetkezési forma csak részben egyezik e szokás hazai osztályozásával.⁸ A lókoponya helyzete alapján az „összehajtott lóbőrös” változatra (IV. csoport) gondolnánk, de ellene szól a lólábsontoknak majdnem négyzet alakban való előkerülése. Úgy tűnik, a lóbőrt nem a lófej alá, hanem mögéje hajtották, s a bőrtömeget a lábakkal fogták össze.

A temetés után részben kirabolt 27. sírban a felnőtt férfi combsontjai között bolygatatlan helyzetben, fejtetővel lefelé fordított fiatal női koponyát találtunk (VI. t. 1.). E jelenség a honfoglalás kori leletek közt egyedülálló. Az bizonyos, hogy a fejet még a temetéskor helyezték a férfi ölébe, mivel a combsontok egymástól való távolsága alapján kizárt, hogy a sír kirablásakor, utólag került volna oda be a lábak helyzetének legcsekélyebb megzavarása nélkül (31–32. kép). E mellett szól az is, hogy az eredeti helyzetében fekvő lókoponya szorosan ráhajlott a szóban forgó emberi koponyára (33. kép, jól látható a lócsontok alatt a bőr okozta földelszíneződés). Az értékelést külön nehezíti, hogy nem egy levágott fej volt (a nyakcsigolyák hiányzanak), és az alsó állkapocs is hiányzott (a jobb combsont felső végénél levő a férfihoz tartozott). Az emberi koponya kétségtelenül nőé volt (ld. Lotterhof E. cikke). Fenti, zavaró körülmények híján, férfikoponya esetében csatában leölt ellenségre, vagy a nagyszentmiklósi ábrázolásra,⁹ esetleg a másvilágra utána küldött szolgálóra¹⁰ gondolhattunk volna.¹¹

BÁLINT CSANÁD

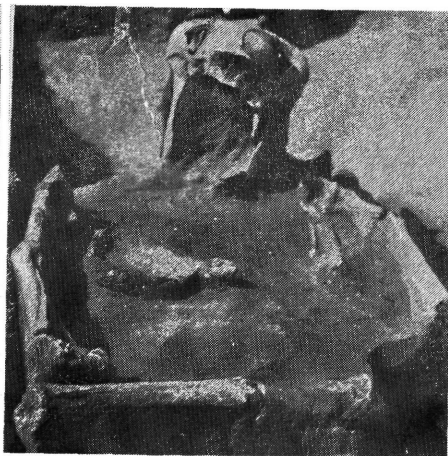

33. kép. Az emberi koponya és a lófej helyzete. (A lócsontok alatt a bőr okozta földelszíneződés)

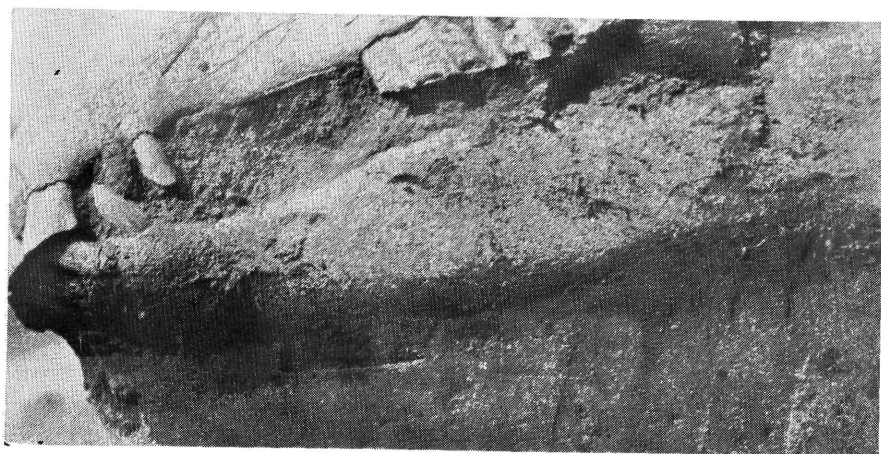
Illustration 33 Position of human skull and horse head. (Discoloration under the horse bones caused by skin)

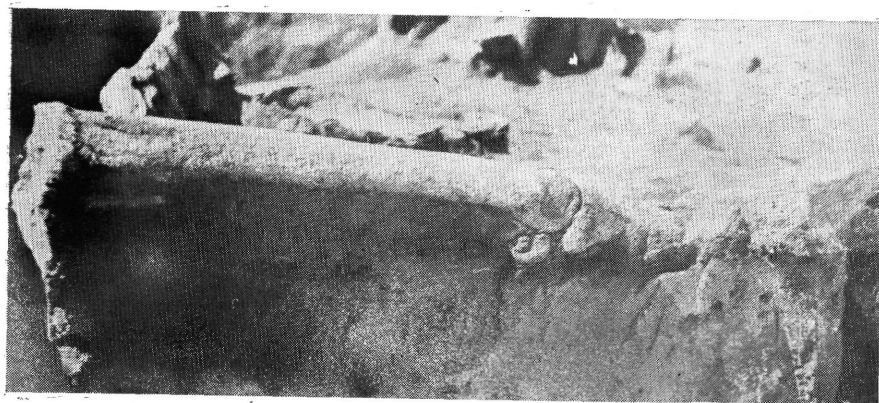
1

2

3

4

VI. tábla - Table VI

A „FÜGGELÉK” JEGYZETEI

1. *László Gy.*: A koroncói lelet. A honfoglaló magyarok nyerge. Arch. Hung. XXVII. 1943. 56. – A lóbor hitvilágbeli jelentőségéről legutóbb: *Bálint Cs.*: A ló a pogány magyar hitvilágban. MFMÉ. 1970. sajtó alatt.
 2. *Uzsoki A.*: Honfoglaláskori magyar lovassír Öttevényben. Arrabona, 1962. 21.
 3. Hódmezővásárhely–Szakálhát 19. sír (Dolg. 1936. 209.), Kunágota 3. sír (Dolg. 1926. 130–131.), Orosháza–Gellértegyháza 57. sír (Rég. Füz. VII. 8–9.), Szirmabesenyő (MNM Adattár 325. Sz. V.), Üllő 14. sír (Adattár 1. Ü. I.).
 4. Soltvadkert–Selymes (MNM Adattár 48. S. II.).
 5. *Sótonyi L.*: Az öttevényi honfoglaláskori lófossiliák anatómiai vizsgálata. Arrabona, 1962. 40–42.
 - 5a. Dienes István lektori véleményében a rendelkezésünkre álló adatokat nem tartja meggyőzőnek e feltételezéshez.
 6. Tihanyi Zala állatorvos szíves tájékoztatásáért itt is köszönetet mondok.
 7. *László* 1943.
 8. *Bálint Cs.*: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. MFMÉ 1969. 108–110.
 9. *Györffy Gy.*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. 111.
 10. Ld. a mongolok szokását (Plano Carpini III. 13.), *Györffy Gy.*: Napkelet felfedezése. Budapest, 1965. 65.
 11. Dienes István más, bolygatott sírokra hivatkozva elveti, hogy a női fej a temetéskor került volna a férfi ölébe. Ásatási megfigyeléseim alapján ezt az egyelőre érthetetlennek tűnő temetkezést a medencétől lefelé bolygatatlannak tartom.
- Itt köszönöm meg Dienes Istvánnak fenti soraimhoz fűzött lektori véleményét.

Tenth century cemetery in the sand-pit of the model farm of Szabadkígyós

ANDRÁS PÁLÓCZI-HORVÁTH

In 1962 finds of the time of the Hungarian conquest came to light in the sand-pit of the model farm of the Agricultural Technical School of Szabadkígyós. In the course of the rescue excavations it was possible to save in the years of 1962, 1965 and 1968 altogether 27 graves, 20–30 per cent of the cemetery. The original size of the cemetery can be put at 90–140 graves, 30–45 per cent of which were destroyed in the course of the work done by sandmen, while 20–50 per cent remained unexplored.

In the analysis of the cemetery it was always taken into consideration that from such fragmentary material conclusions can be drawn only with great caution. The situation is rendered worse by the fact that 21 graves, 80 per cent of the graves uncovered, are looted and ransacked.

Among the undisturbed graves it is the grave furniture of grave 15 that is interesting from the point of view of the history of dressing. In the grave lay the skeleton of a girl, 11–13 years old, with torques and a string of pearls on her neck and a bracelet each on both of her arms.

On the skeleton 8 thin, press-forged silver rosettes were found, from the position of which it can be concluded that 2 each adorned the neck of the dress on both sides, and the other 4 had been on the hem of one of the laps of the dress closing in the middle. This wear belongs to the type of women's wear in the time of the Hungarian conquest, retraced by István Dienes. According to the reconstruction such press-forged rosettes adorned the hem of light, gown-like dresses and high caps.

In grave 19 a bone needle case was found with a needle in it. In the cemeteries of the time of the conquest this object must be rated a rarity. In Hetény (Chotin, Czechoslovakia) and at Oroszvár (Rusovce, Czechoslovakia) two each were found and, in addition, we know a cylindrical bone object of uncertain purpose from Dormánd (county Heves). From the Great Hungarian Plain and the southern part of the country the needle case of Szabadkígyós is the only specimen known so far. On the basis of our data it can be said that in the 10th and 11th centuries the Hungarian women, on the whole, carried their needle cases on the left side, hanging from the girdle, which can be found, in general, as part of the furniture of poor interments.

Grave 9 had been looted but it was possible to observe the rather rare form of the grave which, with its shape like a boat cut off at its head, suggests the ancient interments of the Ob-Ugrians. Regarding the survival in Hungary of the Ugrian

burial traditions some archeological and ethnographical data are already available and this is why this possibility was assumed in the present case, too, but naturally only a very faint trace of the custom of interment in a boat can be concerned.

The general archeological picture of the cemetery points to the fact that the population of the cemetery belonged to the richer stratum of the conquering Hungarian commonalty. Burials were probably started in this cemetery in the first third of the 10th century, between 900 and 930, and discontinued at the end of that century, between 970 and 990. Consequently there must have been a settlement in the neighbourhood for 60–90 years (2–3 generations) in the 10th century. The number of the population living at one time can be put at 34–60, though on account of the scantiness of data with rather wide margins of error. Counting 7 members per family 5–8 families (households) can be assumed. This data corresponds to the number of the rows in the cemetery.

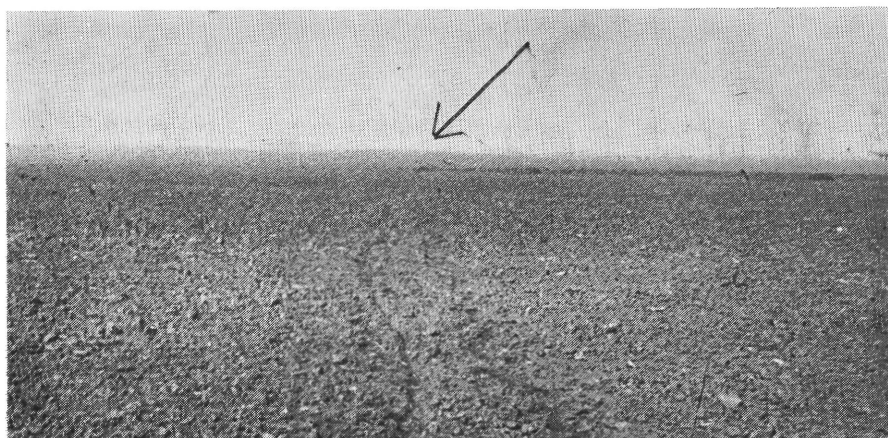
Burials in rows – the only discernible feature of the order of the cemetery – indicates also otherwise the closer relation of those buried together. In our view in each row a small family taken in the social sense (a complex family from the biological point of view) was buried continuously during the whole time the cemetery was used.

The looting of the cemetery must have taken place after the departure of the population that was buried there, at a time when the graves and grave signs were still clearly visible because in most cases diggings had been made exactly on the graves. Looting was aimed on the whole at the upper part of the skeletons where probably silver and bronze objects were to be found. The ransacked skeletons were then re-buried in the graves thrown helter-skelter into one or two small heaps. According to our observations there can be no question of ritual skull looting. The looting of the cemetery was not done at random but in a well-organised form, perhaps as a reprisal against the pagan population. All this can be in connexion with the internal political conditions of the period, and with the state-organizing activity of Prince Géza, in the course of which also major resettlements may have taken place.

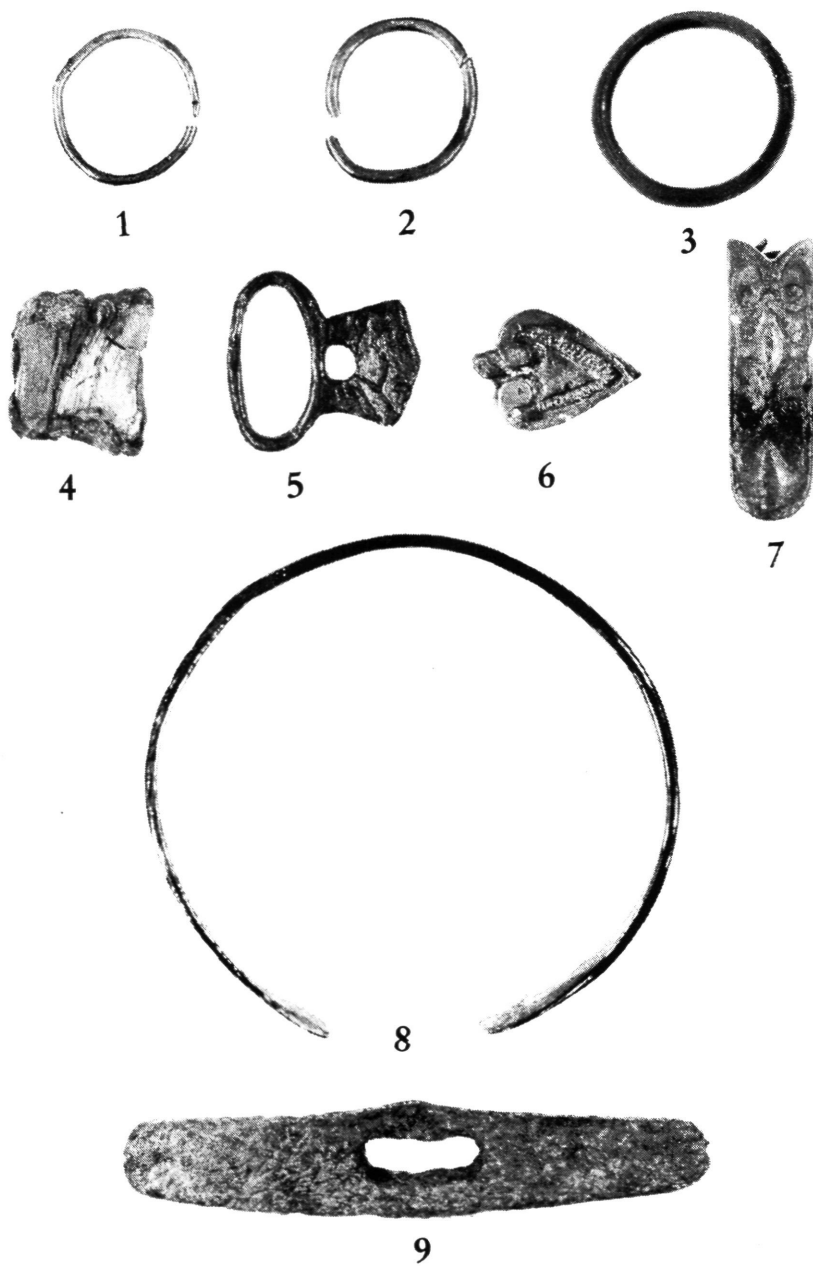
X. századi temető a szabadkígyósi—pálligeti táblában

BÁLINT CSANÁD

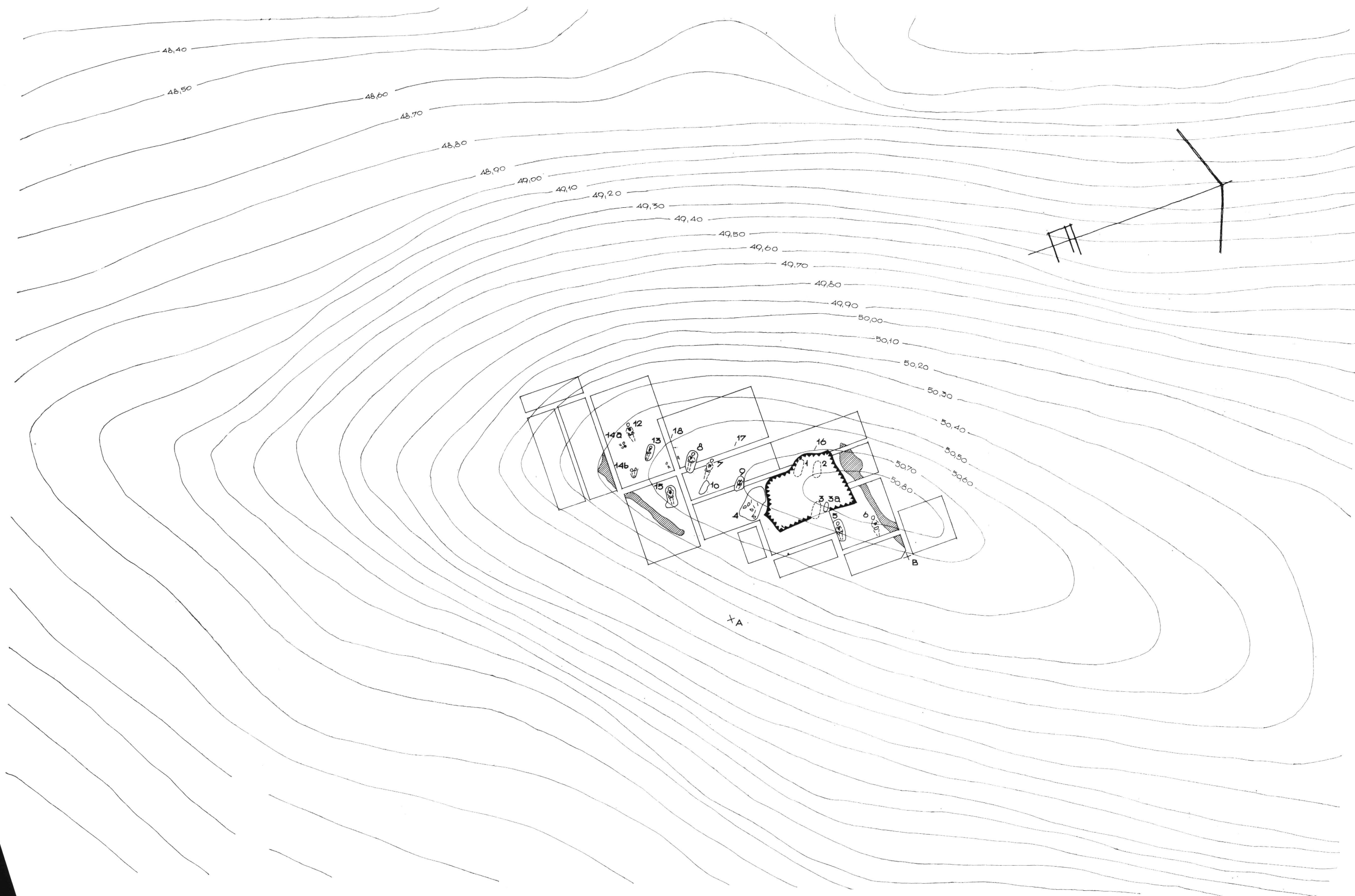
A Pál ligeti tábla a szabadkígyósi Wenckheim-kastélytól ÉNy-ra, a Békéscsabára vezető földút mentén, a várostól 7 km-re kerül el. (ld. Pálóczi-Horváth 1. kép¹). A környék mély fekvésű (átlag 50 m tengerszint feletti magasság), lapos vidék, melyből csak elvétve emelkedik ki néhány méternyire egy-egy kisebb domb. Lelőhelyünk (1. kép) kb. 120 x 80 m, a táj felszínénél max. 2 m-rel magasabb, ovális alakú homokbucka. Hosszanti tengelyében – az uralkodó É-D-i szélirányban – kb. 1 km-re kerül el a Tangazdaság homokbányájában feltárt temető.² Közöttük hasonló nagyságú és magasságú kiemelkedés nincsen. Ezen a helyen a Szabadföld Tsz 1967 decemberében homokbányát nyitott (ld. térképmelléklet). Az itt folyó munka során emberi és állati csontokra, különböző tárgyakra bukkantak. Az előkerült leletekről a helyi tanács a gyulai múzeumot értesítette, s ennek nyomán Juhász Irén muzeológus rövid leletmentő ásatás során összegyűjtötte a közvetlenül veszélyeztetett sírok megmaradt anyagát.

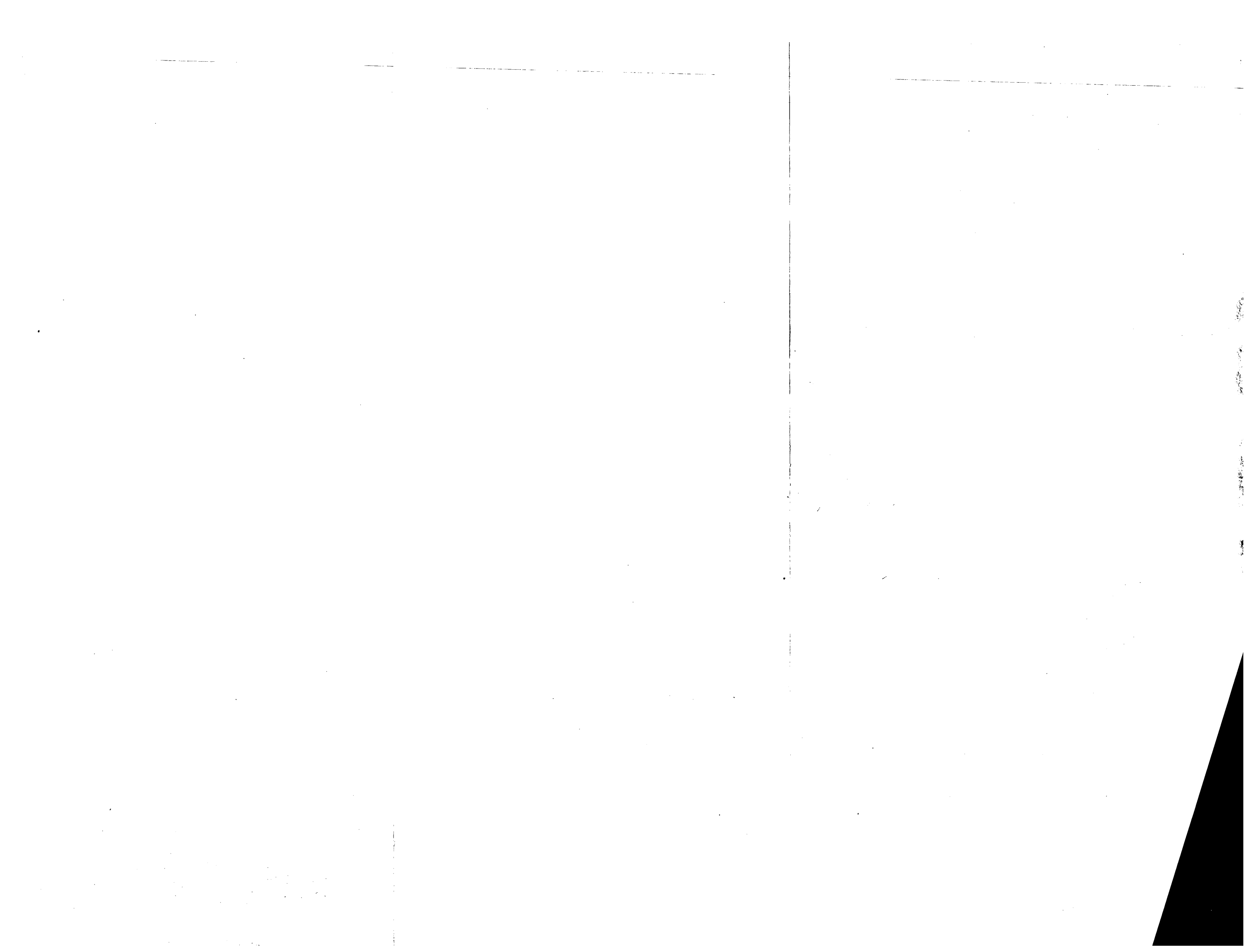

1. kép. Az ásatás környéke
Illustration 1 Environment of excavation

I. tábla: 1. sír
Table I Grave 1

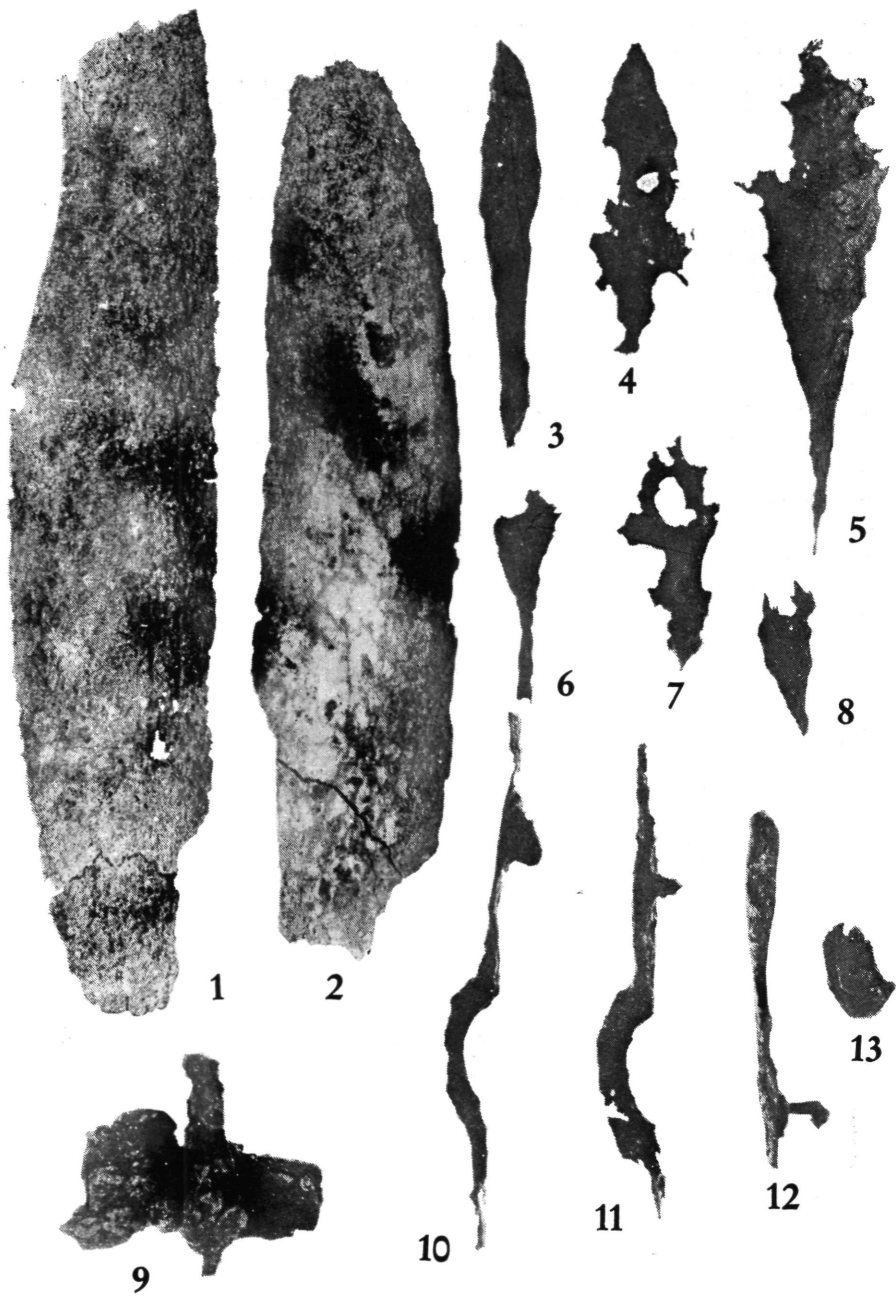

1. *sír*. A kb. 90 cm mélyen, ÉNy-DK-i irányban fekvő 45–50 éves férfi csontváza mellől a munkásoktól az alábbi leleteket sikerült megszerezni: 1. 2 db nyitott végű, kerek metszetű ezüst *hajkarika*. Eltérő vastagságú huzalból készültek. Átm: 2,2 x 2 cm; ill. 2,3 x 2,1 cm (I. t. 1–2.). 2. Ovális keresztmetszetű öntött bronz *karika*. Átm: 2,7 cm (I. t. 3.). 3. Öntött bronz *övcsat*. Pajzs alakú testén a karika mellett a csattüske befogadására készített ovális lyuk van, ebből bemélyített rovátkolások sugároznak szét. A csattövis hiányzik. A hátapon három, rossz megtartású szegecs van. H : 2,7 cm; karika Sz : 2,5 cm; test Sz : 1,5 cm; vast : 0,5 cm (I. t. 5.). 4. Öntött bronz *övveret*. Előlapján közepén egy háromszöget megközelítő formát bemélyített árklás fog körül, melyben haránt irányban rovátkák látszanak. A veret pereme ehhez az árokhoz egy-egy szíromformával csatlakozik, találkozásukból apró levélke emelkedik ki. A hátapon két szegecs van, végeiket elkalapálták. H : 2,3 cm; Sz : 1,7 cm; vast : 0,4 cm (I. t. 6.). 5. Öntött bronz *kisszíjvég*, erősen kopott felszínén palmettás díszítéssel. A levelek szirmaik hegyével kapcsolódnak egymáshoz. A hátapon négy, elgömbített végű szegecs van, a felső résznél levők végei egymás felé hajtottak. (Az övveret, a csat és a kisszíjvég szegecsei nagyságából ítélve vékony bőrrre voltak felerősítve.) H : 3,9 cm; Sz : 1,2 cm; vast: 0,5 cm (I. t. 7.). 6. Kiszélesedő végű, nyitott, öntött ezüst *pántkarperec*. Gyenge minőségű öntvény, hosszú használat nyomait mutatja. Átm : 7 x 6,7 cm; Sz : 1,1 cm; vast: 0,25 cm (I. t. 8.). 7. A kengyel rögzítésére használt faragott *csont tárgy*.³ Közepes megtartású, felülete kopott. Hosszában közepén egykor enyhén kiemelkedő borda futott végig. Széle a lyuk magasságában csúcsosan kissé kiugrik. A szíj befűzésére szolgáló lyuk belső, a kicsúcsosodó szélhez eső oldalán közepén és az egyik szélén erős, a másik szélén gyengébb kopásnyomok figyelhetők meg. A használat azonos jelei – kevésbé erőteljesen – a lyuk másik oldalán is láthatók. A hátlap teljesen sima. H : 7,8 cm; Sz : 1,6 cm; vast : 0,7 cm; lyuk Sz : 1,4 cm (I. t. 9.). 8. Egyenes, egyélű vas *szablya*. Markolati része hiányzik. (E sírlelet vastárgyai az elektrolízises restauráláskor elvesztették eredeti alakjukat.). H : 66,5 cm; Sz : 2 cm (2. kép). 9. Szablya bronz lemezből hajlított *hüvelyvége*. Előlapján hegyes szerszámmal beütögetett palmettás díszítés látható. Az indalevelek között szabadon maradt hátteret valószínűleg ugyanazon eszközt használva töltötték ki. Mintázat csak az előlapon van, a hüvelyvég hajlatára már nem került díszítés. A hátlapot két szegecs fogta össze (elvesztek). (3. kép.⁴) 10. A hüvelyvég belsejében össze-

2. kép. Szablya az 1. sírból
Illustration 2 Sabre from grave 1

3. kép. a–b. A szablya hüvelyvédője
Illustration 3 a–b sheath of sabre

II. tábla: 1. sír
Table II Grave 1

függő darabban *famaradvány* volt (ld. Gulyás S. cikke), tehát a bronz borítás a hüvelynek azon részén volt, amelyet nem ért a szablya hegye (I. t. 4.) 11. Körte alakú *kengyelpár* töredékei. A talpon bordázás nyomai láthatók. H : kb. 13 cm; Sz : kb. 11,5 cm (4. kép). 12. Rossz megtartású, töredékes állapotú *íjmarkolatcsontok*. Eredeti felszínük majdnem teljesen lekopott. H : 13,5 cm ill. 12,2 cm; Sz : 2,8 cm ill. 2,6 cm (II. t. 1–2.). 13. 6 db vas *nyílcsúcs* maradványai. Úgy tűnik, közöttük hosszúkás, deltoid- és rombusz alakú nyílhegyek voltak (II. t. 3–8.). 14. *Tegezvasalások* a fel-erősítésre szolgáló szegeccsel (II. t. 9–13.).

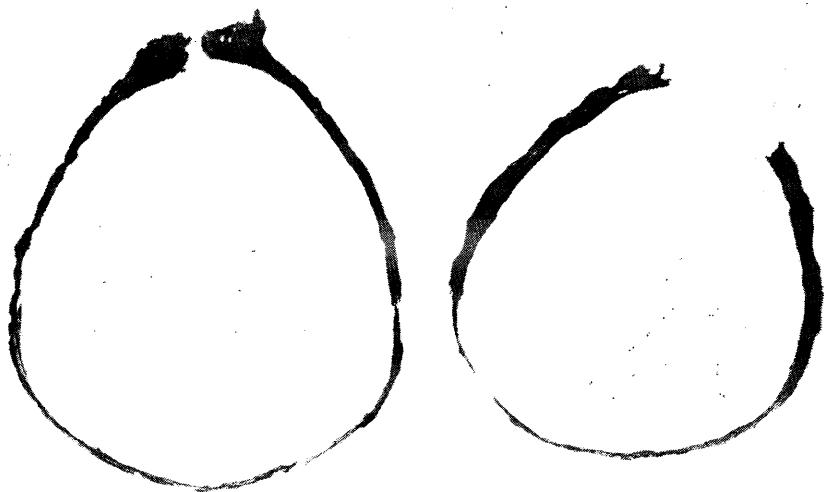
A sírt kiásó egyik munkás elmondotta, hogy a lócsontokból csak a koponyát és a lábcsontokat találták meg. Elbeszélése szerint a lófej orrával a „vitéz” feje felé nézett, s a bal lábfej mellett, annak külső oldalán feküdt, míg a lábcsontok a lófej alatt voltak egy rakáson. Emlékezete szerint a szablya a csontváz bal oldalán volt.

A következő két, részben bolygatott sírt Juhász Irén tárta fel.

2. *sír*. 80 cm mélyen, ÉNy–DK-i irányban fekvő női csontváz, koponyája az első sír földjének leomlásakor kiszakadt. Ekkor látott napvilágot egy gyenge minőségű, sodrást utánzó öntött bronz *nyakperec*. Felszíne erősen kopott. Ellapított, kiszélesedő végein egy-egy kerek lyuk van, Átm: 14,5 cm; keresztmetszet: 0,3 cm (III. t. 1.).

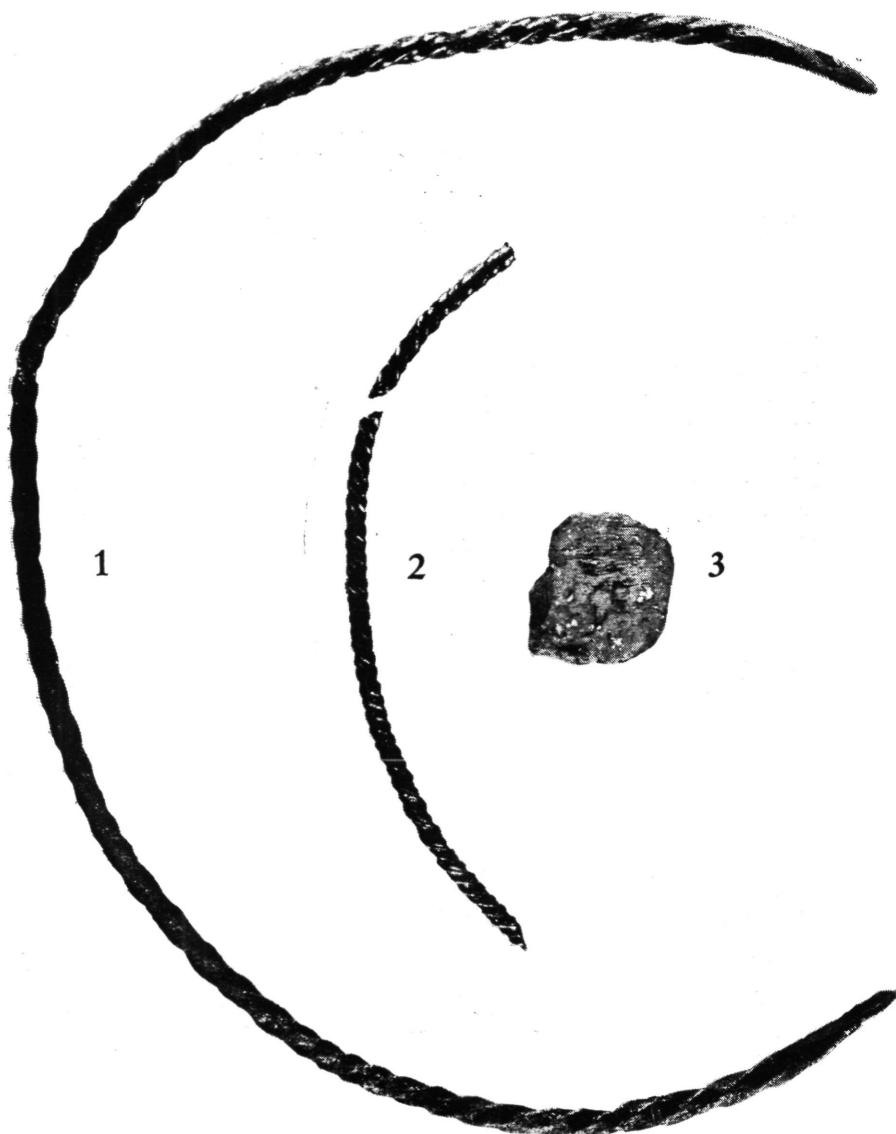
3. *sír*. 90 cm mélyen ÉNy–DK-i tájolású bolygatott sírt találtak. A megmentett csontokkal együtt kisgyermek vázának néhány maradványa is előkerült (3/a sír). Valószínűleg az utóbbi melléklete lehetett az az öntött ezüst *nyakperec*, melynek két töredéke maradt meg. Az előbbihez hasonlóan szintén két szálból sodort torques utánzata. Enyhe íveléséből viszonylag kis méretre következtethetünk. Keresztmetszet : 0,3 cm (III. t. 2.). Nem tudni hova tartozott egy kézzel formált, közepes kiégetésű, sárga színű *edény töredéke* (III. t. 3.).

Mint látni fogjuk, temetőnkől több gyermeksír nem került elő. Feltehető, hogy a 3/a sír azért menekült meg az idő okozta pusztulástól – s csak a homokbányászás tette tönkre –, mert a 3. sír közelébe, vagy mellé (megközelítőleg azonos mélységre) temették.

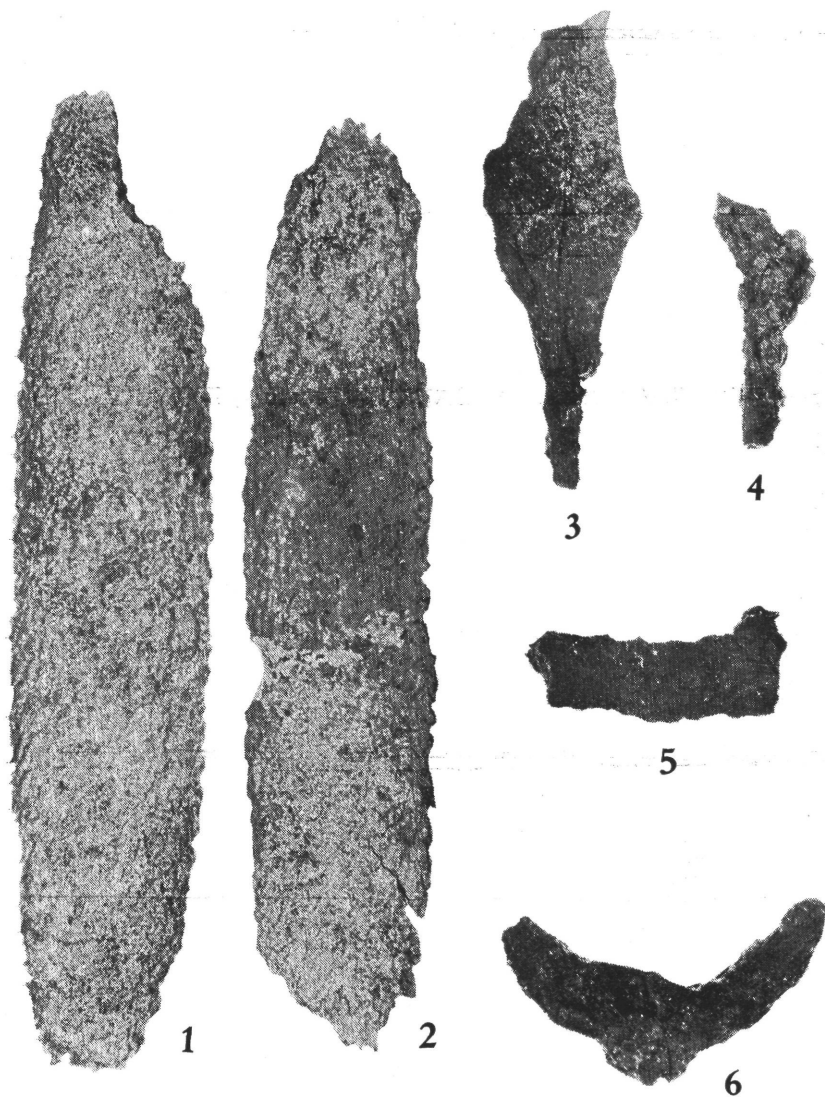
4. kép. Kengyelpár az 1. sírből
Illustration 4 Pair of stirrups from grave 1

A homok kitermelésével kb. 40 m² nagyságú területet forgattak át. A várható további bányászás miatt a terület továbbra is veszélyeztetett maradt, ezért 1968 áprilisában Juhász Irénnel közösen leletmentő ásatást vezettünk. A homokhordást a téli hónapokban szüneteltették, így munkánk megkezdése előtt további sírokat már nem bolygattak meg. A bánya falában észrevettük egy sír feltjét. Ennek alapján kezdtük meg az ásatást.⁵

III. tábla: 1: 2. sír; 2-3: 3. sír
Table III 1: grave 2; 2-3: grave 3

4. sír. Kiderült, hogy a homok kitermelésével a sírgödörnek csak az ÉK-i sarkát vágták le (5. kép). A 30–40 év körüli férfi sírját a temetést követően legfeljebb 2–3 éven belül teljesen feldúlták. A rablásnak a behantoláshoz közeli időpontját bizonyítja, hogy a jobb alsó lábszárcsontokat – bár nem eredeti helyzetükben feküdtek – szorosan egymás mellett, természetes ízesülésben találtuk.⁶ A szokatlanul nagy (kb. 3 x 2,5 m) sírfoltot 110 cm mélységben figyeltük meg (6. kép), míg az első csonttörc-

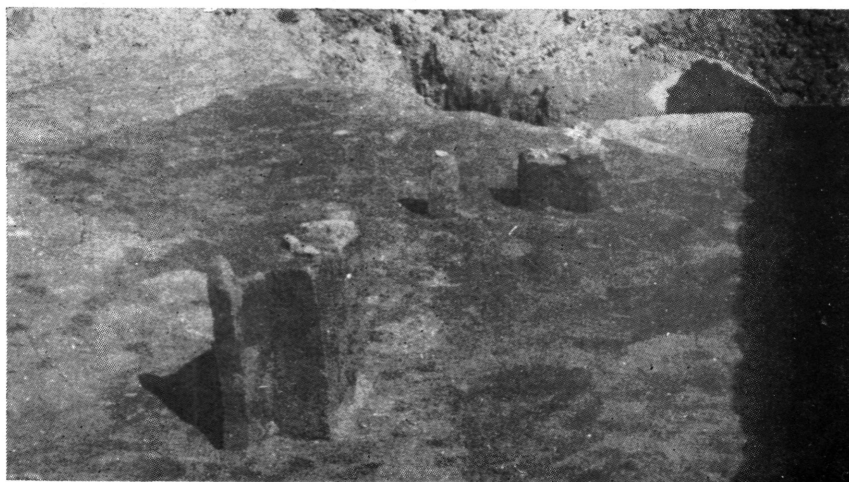

IV. tábla: 4. sír
Table IV Grave 4

dékeket már 40 cm mélyen észleltük. A sírablók gazdag zsákmányt vihettek magukkal; a sírnek az átlagost jóval meghaladó méretei mellett a lovastemetkezés, az emberi csontokon látható néhány patinanyom és a megmaradt leletek erre már csak jellegzetes régészeti bizonyíték.⁷ A sírgödör jól kivehető vonalán kívül talált leletek: 1. Erősen kopott felületű *íjmarkolatcsontok*. Egyikük kettétörött, hátlapján a perem közelében irdalás nyomai láthatók. H : 13,4 cm, ill. 12,8 cm; Sz : 2,7 cm, ill. 2,6 cm (IV. t. 1–2.). 2. Erősen töredékes, hosszúkás levél alakú *nyílcsúcs*. Gerincén a két oldal összekovácsolása között hosszanti irányban repedés húzódik. H : 6,6 cm; Sz : 2,2 cm (IV. t. 3.). 3. *Tegezvasalás* töredéke, külső oldalán szegecs maradványa van. H : 3,5 cm; Sz : 1,3 cm (IV. t. 5.). A teljesen megbolygatott sír fenekét 123 cm mélyen találtuk meg (ÉNy 300°–DK). A sírgödörön belül előkerült leletek (7. kép): 4. Vas *nyílcsúcs* tuskéje. H : 3,5 cm; átm : 0,6 cm (IV. t. 4). 5. Vas *csikózábla* karikájának töredéke. H : 4,3 cm; átm : 0,9 cm (IV. t. 6.). 6–7. *Karperec* és *gyűrű* egykori jelenlétére mutat a jobb singcsont alsó harmadánál és egy ujjcsonton látható patinanyom. Esetleg a ruha ujjának szegélyét díszítő fémszalagtól származik az egyik kézközépcsontot teljesen befedő zöldes elszíneződés.

A sír teljes feltárása után rajzolódtak ki a bolygatás körvonalai (7. kép). Úgy tűnik, a rablók az északi oldalról közelítették meg a sírgödört, s így a zsákmányt megszerezve hagyták el az ÉK-i sarok közelében a törött íjat, nyílveesszőket.

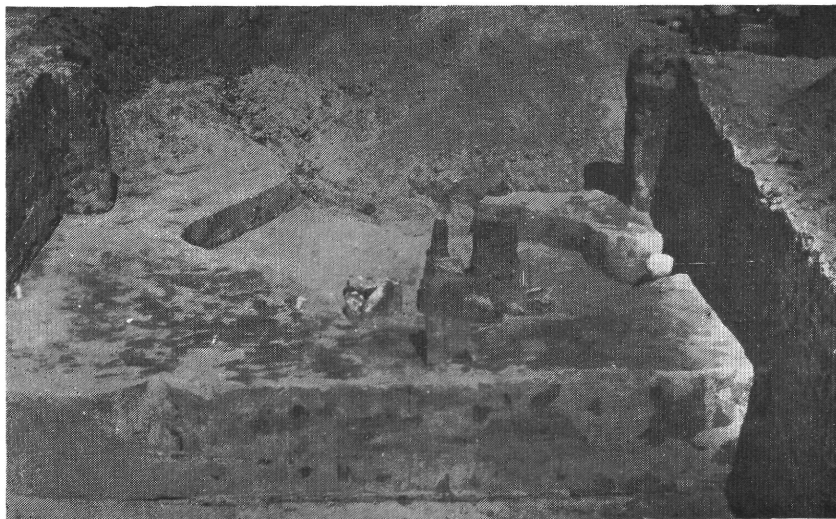
5. *sír*. 88 cm mélységben bukkantunk az alsó végénél erősen lekerekített, csónak-alakú sírgödörre (8. kép). A szélétől kb. 3–8 cm-re befelé a koporsótól származó elszíneződés látszott. A foltokat alapul véve feltételezhető, hogy a koporsódeszka 2–3 cm vastag lapokból állhatott, mely nem ért le a 95 cm mélyen levő sírfenékig, azaz a deszkát nem nyomták rá erősen a kiásott földre. A koporsó a lábak felőli részt teljesen nyitva hagyta (Ny 280°–K). Az 50–55 év körüli férfi medencecsontja előtt a sír földjén a koporsónyomokkal azonos színű, ismeretlen eredetű, szabályos kör alakú foltot észleltünk. *Mellékletek*: 1. A bal kézfej mellett *íjmarkolatcsont* feküdt. Erősen töredékes állapotú, rossz megtartású. Előlapján az alsó végénél és a széleken, hátlap-

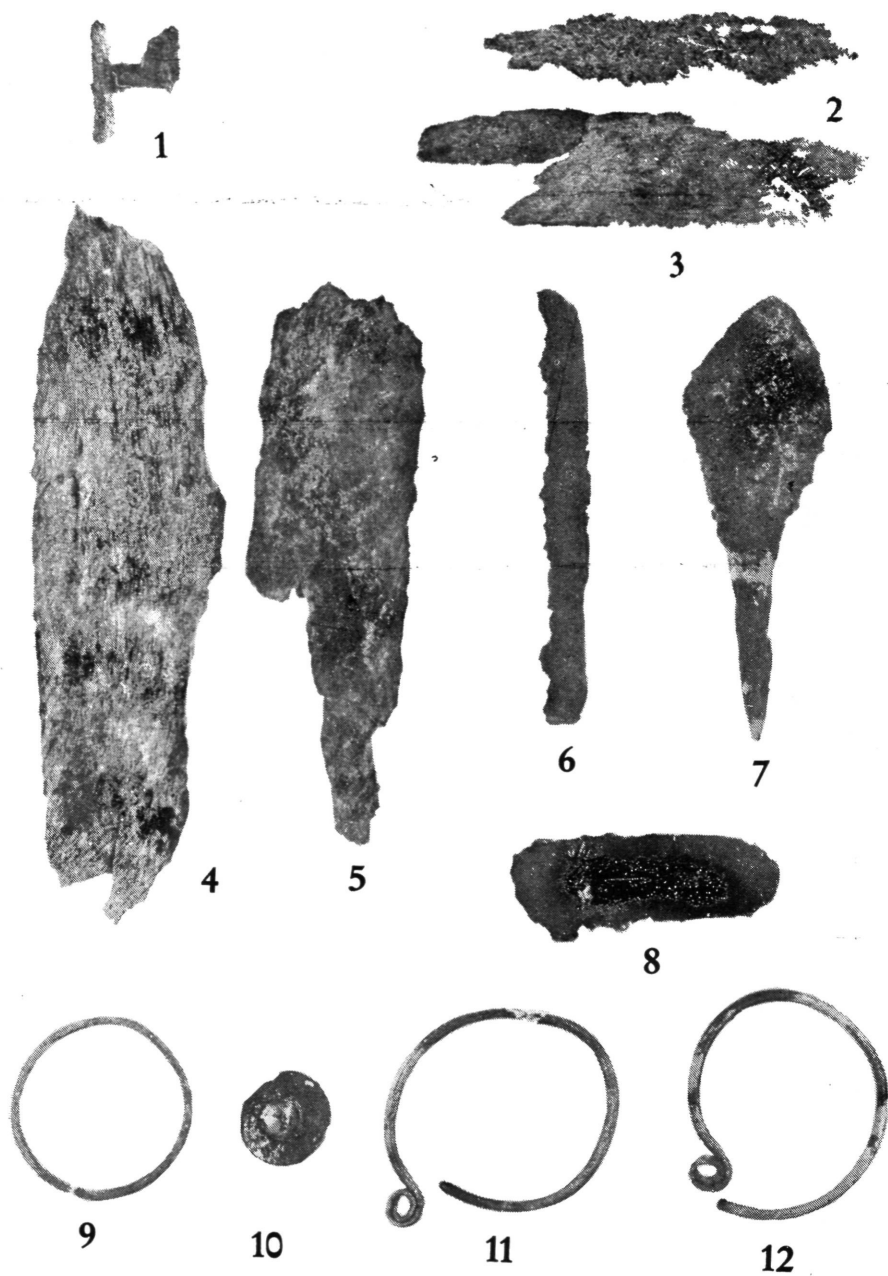
6. kép. 4. sír
Illustration 6 Grave 4

ján pedig a belső perem közelében irdalásnyomok vannak. H : 9,7 cm; Sz : 2,7 cm (V. t. 4.). 2. A bal combcsont alsó harmadánál tegez díszítő *csontlemez* volt, erősen töredékes állapotban. H : 5,1 cm; Sz : 1 cm (V. t. 2.). 3. A bal térd mellett, hegyével a sír közepe felé mutató, romboid alakú vas *nyílcsúcs* nyugodott. Helyzete folytán lehetséges, hogy a nyílveesszőt eltörve helyezték a sírba; a halott mellett tehát csak a hegyes vas tárgyra, vagy a nyíl legértékesebb részére, esetleg annak rangjelző szerepére volt szükség. (Mindamellettt gondolnunk kell egy esetleges rágcsló okozta dúlásra is.) Elhegyesedő végű tuskóján farostlenyomatokat figyeltünk meg. H : 6,1 cm; Sz : 2,1 cm (V. t. 7.). 4. A bal térd külső oldalán, a sír tengelyére merőlegesen a tegez egy lekerekített végű vas *pántdarabja* feküdt, rajta két szegecs nyoma van. H : 2,6 cm; Sz : 1,5 cm (V. t. 8.). 5. A bal bokacsont mellett találtuk az erősen törendezett állapotú alsó *íjcsontot*. H : 7,6 cm; Sz : 2,2 cm (V. t. 3.). 6. A bal combcsont felső harmadánál, a koporsó közelében feküdt a második *íjmarkolatcsont*. Egyik, oldala letörött. Előlapján a perem mentén irdalásnyomok láthatók. H : 7,5 cm; Sz : 2,2 cm (V. t. 5.). 7. Közvetlenül a jobb medencecsont felső íve mellett ismeretlen rendeltetésű vas *pántdarab* volt. Szegecsén falenyomat látható. Esetleg rágcsló túrta el a tegez környékéről. H : 1,8 cm; Sz : 0,9 cm; M : 1 cm (V. t. 1.). 8. A bal térdkalács magasságában, a koporsódeszka mellett a sír tengelyével párhuzamosan vas *tegezme-revítő* pálca feküdt. Alsó lapján a rozsdában falenyomat van. H : 9,7 cm; Sz : 2,7 cm (V. t. 6.).

6. *sír*. 80 cm mélységben, a sírfolt észlelése nélkül került napvilágra az 50–60 év körüli nő sírja (9. kép). A medencecsontok felszedése után a talajban barnás elszíneződés látszott, ami azt engedti feltételezni, hogy a halottat valamilyen derékaljra fektették (Ny 280°–K). *Mellékletek*: 1. A bal csecsnyúlvány mellett, a koponya felé lejtő síkban aranyozott bronz *hajkarika* volt. Kerek metszetű huzalt hajlítottak össze, egyik végén látszik a huzal egy korábbi átvágási kísérletének nyoma. Átm : 2,5 cm (V. t. 9.). 2. A bal medencecsont alatt ismeretlen fajtájú állat csontját találtuk.

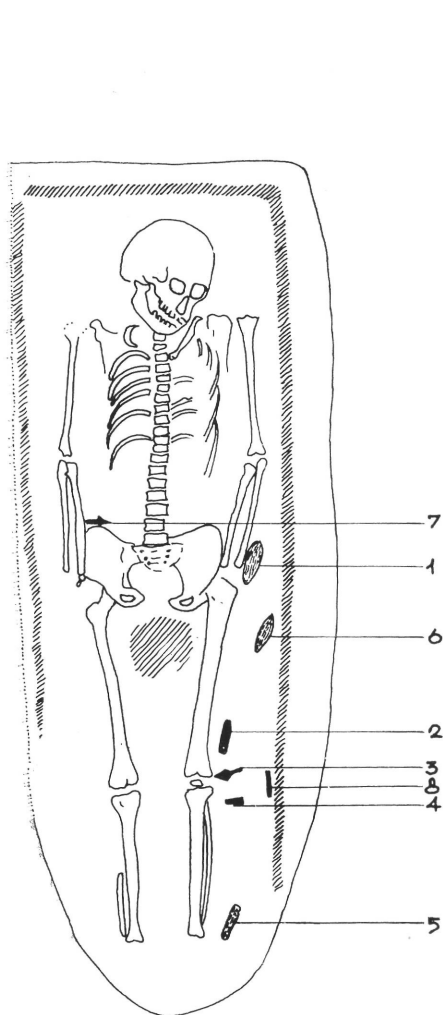
7. kép. A kibontott 4. sír
Illustration 7 Opened grave 4

V. tábla: 1-8: 5. sír; 9: 6. sír; 10-12: 7. sír
 Table V 1-8: grave 5; 9: grave 6; 10-12: grave 7

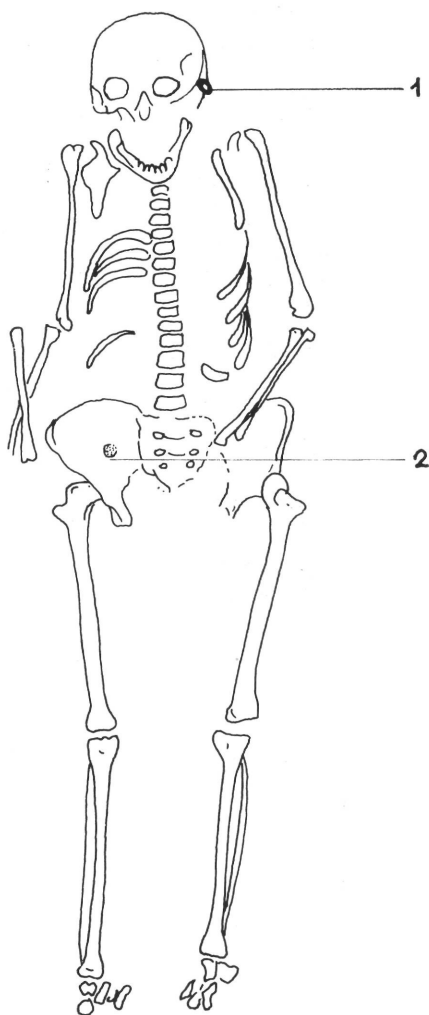
Közvetlenül a sír mellett egy árkot figyeltünk meg, mely Ny-K-i irányban húzódott. 10–25 cm-el volt mélyebben a sírfenéknél, s benne néhány nem újkorinak látszó állatsontot találtunk (10. kép). Hasonló árok nyomait tapasztaltuk a temető É-i felénél is. Minthogy ezen beásások vonalán kívül nem kerültek elő sírok, kézenfekvő feltételeznünk, hogy valamilyen temetőárok nyomát tártuk fel.⁸

7. sír. 102 cm mélységben feküdt a 30 év körüli férfi csontváza (a sírgödör nyomát itt sem lehetett megfigyelni). Kezeit a temetésnél a medencére hajtották (11. kép), s a testet kinyújtott helyzetben temették el (ÉNy 305° – DK). *Mellékletek: 1.* A bal szegődörben hátsó lapjával felfelé álló *pitykét* találtunk. Az öntött bronzból készült kerek dísz sima előlapján közepén kör alakú bemélyedés van, melyet vastag

8. kép. 5. sír

Illustration 8 Grave 5

9. kép. 6. sír

Illustration 9 Grave 6

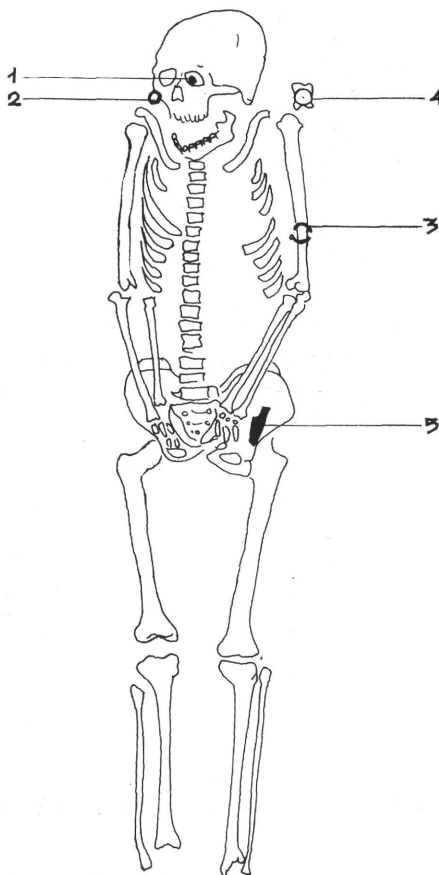
aranyozás tesz csillogóvá. A hátlaon van a felerősítésre szolgáló szalagfűl, mely a középpontból emelkedik ki, s végét visszahajtották (V. t. 10.). Sikertült megmenteni egy, az előlapra tapadt textilmaradványt. 2. A jobb csecsnyűlvány mellett, síkjával a koponyától távolodva pödrött végű, nyitott, aranyozott bronz *hajkarika* került elő. Közvetlen környezetében igen erős talajelszíneződést észleltünk. Átm : 2,7 x 3,2 cm (V. t. 11.). 3. Az előbbi *hajkarika* párját a bal felkarcsont alsó harmadánál, annál 4 cm-rel magasabb rétegben találtuk. A bal felsőtest táján észlelt ürgejáratokkal kerülhetett ide, mert a bal csecsnyűlványon jól látható a patinanyom. Átm : 2,7 x 3,2 cm (V. t. 11.). 4. A bal felkarcsonttól 1 cm-re a koponya felé, függőleges helyzetben, gömbös végével felfelé álló *barci fokos* volt. A nyélluk iránya pontosan megegyezett a felkarcsont vonalával (12. kép). Jóllehet a sírgödör formáját nem lehetett megfigyelni, a fokost feltételezésem szerint a földbe belevágták, mivel az alsó vége kb. 2 cm-rel volt mélyebben a nyakszirtcsont szintjénél. Az enyhén lehajló szárú fokos két végét különböző formára kovácsolták ki. Felső vége szabályos gömb alakban végző-

10. kép. A 6. sír melletti árok
Illustration 10 Ditch beside grave 6

dik, melyet bevágás választ el a szártól. Az alsó végénél az eredeti forma a fokozott arányú rozsdásodás és erős kopás miatt nehezen állapítható meg. Úgy tűnik, ezt eredetileg hatszög végűre alakították ki. A szártól tagolás nem választja el. H : 15,4 cm; felső gömb átm : 2,2 x 2,3 cm; felső gömb magassága az első rovátkától: 1,9 cm; alsó végének átm : 2,2 cm; alsó végének m : 1,8 cm; szár átm : 1,2 cm; nyéllyuk átm : 1,9 x 2,2 cm (13. kép). 5. A bal medencecsonton egyélű *vaskés* töredékei voltak. a felvételtkor megsemmisültek. A kés hegyével valószínűleg a lábak felé feküdt.

A honfoglalás kori balták⁹ nagy részének ismerjük párhuzamait K-Európából. Formájára nézve csupán a szabadkígyósi tűnt egyedülállóan.¹⁰ Távoli rokonság mutatható ki a szaltovói kultúra néhány hasonló darabjával, melyeknél a szárak szintén enyhe ívben lefelé hajlanak.¹¹ Váratlan volt tehát az a szinte azonosságig menő késő avar kori párhuzam, melyet Bakay Kornél révén Zlata Čilinska közöletlen ásatásából ismertem meg.¹² A Zsély–Fingón (Želovce, Csehszlovákia) feltárt nagy kiterjedésű avar temető 170. sírjában talált fokos méretei lényeges vonásaikban megegyeznek a mi példányunkkal (nyéllyuk átm : 1,2 x 2 cm; gömbös végének átm : 2,35 cm; míg hossza a szabadkígyósinál kisebb: 11,7 cm). Ezen túl összevetésünk helyességét mutatja az egyező használati mód: mindkettőnek hatszögű, egyenesre levágott vége a tö-

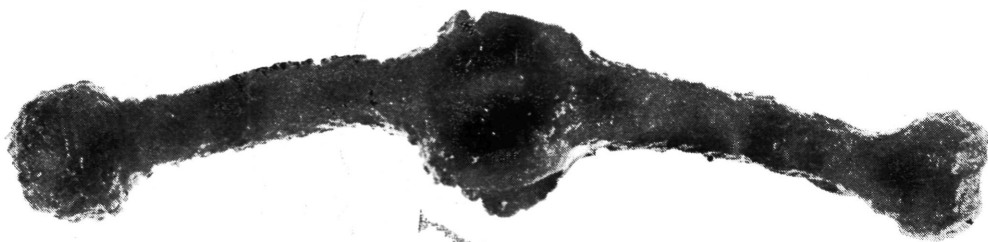

11. kép. 7. sír
Illustration 11 Grave 7

redékes, kopott felszínű. A gyakoribb igénybevételt mutatja a sírban való helyzet: a szabadkígyósit ezen, szögletes végével lefelé találtuk. A gömbös végeknél egyformán jelentkezik a szártól tagoló, körbefutó kettős bevágás. A két lelet összekapcsolása az időbeli és földrajzi távolságok miatt kétségtelenül problematikus. (Az utóbbit részben enyhíti a kisdobrai [Dobrá, Csehszlovákia] honfoglalás kori sír ritusa.¹³ A rendelkezésemre álló hazai adatokból a mienken kívül egyedül onnan tudok fokosnak a sír földjébe való belevágásáról – másutt fektetve kerülnek elő.) Mivel azonban a késő avar kori anyagból hasonló típusú fokost kis számban ismerünk,^{13a} a forma eredeztetésének kérdéses volta (avar, esetleg szaltovói) mellett úgy vélem, e harci fokosokban az avar–magyar közvetlen kapcsolatok egy adalékát láthatjuk.

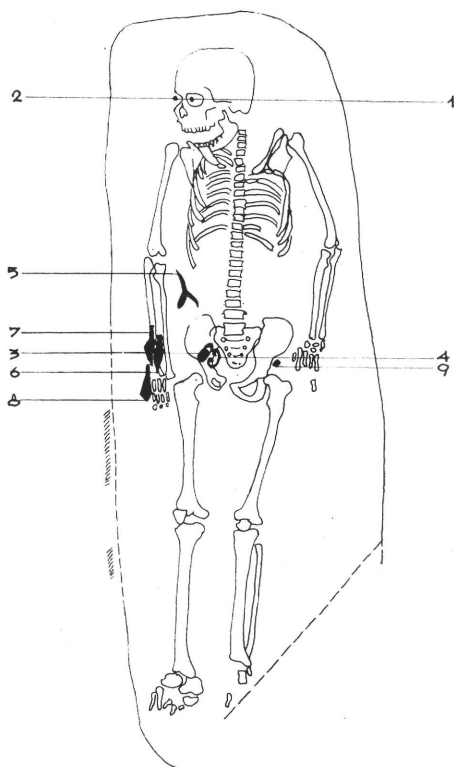

12. kép. 7. sír (a nyíl a szemgödörben talált pityke helyét jelzi)
Illustration 12 Grave 7 (arrow indicates the place of the metal button found in eye-socket)

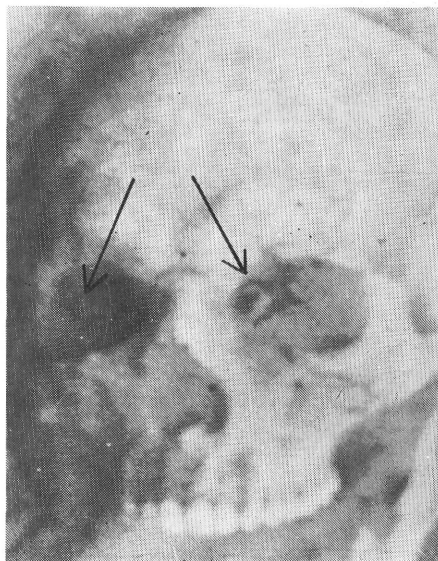

13. kép. A 7. sírban talált fokos
Illustration 13 Axe-adze found in grave 7

Mint alább szó lesz róla, temetőnk a X. század második harmadára keltezhető. Úgy tűnik, hogy a balták néhány korai esettől¹⁴ eltekintve főként a század második felében, utolsó harmadában megásott sírokból kerülnek elő gyakrabban.¹⁵ Alátámasztja ezt a kétélű kardokkal és a vállas kengyelekkel való előfordulásuk,¹⁶ ami annyit is jelenthet, hogy a későbbi időkben túlnyomórészt a kialakuló központi hadsereg emberei használták ezt a kézfegyvert.¹⁷ Nyilván ez magyarázza, hogy a balták vagy a vállas kengyelek néha jól kimutathatóan a királyi birtokokon, várbirtokon, vagy a volt nemzetségi központok táján láttak napvilágot.¹⁸ Fenti megfigyelésünket az is erősíti, hogy a balták csak a legritkábban találhatók rangos férfiak sírjaiban (hiányoznak pl. a gazdag fegyverzetű geszterédi és zempléni halottak mellől), ellenben főként a köznépi temetőkből kerültek elő.¹⁹ Mint tudjuk, Géza a magyar közrendűekből szervezte meg hadseregét.²⁰ A balták szempontjából ezt a fentieken túl az is megerősíti, hogy jóval gyakrabban találhatók a törzsökös magyarnak feltételezett lovastemetkezési formákkal,²¹ ugyanakkor az idegen ethnikumot jelentő másik három szokásformával csak ritkán láttak napvilágot.²² Míg a harci fokosok esetében elsősorban avar (vagy szaltovói) eredetre gyanakodhatunk, addig a X. század végéről való balták jó párhuzamai ismertek egykorú lengyelországi temetőkből.²³ (Itt érdemes megemlítenünk,

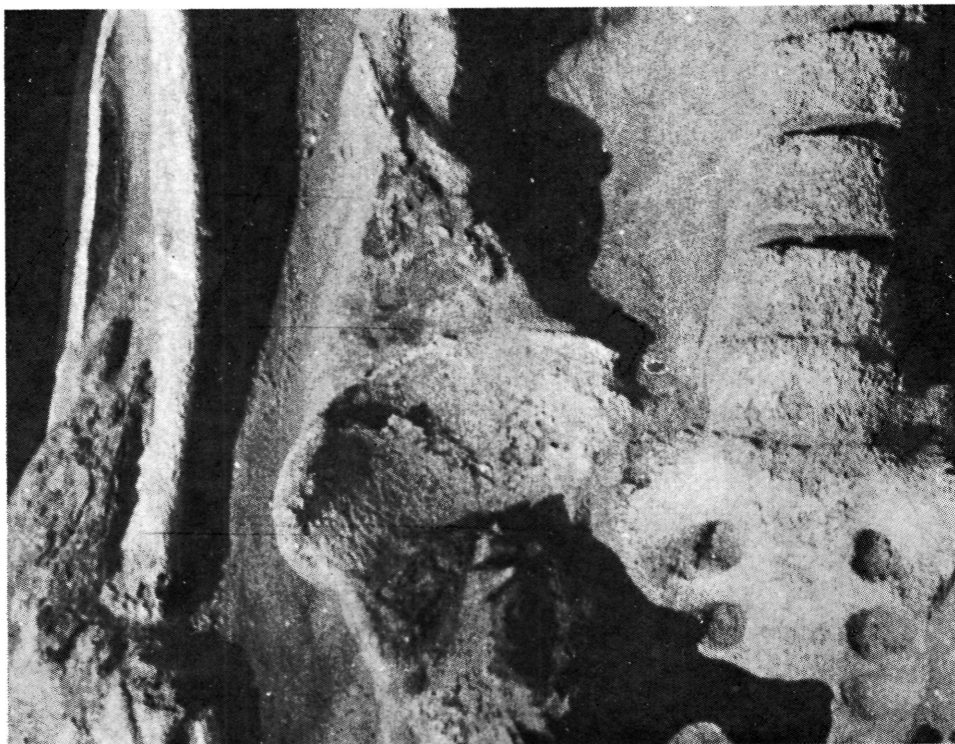
14. kép. 8. sír
Illustration 14 Grave 8

15. kép. A szemgödörben talált veretek
Illustration 15 Studdings found in the
eye-socket

hogy K. Jazdewski a vállas kengyel kialakulását lengyel területen keresi.²⁴⁾ A XI. századi Lengyelországból kifejezetten baltás csapatokról van adatunk, s a keleti szlávok is szerveztek baltával felszerelt egységeket.²⁵ Figyelembe véve a fejedelmi családok közt a X. század közepétől erősödő lengyel–magyar házassági és kereskedelmi kapcsolatokat,²⁶ nem tekinthető kizártnak, hogy a század végén elterjedt balta-használatot éppúgy lengyel hatásnak tulajdonítsuk, mint az a központi hadsereg szervezése kapcsán már korábban kiderült. Munkahipotézisként felvetem, hogy Géza a szegény szabadokból szervezett hadseregénél a köznép közt már korábban is használt balták hagyományát megerősítette, s az azzal járó rangot is megtartva, embereinek a baltákkal való felszerelésében is lengyel mintát követett.

8. sír. 119 cm mélységben észleltük a sírgödör vonalát, melynek külső oldalán, D felől 2 cm széles ismeretlen eredetű földelszíneződés látszott (14. kép). A lekerekített téglalap alakú sírgödörbe 30 év körüli férfit temettek (ÉNy 310° – DK 130°). *Mellékletek:* 1. A bal szemgödörben öntött bronz *csüngős veret* felső tagja feküdt, előlapjával felfordítva (15. kép). Az erősen töredékes veret alsó része hiányzik. A középen levő kiemelkedést egykor gazdagon aranyozott tér veszi körül. Hátlapján két, visszahajtott végű szegecs látható. Átm : 1,5 cm; M : 0,4 cm (VI. t. 1.). 2. A jobb szemgödörben öntött bronz *csüngős veret* hátlapjával felfelé álló alsó része volt. A törött, felső végén levő átfúrt lyukban vastag cérnaszál volt. A dísz hármassz-

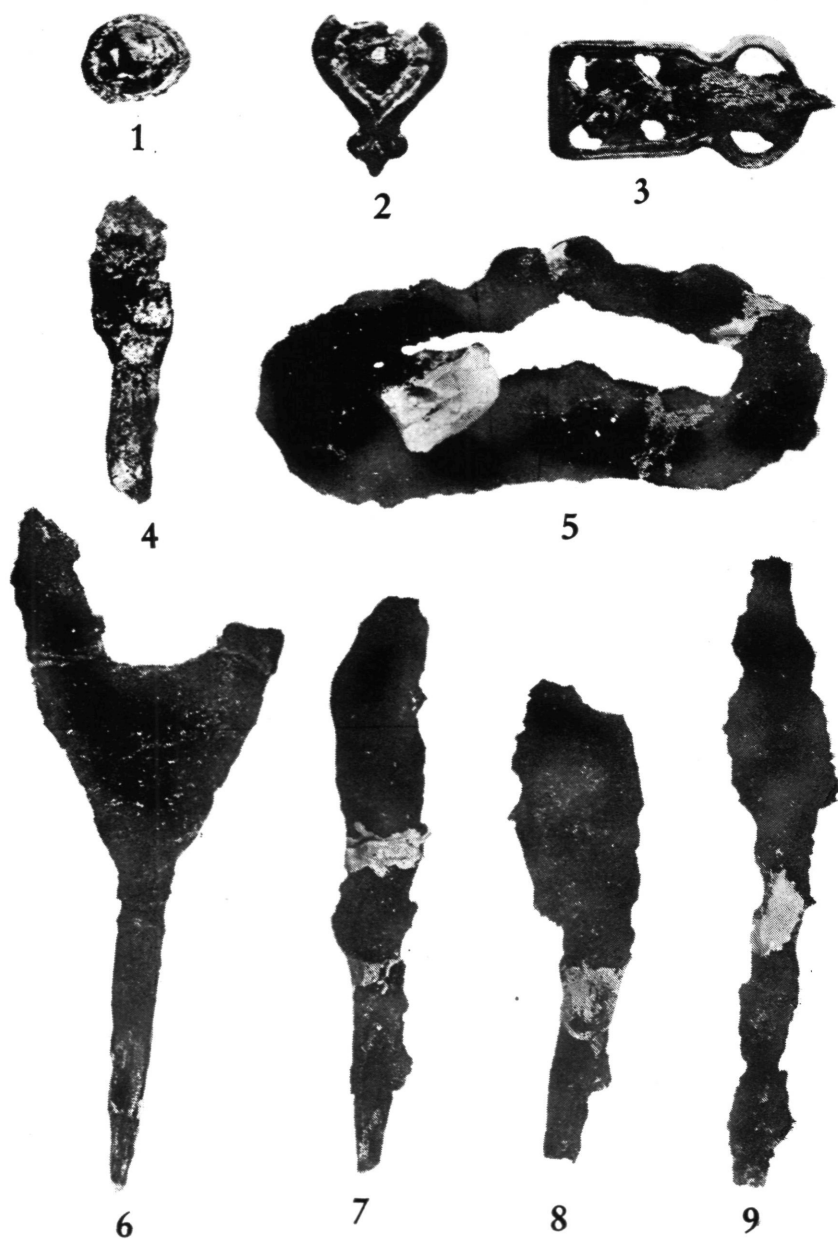

16. kép. 8. sír
Illustration 16 Grave 8

tású alsó része felett a peremtől árkolással elválasztott tér emelkedik ki. Ezt rovátkolt hátterű, gazdagon aranyozott bemélyedés fogja körül. H : 2,1 cm; Sz : 1,8 cm (VI. t. 2.). 3. A jobb medencecsonton öntött bronz *csat* feküdt. A csat nyelve vashál készült, erősen elrozsdásodott. Körülötte textilmaradványok voltak. Az áttört csat-testet két, bemélyített vonalakkal hangsúlyozott, egymáshoz hegyvel kapcsolódó palmetta-levél díszíti. Felső végénél a csat testén, azzal párhuzamosan két, *ezüst drótból* szőtt szálát találtunk. Az öv anyaga minden bizonnyal textiltől volt (a csat hátlapja teljesen sima), s így a finom ezüst szálakat az övbe szőtt díszítésnek tarthatjuk. H : 3,5 cm; Sz : 1,6 cm; vast : 0,15 cm (VI. t. 3.). 4. Nyitott részével a csathoz illeszkedve, szintén a medencecsonton feküdt a lant alakú *csibolóvas* a hozzározsdásodott *kovával*. (Utóbbi anyaga megegyezik az I. 26. sírban találttal.) H : 7,5 cm; Sz : 3,5 cm (VI. t. 5.). 5. A jobb bordák és a medencecsont között, a deréktájra lapjával ráhelyezve, hegyével a lábfejek felé néző kétágú vas *nyílcsúcs* volt. Egyik hegye letörött, hosszú tuskéján farostmaradványok vannak. Igen jó állapotban maradt meg a túske és a nyíl teste között az a keskeny, körbefutó bemélyedés, melyre a vesszőbe erősítéskor a nyíl hegyét erősen rákötözték. (Érdemes megjegyeznünk, hogy a nyílcsúcsok jelenléte ellenére – mint ez másutt is előfordul – tegezmaradványokat nem találtunk; másrészt e különös típusú nyílhegy, Bakay Kornél megfigyelésével összehangban, itt is külön helyezve nyugodott.²⁷) H : 9,2 cm; Sz : 3,5 cm (VI. t. 6.). 6. A jobb singsonton, hegyével – miként az összes többi – a lábfejek felé irányított, megnyújtott deltoid alakú *nyílhegyet* bontottunk ki. Egyik oldala letörött. H : 7,8 cm; Sz : 1,3 cm (VI. t. 7.). 7. Az előbbi mellett azonos helyzetben egy törött, levél alakú *nyílhegy* volt. H : 6,5 cm; Sz : 1,9 cm (VI. t. 8.). 8. Közvetlenül a jobb kézcsontok mellett egy erősen elrozsdásodott, megnyújtott deltoid alakú *nyílcsúcsot* bontottunk ki (16. kép). H : 8,5 cm; Sz : 1,5 cm (VI. t. 9.). 9. A jobb medencecsont külső oldalánál, a csontok felszedése után találtuk a hegyével ugyancsak a lábfejek felé irányított egyélű *vaskés* töredékét. H : 4,2 cm; Sz : 1,1 cm (VI. t. 4.).

A csat a szokott iránnyal ellentétesen, karikájával a váz bal oldala felé fordulva, a sír tengelyére rézsút irányban feküdt (azonos helyzetűt csak Mindszent–Koszorúsdűlőről ismerük²⁸). Mivel az eltemetést követő földmozgások a természetes helyétől ilyen távolra, szorosan a medencére illeszkedő helyzetbe nem mozdíthatták el, arra következtethetünk, hogy a halott öve nem a használatának megfelelő fekvésben volt a sírban. Említettem, hogy az elrozsdásodott túske körül szövetmaradványokat figyeltünk meg. Ugyaninnen a mikroszkóppal végzett vizsgálatok állati szőrszálak előfordulását állapították meg. Az elmondottakat a csatnak nem a viseletnek megfelelő helyen és helyzetben való előkerülésével összevetve úgy vélem, hogy a halott eredetileg befűzött övét a temetés alkalmával kettévágták.²⁹

E sírban – miként a 7. és az I. 26. temetkezéseknél – a halotti szemfedő egy sajátos változatával találkozunk. A honfoglalók lemezkes szemfedőivel Dienes István foglalkozott, s rámutatott azok ugor-kori eredetére. Munkájából kiderül, hogy a X. században a fém lemezekkel borított szemfedő az ország valamennyi részéről kimutatható, míg ugor rokonaink az elmúlt századokban pénzeket, gombokat, fémlemezeket erősítettek a halott arcát betakaró bőrre vagy szövetre.³⁰ A szabadkígyósi sírokban éppen ilyen szemfedő nyomára bukkantunk. A veretek helyzete a felhasználást illetően nem hagy kétséget: a 7., 8. síroknál mélyen a szemüregben nyugodtak. Másodlagos felhasználásuk bizonyítéka, hogy a szemfedőre nem az eredeti nitszegekkel erősítették fel, hanem durva cérnaszállal varrták fel. A csínosságra keveset adó elrendezés (csüngős korong két részének elválasztása s azonos jellegű felhasználása) is csak

VI. tábla: 8. sír
Table VI Grave 8

a temetésnek szóló megoldás lehetett. Talán a szemfedőre varrt igen vékony ezüst lemezke vagy aranyfüst lenyomata az az elszíneződés, mely a 8. sír koponyáján a szájpadráson látható. Igen lényeges, hogy két ízben a veretek hátlappal felfelé kerültek elő, így a felvarráskor a díszek előlapja került a szemek felé. Szerepük valóban a szemek letakarása,³¹ s nem azok jelölése volt.

Ugyancsak veretet (övdísz) varrtak fel a Piliny-leshegyi 1. sírba temetett férfi szemfedőjére.³² A kétféle típusú szemfedő keveredését látni a Hajdúböszörmény-vidi férfisírnál, ahol a szemüregben és a fogakon talált arany lemezek mellett a szájuregben még egy ezüst veretet is találtak.³³ Adataink tehát arra mutatnak, hogy a honfoglalók között – a férfielemek eltemetésénél – az egyik ugor-kori halottas szokás egyenes leszármazottja is élt.

Erdemes felhívunk a figyelmet, hogy a mikroszkópikus vizsgálatokat a 7. és 8. sír néhány veretének felvarrócernáin igen erős és élénk tűzű zöld és kék festéknyomok jelenlétét mutatta ki (ld. Gulyás S. cikke).^{38a}

9. sír. 39 cm mélységben találtuk meg egy 40–60 év körüli férfi kirabolt sírját. Az emberi csontok egy csomóban, teljesen rendszertelenül feküdtek. A feltárás során a földben alig észrevehető elszíneződést észleltünk, mely talán az eredeti sírgödör vonalát mutatta (ÉNy 330° – DK). *Mellékletek:* 1. Erősen elrozsdásodott, töredékes állapotú *csikószabla*. (A sír teljes kibontását megelőző éjszaka ellopták.) 2. *Tegezvasalás* töredéke, kiemelkedő szegeccsel. A pánt egyik végénél haránt irányban kiszélesedik. H : 2,9 cm; Sz : 1,4 cm; M : 1,2 cm (VIII. t. 1.). – Közvetlenül az emberi csontok alatt majdnem teljes nyúl-csontvázat találtunk. (Az állat koponyája nem került elő.) Hasonló temetkezési szokásról a X–XI. századból nem tudok, s értelmezését még nehezíti a sírrablás ténye. Nyúlcsontok jelenléte egy X. századi sírban egyedül a feltételezés szerint az ugor *moš* és *por* frátriával kapcsolatba hozott róka-nyúl kultuszt juttatja eszünkbe.

10. sír. 95 cm mélyen lekerekített sarkú, téglalap alakú gödröt bontottunk ki. Benne egyetlen, nem újkorinak látszó *lófogon* kívül semmilyen ember- vagy állatcsont nem volt. Azonos tájolása, mélysége és a temető rendszerébe beilleszkedő helyzete alapján egy közvetlenül a temetés után kirabolt sírnak tartom.

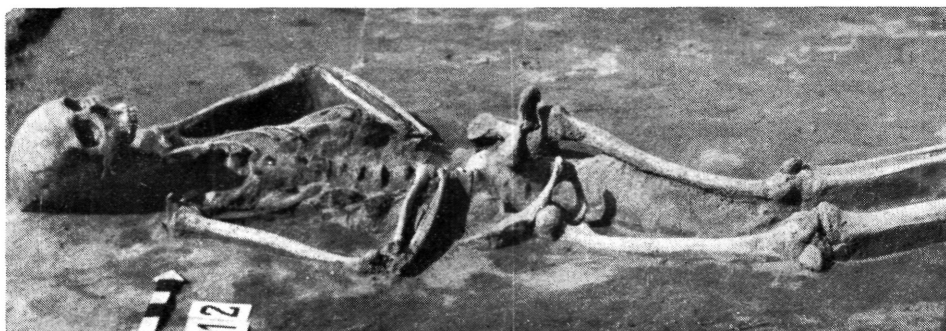
11. sír. 61 cm mélységben szántással megbolygatott felnőtt női sír maradványait találtuk. Melléklet nem került elő.

12. sír. A sír feltárása egyáltalán nem látszott, a csontváz 77 cm mélyen nyugodott (Ny 280°–K). A temetéskor a 20–25 év körüli nő kezét a deréktájra hajtották, s lábait az egész testtel együtt enyhén jobbra döntötték (a holttest bal oldala alatt nyilván valami mülendő – textil? – anyag volt). Így a váz bal oldala 5–10 cm-el (a könyök 12 cm-el) volt magasabban a jobb felénél (19. kép). (A bal singcsont, medencecsont és combcsont a feltárás közben egy vihar során kissé elmozdult eredeti helyzetéből.) *Mellékletek:* a mellkason préselt ezüst *ruhadíszek* voltak. Az igen töredékes állapotban felszedett 24 db veretből 21-nek lehetett megállapítani a típusát, melyek hatféle mintát követnek (A–F, ld. 18. kép). 1. A második nyakcsigolya mellett, annak bal oldalán élén álló, kettéhajlott veret. Erősen kopott felszínű, töredékes állapotú. Középe enyhén kiemelkedik, szélét gyöngysorminta keretezi (VII. t. 1. A). 2. A negyedik nyakcsigolya bal oldali részén fekvő nagyon kopott, töredékes veret. Kissé kiemelkedő középső részét gyöngysorminta veszi körül, szélén hasonló díszítés fut körbe. Mindkét típus előállításánál alkalmazott verető igen elhasznált állapotú volt (VII. t. 2. – B). 3. Az állkapocs és a 6. nyakcsigolya

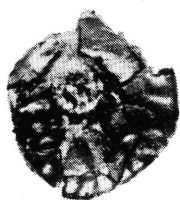
közt talált néhány töredék alapján az *E* típussal azonosítható. 4. A jobb lapockacsonton, az 5. sz. alatt előkerült, törött veret. Középe valószínűleg kiemelkedő volt, szélein lekerekített négyzethez hasonló mintasor fut körbe (VII. t. 3. – C). 5. Egyik felével a 4. sz. vereten fekvő *B* típusú dísz. Hátlapjáról textilmaradványt mentettünk meg (VII. t. 4.). 6. A jobb második borda középső táján találtuk. Jó minőségű ezüsből, kissé kopott verőtövön készült. A kissé domború kiképzésű dísz kör alakú közepe kiemelkedik, ezt a sugár irányában elnyújtott csepp alakú kidudorodások övezik, a veret szélén pedig 18, egymás mellé zsúfolt és elfolyó alakú gyöngysorminta van. Enyhén kiugró peremétől kis bevágás választja el. Két szélén, egymással szemben elhelyezve, egy-egy, a felvarrássra szolgáló lyuk, melyet a hátlapról az előlap felé vertek át egy 1 mm átmérőjű kerek ponccal. A hátlapon textiltöredékek voltak. Átm: 2,1 x 2,2 cm; M: 0,35 cm (VII. t. 6. – D). 7. Ugyanezen borda mellkasi végén öntött bronz *csüngős korong* alsó tagja volt. Kiemelkedő belsejét kétoldalt aranyozott bemélyedés fogja körül. Egyik helyen eredetileg erősen kikophatott, ezt később mesterségesen kiszélesítették. A lyukban két szálból sodort felvarrócérna látszott (VII. t. 7.). 8. A szegycsont markolati részének jobb oldalán kissé töredékes állapotú *E* típusú veret. 9. A jobb harmadik borda mellkasi végén feküdt. Kitűnő minőségű, részletekben gazdag ötvösmunka. A közepén kiemelkedő, aranyozott köralakzatot 12, apró félgömbből formált sor fogja körül. A veretnek a peremig terjedő részét 8, igen szabályosan elhelyezett, egymástól kis bemélyedésekkel tagolt, zömök, tojásalakú formák töltik ki. Az egyik helyen az épen maradt perem meredeken hajlik vissza. A felvarrássra szolgáló négy lyukat – melyekben még benne volt a cérna – egymással szemben, szimmetrikusan verték be. Az átlukasztást igen gondosan, való-

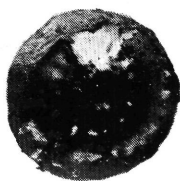
18. kép. A veretek típusai
Illustration 18 Types of mountings

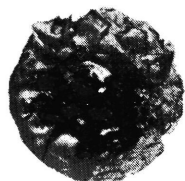
19. kép. 12. sír
Illustration 19 Grave 12

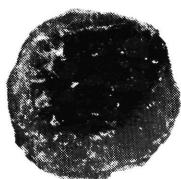
1

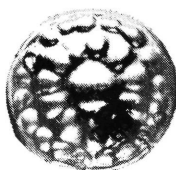
2

4

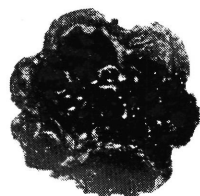
5

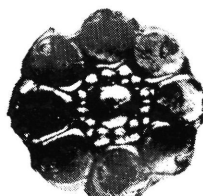
6

7

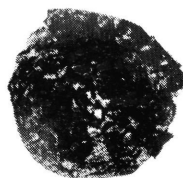
8

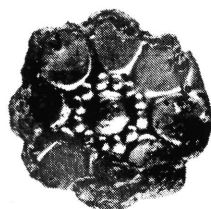
9

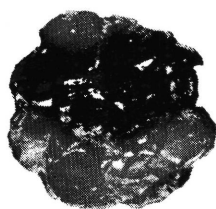
10

11

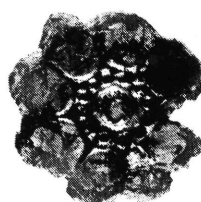
12

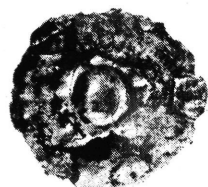
13

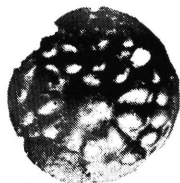
15

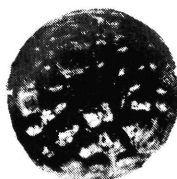
16

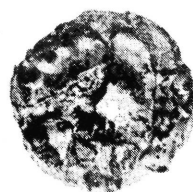
18

19

24

26

VII. tábla: 12. sír
Table VII Grave 12

színűleg még az ötvösműhelyben, kb. 0,8 mm átmérőjű kör alakú ponccal végezték. Az anyag minősége, megmunkálása alapján feltehető, hogy – a *D* típusúak kivételével – nem a többi veret műhelyében, vagy legalábbis nem azokkal azonos rendelésre készült. Hátlapján itt is találtunk szövetlenyomatokat. Átm.: 2,5 cm; perem *M*: 0,2 cm (VII. t. 9. – *E*). A felvarráshoz használt cérna vörös színű volt, a selyemszövetből zöld festéknymok mellett ismeretlen anyagok jelenlétét mutatták ki (Gulyás S. cikke).

10. A szegycsont alsó vége és a 9. sz. között felfordult helyzetben fekvő *D* típusú dísz. Elölapján a perem szélén textilmaradvány volt (VII. t. 10.). 11. Közvetlenül a 10. sz. alatt, szintén előlapjával lefelé fordult veret (VII. t. 11. – *B*). 12. A szegycsont alsó végén nyugvó dísz (VII. t. 12. – *E*). 13. A gerincsigolyán, az előbbi mellett fekvő veret (VII. t. 13. – *E*). 14. A bal oldali 4. borda belső végénél meghatározhatatlan típusú ruhadísz töredékei. A bordavégen patinanyomokat láttunk. 15. A bal oldali 5. borda mellkasi végénél fekvő veret (VII. t. 15. – *E*). 16. Az előbbinél kissé beljebb talált dísz. Mindkettő környékén a bordán patinanyomok voltak (VII. t. 16. – *E*). 17. A bal 7. bordán talált meghatározhatatlan típusú veret apró maradványait mentettük meg. 18. A jobb alkarcsont és a medence felső íve közt élén álló, előlappal a lábak felé fordult ruhadísz (VII. t. 18. – *B*). 19. A jobb medencecsonton fekvő veret (VII. t. 19. – *D*). 20. A bal alkarcsont alsó végénél, annak belső oldalán talált veret, melynek típusa megegyezik az I. 15. sírban találtakkal (*F*). 21. A bal kézcsontok közelében, azok belső oldalánál felismerhetetlen töredékek voltak. 22. A jobb szemgödör belső ívénel zöldes színű elszíneződés látszott. Esetleg fém lemezkével borított szemfedő nyoma volt? 23. A gerincsigolya *alatt* talált, töredékes volta miatt meghatározhatatlan típusú veret. 24. A bal oldali 6–7. borda között előkerült dísz (VII. t. 24. – *D*). 25. Szorosan a 2. nyakcsigolya mellett feküdt néhány kisebb töredék (*E*). 26. A 12. sz. alatt, közvetlenül a 11. sz. mellett talált dísz. Belsejéből textilmaradványokat mentettünk meg. (VII. t. 26. – *A*). – A 11. és 26. sz. veretek alól egy összefüggő vászonszövet darabját szedtük fel. 27. A sír felbontása után a 10, 11, 12, 26. sz. veretek környékéről kisebb textiltöredékeket gyűjtöttünk össze.

A ruha szerkezetének helyreállításakor szem előtt kell tartanunk a sírba fektetett halottnak erősen elfordult testhelyzetét. A rágcsálók kisebb jelentőségű bolygatásai (ld. a nyakcsigolyák tájéka), a bomlásnak induló testen (különösen a melltájékon) bekövetkező földmozgás mellett ez idézhette elő, hogy a jobb oldalára fordult testen a díszek is jórészt jobbra csúsztak (20. kép). Mint alább kiderül, a köntöst nyitva hagyták a halotton,³⁵ s így az elmondottak adnak magyarázatot arra, hogy miért nem hasonlít első pillantásra a honfoglaláskori női viselet eddig megismert változataihoz.

Először azt kell tisztáznunk, hogy a hatféle típusú préselt ezüst díszek eredetileg hány ruhán voltak.

A megmentett textilmaradványok közt egy finom vászonkötésű, valamint több, sávo-lyos szerkezetű szövet néhány mm nagyságú töredékei voltak (ld. T. Knotik M. cikke). A szálak jellege és a kötésszerkezet alapján az utóbbiakat selyemnek határozták meg.

Néhány veret belsejében és közvetlenül alatta kisebb bőrmaradványokat vagy bőr okozta földelszíneződést találtunk (ld. Gulyás S. cikke). Ezek feltételezésem szerint a ruhadíszek formájának megfelelően bőrlemezek voltak, s így a vékony veretek hátlapjaként azoknak erősebb tartást biztosítottak. Mivel a selyemfoslányok közvetlenül a ruha díszei alól, vagy éppen bőrmaradványokkal együtt kerültek elő, megállapíthatjuk, hogy a vereteket selyemruhára varrva hordták.

Használatbeli elkülönítésüket megkönnyíti, hogy némelyik egymást fedte. E szerint eleve kétféle selyemruha jelenlétével kell számolnunk. A textiltechnikai elemzésből is az derül ki, hogy mind a felső (5, 10, 12. sz.), mind az alsó réteg (11, 26. sz.) selyemszövetre volt varrva.

A ruhadíszek helyzete alapján kizártnak tekinthetjük, hogy valamilyen gyűrődés folytán kerültek volna egymás alá. A párhuzamok azt mutatják, hogy a hasonló, combig érő rövid köntösökön általában 6–8–10 veret szokott lenni,³⁶ tehát a szabadkígyósiak száma is eleve két ruhára utalhat. Megerősíti ezt a kettéosztást az *A–B* és *D–E* típusúak eltérő technikai kivitele. Összhangban van ezzel, hogy feltételezésem szerint a tetszetősebb *D–E* típusú díszek a felsőruha, míg a szerényebb megmunkálású *A–B* (és *C, F*) típusúak az alsóruha ékességei voltak. Milyen elrendezésben viselték őket?

A felső köntös hosszát a 19. sz. jelzi. Ugyanolyan közepén nyitott szerkezetű, a két szegélyre öltött díszekkel kirakott volt, mint amelyet legutóbb Dienes István ásva ki a közeli Orosházán.³⁷ A zavart első benyomásra az okozhatja, hogy a szabadkígyósi fiatal nő öltözékét kioldva hagyták. Így történhetett, hogy rövid köntösének bal oldala kinyílt (ld. 12, 13, 24. sz. iránya). A töredékes volta miatt meghatározhatatlan típusú 23. számúról nem tudni hogy előlappal felfelé vagy lefelé feküdt (Bakay Kornél szerint a köntös bal alsó sarkára volt varrva, s a kinyílt ruha vége a temetésnél a derék alá csúszott). Esetleg az is elképzelhető, hogy a felsőruha hátsó oldalán viselték, miként azt a Mezombor–bálványdombi sírnál láthatjuk.³⁸ – A mellkivágás alsó pontját a mellközépen, a szegycsont táján kell keresni. Véleményem sze-

20. kép. A ruhadíszek a jobb bordákon
Illustration 20 The ornaments on the right ribs

rint a 10. (és a 11.) sz. akkor fordult fel, amikor a köntös bal oldali hajtása rácsúszott. Így baloldalt viselte a 25, 3, 8, 12, 13, 24. sz. (6 db), és jobb oldalon a 6, 9, 10, 15, 16, 19. sz. vereteket (6 db).

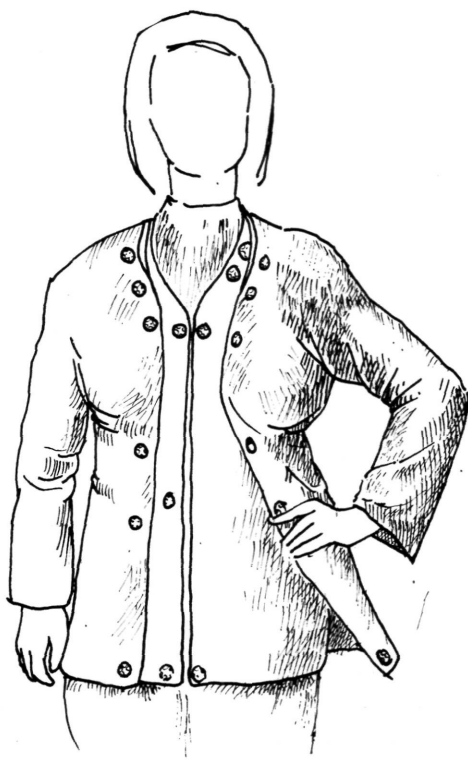
Ugyanilyen volt a szabása az alsóruhának is, csak kevesebb (4–4 db), egyszerűbb és többféle (A–B–C–F) dísz varrtak fel rá. Ennél a bal oldali szegélyen volt az 1, 2, 26, 20. sz., a jobb oldalon pedig a 4, 5, 11, 18. sz. veret.^{38a}

Minden bizonnyal a halott ingéből maradt meg az a finom lenvászon darab, melyet a csontok felszedése után a 11. és 26. sz. alól mentettünk meg.

A mellközépről előkerült csüngős korong alsó tagja (7. sz.) nem lehetett az ismertetett ruhákon (sem esztétikailag, sem szerkezetileg nem illik az ezüstveretes ruhákhoz; másrészt kissé magasabb rétegből látott napvilágot). A másodlagosan kialakított lyukban talált cérna jóval durvább a ruhadíszek felvarrószálaival, s kizárja azt is hogy nyakba akasztva viselte volna gazdája. Temetőnkéből csüngős korong csak a szemfedőre varrva ismert. Feltehető, hogy ezt a kopott, kilyukadt dísz is a szemfedőre öltötték rá.

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a temetésnél e fiatal nőre egy egyszerű inget és két veretes selyemruhát adtak (21. kép).³⁹

A selyemmel kapcsolatos vizsgálódásaim másutt ismertetem.⁴⁰ Itt csak annyit jegyzek meg, hogy a megmentett maradványok a kötésminta alapján a bizánci eredetű,

21. kép. A ruhák helyreállított képe
Illustration 21 Reconstructed picture of clothes

„Samit”-nak nevezett szövettel azonosíthatók.⁴¹ Ugyancsak bizánci területre mutatnak a selyemfoslányokkal együtt megmentett gyapotmaradványok is.⁴² (A pamutból minden valószínűség szerint a ruha bélését készítették). Nézetem szerint a Keletről származó szövetek a néhány évvel 950 után megindult görög térítőtevékenységgel egyidőben megindult kereskedelem révén kerültek a Pál ligeti táblába temetkező magyarokhoz.⁴³

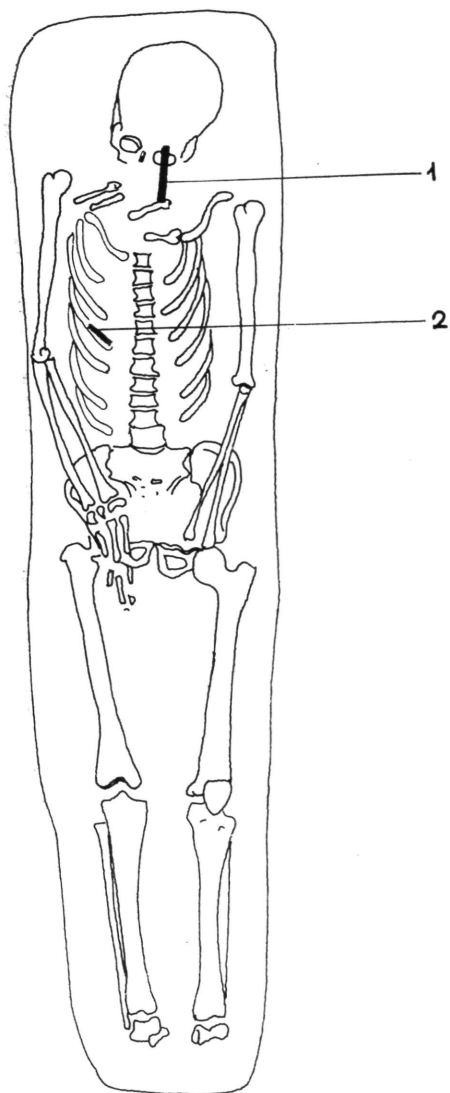
Az értékes ruhák, a szép ezüst veretek láttán néhány, adatok hiányában nem megválaszolható kérdés merülhet fel; miért nem volt a fiatal nőnek a köntösére és alsóruhájára varrt díszeken kívül semmi egyéb ékessége (hajkarika, gyöngysor, karperec, gyűrű stb.) sem, miként pl. az I. 15. sírba temetett kislánynak? Vajon részben a család anyagi helyzetében, vagy még inkább az akkori (pillanatnyi?) gazdasági (esetleg kereskedelmi) körülményekben rejlik az oka, hogy miért nem tudtak a drága ruhaanyagokra egyforma és azonos minőségű vereteket varrni?⁴⁴

A textilmaradványokkal együtt felvett földmintákból a botanikai elemzés polleneket és egy lomblevél apró töredékét mutatta ki (Gulyás S. cikke). A pollenek késő nyáron, ősszel virágzó növénycsaládokhoz sorolhatók, melyek közé tartoznak pl. a tarlóvirágok, gyümölcsfélék, rózsafélék, zsályák és a békalencse. Mivel a begyűjtött minták a váz melltájékaról és a jobb bordákról származnak, megállapítható, hogy a temetéskor a fiatal nő mellére halotti csokrot helyeztek.

Ennek a szokásnak élő párhuzamait országunk több táján is megtalálni. Erdélyben a fiatal lányok, asszonyok mellére (Szőkefalva, Kolozsvár), vagy kezébe (Szamosfalva, Kolozsgyula) tesznek egy csokrot; míg másutt az eladó lányok sírjába menyasszonyi koszorút tesznek. A fiatal nőknek a temetéskor a matyóknál és Hajdúnánáson is kijárt a virágkoszorú.⁴⁵ A hódmezővásárhelyiek a halotti koszorúkat a sírba dobálták bele.⁴⁶ Szeged környékén úrnapi virágot helyeztek a halott mellé, a fiatalon elhunytaknak rozmaringot is adtak.⁴⁷ Adataink arra mutatnak, hogy a halottól való búcsú e szép formája elsősorban az eladósorban eltávozott lányoknak, menyasszonyoknak járt ki; ami megfelel a szabadkígyósi honfoglalás kori nő életkorának. Ezért szedhetek hát a temetőhely környékén talált sokféle virágból egy csokorra valót, s helyezték azt a behantolás előtt halottuk mellére.

Kis számban megfigyelhetünk a X. századi sírok közt olyan halottas szokást, melynél a kezeket a deréktájra behajtva találták.⁴⁸ A test mellett kinyújtott karokkal való temetés általános volt, a kezeknek a mellkason való keresztbefektetését a kereszténység hatásának szokás tulajdonítani.⁴⁹ Vajon a derékra nyugtatott kézfejek összefüggésben voltak a mellre helyezett halotti csokorral?⁵⁰ A megfigyelt virágfélék általában hosszú szárúak; s a mai temetéseknél látható gyakorlatra gondolva valószínűsíthető hogy a behajtott karral való temetési szokás tartalmát sikerül megközelítenünk.

13. sír. 100 cm mélyen bontakozott ki a sírgödör alakja. Benne 110 cm mélységben 50 év körüli férfi csontváza feküdt, kezei a medencére hajtva. (ÉNy 310°-DK; 22. kép). *Mellékletek:* 1. A fejtetővel azonos szintben, hegyével a bal szemgödörnek irányítva, kissé arra felé lejtve egyenes egyélű *vaskést* találtunk. A kés hegye a szemgödör alsó ívétől 6,5 cm-el magasabban volt. H : 8,7 cm; Sz : 1,3 cm (VIII. t. 4.). 2. A jobb bordák fölött erősen elrozsdásodott, eredetileg levél alakú *nyilcsúcsot* találtunk (23. kép). Lefelé álló hegye a bal felkar felső vége irányába nézett. A jobb felkarcsontra fektetett elvi egyenesnél 11,5 cm-rel, a vége pedig 13 cm-rel magasabban állt. A nyilcsúcs iránya, bordáktól távoli helyzete (nem lehetett sebet ejtő, vagy

22. kép. 13. sír
Illustration 22 Grave 13

23. kép. A sírba lőtt nyílhegy
Illustration 23 Arrow-head shot into the grave

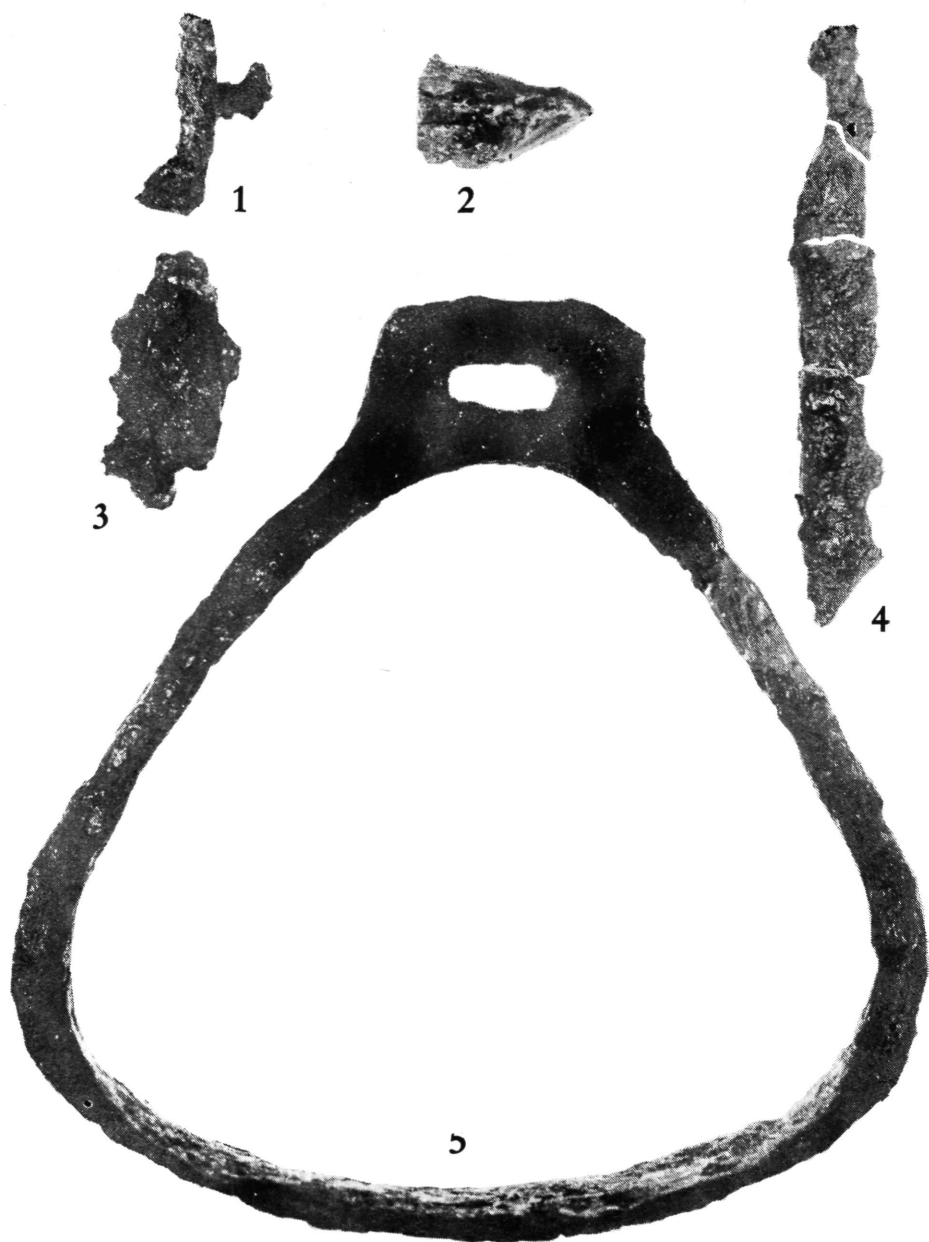
24. kép. A levágott lábsontok és a nyílhegy
Illustration 24 Cut-off shin bones and arrow-head

halált okozó lövés) alapján arra kell következtetnünk, hogy ezt a nyilat a temetés után lőtték bele a sírba. H : 3,8 cm; Sz : 1,9 cm (VIII. t. 3.).

A sír teljes feltárása után kiderült, hogy a lábaknál a középcsontokon kívül az ujjcsontok hiányoznak. A halott lábfejeit tehát nyilván levágták, s kétségtelenül azzal kell azonosítanunk a vaskés mellett, a koponya fölött talált emberi lábujjcsontokat (24. kép). Mindezen jelenségeket a visszajáró halottól való félelem megnyilvánulásainak tarthatjuk.

A sírbanyilázásra vonatkozó néprajzi adatokat Szendrey Ákos gyűjtötte össze,⁵¹ míg régészeti oldalról az első hírt e szokásról Móra Ferenc közölte.⁵² Igen lényeges, hogy ezt a lelőhelyünkkel szomszédos községben, Medgyesegyházán vezetett ásatásán jegyezte fel. A két sírhalóvés közt annyi a különbség, hogy a szabadkígyósinál „elegendőnek” látták egy nyílvevő kiröptetését, addig a Móra Ferenc által feltárt sírnál a csontváz feje, dereka és lába felett is került elő egy-egy nyílhegy, hegyével lefelé állva. Itt tehát módszeresen végiglőtték a sír fő pontjait. Ugyanezt tapasztalták a Szentés-borbásföldi 7. sírnál, ahol a koponya és a jobb boka mellett, valamint a koponya alatt találtak nyílcsúcsot.⁵³ Hajdúböszörmény–Viden a jobb combcsont alatt, arra majdnem merőleges helyzetben, valamint a jobb oldali bordák közt figyeltek meg egy-egy függőlegesen álló nyílhegyet;⁵⁴ Tiszabercel–Újsoron pedig (36. sír) a jobb térd közelében, ugyancsak hegyével lefelé került elő nyílcsúc.⁵⁵ Talán hasonló szokás lehetett Nagykőrösön is.⁵⁶ Mindez esetleg a honfoglalók lélekhitéhez is nyújthat adalékot, hiszen a lövéseket nem mindig egyetlen, pl. a legebevezhetőbb mell-tájékra irányították. Talán felfogásuk szerint a lélek nem kizárólag a mellben, hanem a test többi táján is székel, s ott is meg kell semmisíteni.⁵⁷ – A szabadkígyósi nyílhegy a föld mozgása következtében elmozdult eredeti helyzetéből, mivel a nyílvevő feltételezett iránya a megtaláláskor már a sírgödörön belül esett. Bár emiatt nem állapítható meg, hogy a lövést milyen távolságról adták le, az irányából annyit láthatunk, hogy a nyilazó a sír végében, a halott bal lába táján állt. Természetesen csak néhány méter távolságról lehet szó, ilyen közléről pedig a nyílvevő nagy erővel fúródhatott a sír laza földjébe. Míg a többi esetről – úgy látszik – a lövés lehatolt a sírfenekig, addig a mi esetünkben csak a holttest közeléig jutott el. A még porhanyós föld ellenállása miatt is ez csak akkor képzelhető el, ha a lövést a gödör teljes betemetése után adták le.

A halott lábának megcsonkítására több párhuzamot ismerünk a honfoglalás korából,⁵⁸ amint tudunk eseteket a kéz⁵⁹ és a fej⁶⁰ levágásáról is. E szokás az ország északi tájain valamivel gyakrabban fordul elő. Budapest vonalától délre 7 alkalommal figyelték meg, szemben a fennmaradt vidékek 13 esetével. A déli csoport kiterjedése a Tisza–Maros–Körösök közére korlátozódik, és sajátossága hogy a kézlevágás itt egyáltalán nem volt meg (É-on 5 ízben), míg a láblevágás errefelé gyakoribb volt (4:1 arányban az északi vidékekkel). A területi elterjedést a társadalmi hovatartozás tovább tagolja: egyedül a Nyírségben és az Orosházán talált sírok halottai sorolhatók a társadalom magasabb rétegeihez, míg a többi temető a köznép hagyatékát mutatja. Ugyanekkor a törökös jellegűnek tartott bezdédi (10. sír), karosi (7. sír) temetőkben és a zempléni sírnál egy másik, a visszatérést akadályozó eljárást figyelhetünk meg: a halott férfiak mellé fordított helyzetben, hegyével az arc felé helyezték el szabályát.⁶¹ Mint tudjuk, a temetéskor történő megfordítás a törökös vezetőréteg egy csoportjára jellemző. Úgy látszik tehát, hogy a törökös és egyes magyar népcsoportok között a visszajáró halottól való félelem különböző eljárásokban nyilvánult meg. Egyiknél a halott legfontosabb tárgyait fordítva helyezték a sírba, a másiknál „biz-

VIII. tábla: 1: 9. sír; 2: 14b sír; 3-4: 13. sír; 5: 14a sír
 Table VIII 1: grave 9; 2: grave 14b; 3-4: grave 13; 5: grave 14a

tosabb” eljáráshoz folyamodtak: levágtak egyes testrészeket.⁶² Éppen ezért lehetséges, hogy azon síroknál, ahol nem találni a László Gyula által megfigyelt jobb és bal oldal felcserélésének szokását, nem minden esetben nem-török népcsoportra, vagy a hitvilág tompulására kell gondolnunk. Nem kizárt, hogy az eredetileg a bal oldalon viselt szablyát vagy tegezt éppen azért nem tették a halott jobb oldalára, hogy az elhunyt *ne* találja majd meg.⁶³

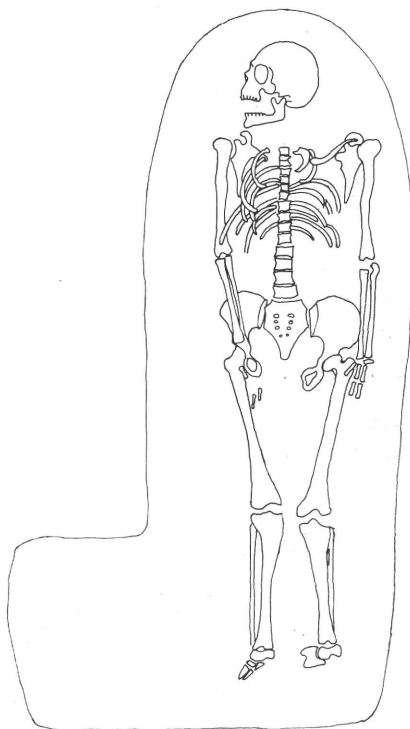
14 a sír. A 12. sír közvetlen közelében, átlag 65 cm mélységben 40–60 év körüli női csontok voltak. A sírgödör alakját nem lehetett megfigyelni. A csontok közül egy körte alakú *kengyel* került napfényre. Széles talpán borda fut végig. M : 13 cm; Sz : 12,6 cm; talp Sz : 3,5 cm; fül Sz : 4,2 cm; fül belső Sz : 1,5 cm (VIII. t. 5.).

14 b sír. 85 cm mélységben egy megközelítőleg ÉNy–DK-i tájolású sírgödör alsó negyede bontakozott ki. A teljesen feldúlt sírból felnőtt férfi csonttöredékei közül egy *kovakövet* mentettünk meg (VIII. t. 2.) – E két sír elpusztulása minden bizonnyal a Ny–K-i irányban haladó szántás következménye, melynek nyomait jól láthattuk a szelvény déli és keleti falában.

15. sír. 123 cm mélyen bontakozott ki a sírgödör körvonala. A lekerekített sarkú, téglalap alakú gödör déli oldalánál egy négyzetes kiszögellés volt (25. kép). A sírban 131 cm mélyen 40–45 év körüli férfi váza nyugodott.

Eredeti helyén fekvő, jobbra billent koponyájánál egyetlen nyakcsigolyát sem találtunk, s ezek a sír teljes feltárása után sem kerültek elő. Melléklet nem volt.

25. kép. 15. sír
Illustration 25 Grave 15

25–30 cm mélységben találtuk meg a szántással tönkretett 16., 17. sír egy-egy csonttöredékét.

A 4. sír feltárása közben, attól kb. 2 m-re É felé az első ásónyomban 1 db öntött rozsezüst *rozettás lószerszámveret* került elő, mely az ásítás befejezése után elkallódott.

A temetőhöz tartozó közösség valószínű átlagos lélekszámát a Nemeskéri–Acsády módszerrel becsülhetjük fel.⁶⁴

Eszerint $L = K + \frac{E \times Sz}{t}$ ahol E = a várható átlagos élettartam (28 év⁶⁵),

Sz = a temetőben talált személyek száma (19), t = a temető hozzávetőleges használati ideje (25 év, l. alább), $K = + 8\text{--}10\%$, akik a temető lezárásakor még életben voltak. A képlet alapján a közösség lélekszáma kb. 25-re becsülhető, azaz temetőnket egy nagycsaládi sírhelynek⁶⁶ tarthatjuk.

A mintegy 6 női sír mellett talált 12 férfi temetkezése alapján a nagycsaládon belül kb. 4–5 házaspárra következtethetünk. (A szántás még több sírt is tönkretesített.) A nőtlen férfiak vagy még legénysorban, vagy túl idősen haltak meg. Meglepő a gyermeksírok szinte teljes hiánya. A korabeli magas gyermekhalandóság alapján feltételezhető, hogy a kisgyermeket – mint ez másutt is gyakran előfordul – nem temették a felnőttekkel azonos mélységbe. Ebben az esetben földi maradványaik a 11., 14/a, 14/b, 17., 18. sírokhoz hasonlóan a szántáskor mehetek tönkre. Az is felvethető, hogy helyüket az egymástól távolabb eső temetkezések (2–4. sír, 5–6. sír, 7–9. sír) között kereshetjük. (Ugyanekkor a temetőnketben szinte általános 1,5 m-es sirtávolságot tekintve arra is gondolhatunk, hogy az üresen maradt részek éppen a család még életben maradt, majd máshová temetkezett néhány tagjának fenntartott sírhelyek.)

A három sírsor nem mutat a nagycsaládon belül tagozódást. Az első sor két női halottjával (12., 16. sír) egy felnőtt egyént (17. sír) temettek együtt. A második sorban két nő (14/a, 2. sír), öt férfi (13., 8., 7., 9., 1. sír) és egy felnőtt (11. sír) nyugodott. Az utolsó sorban is ugyanilyen változatos a megoszlás: öt férfi (14/b, 15., 4., 3., 5. sír), egy női (6. sír) és egy gyermek (3/a sír) temetkezése mellett egy teljesen kirabolt, sejtetőleg felnőtt egyénnek ástak nyughelyet. Elképzelhető, hogy a sorok bizonyos belső időrendet is jelentenek, mivel a temető lezárását követő években kifosztott 4. és 10. sír az utolsó sírsorban helyezkedik el.

A honfoglalás kori temetőnketben a magas nyílcsúcscsúszámos, szablyszerű férfiak sírját általában vagy középen, vagy a sor szélén találjuk. A bolygatások miatt csak feltételezhetjük, hogy az 1. sírba temetett férfi korosabb volta miatt talán már csak elmúlt tisztsége jeleként viselte holtában a szablyáját, mivel a temető tiszteletbeli, középső helyére nem ő, hanem a 4. sír meglett férfia került. Az ijcsontok jelenlétén túl az utóbbi magasabb rangja mellett tanúskodik a sírbrálás ténye is. A temetőben három sírt fosztottak ki, s ezek mindegyike a középső részen feküdt. Az egykorú sírbrálók tehát ott kerestek, ahol a kiemelt rangúak helyét sejtették; ahonnan a legértékesebb zsákmányt várhatták. (A 4. sírgödör méreteit tekintve nemigen csatlakozhattak.) Ezért feltételezem, hogy a nagycsalád feje a 4. sírba temetett középkorú férfi volt. Előkelőbb balján feküdt az idős szablyszerű harcos, aki mellé ásták meg felesége sírját (2. sír). A családfő jobbára az alacsonyabb rangú (l. veretes öv hiánya, balta jelenléte!) fiatal katonák, vadászok (7., 8. sír) kerültek. (A családon belüli munkamegosztás érdekes adata lenne, ha vércsoportvizsgálatokkal stb. bizonyítható lenne az az embertani hipotézis – Lotterhof Edit közlése – hogy a 7., 8. sírba testvérpárt fektet-

tek, kiknek koponyája messzemenő azonosságot mutat. Az egymás mellé temetés, az egyformán harci vagy vadász jellegű mellékletek, az egyező temetkezési szokás is e mellett szól.) – A temető széleire temették a nőket: a balszárnyon feküdt a szab-lyás férfi felesége, a 6. sírba fektetett idős nő (férje talán a hasonló korú 5. sír ha-lottja volt). A jobbszárnyról csak az életkor alapján gondolhatjuk, hogy a 14/a sírba temetett nő mellett a 13. sírban az életpárja feküdt. A jelek szerint nem volt férje a 12. sírban nyugvó fiatal nőnek, aki évei szerint akár az előbbiek lánya is lehetett. A 16. sír női halottjáról semmi adatunk sincsen.

A rablások és bolygatások miatt hiányos temetőképről is kiderül, hogy az itt meg-figyelhető rendszer nem egyezik a László Gyula által felismert, szigorúan kötött nagy-családi temetkezési formával. Ezt azonban nem is várnánk, hiszen tisztázódott, hogy e rend csak a törökös vezetőréteg egyik csoportjára vonatkozik.⁶⁷ Nem illik bele azon-ban a Mesterházy Károly feltételezte matrilineáris nagycsaládi rendszerbe sem.⁶⁸ Az ezüstveretes selyemruhájával (12. sír) vagy lószerszámmal (14/a sír) eltemetett nők sírhelyei éppenséggel sorkezdő temetkezések, de e tényen túl egyéb nem mutat arra, hogy a család életében magasabb tisztelet járt volna nekik. A lovastemetkezés rang-jelző szerepére gondolva: amikor e családban mások sírjánál vágtak le lovat, minden bizonnyal tőlük sem tagadták volna meg ezt az áldozatot, ha ez feltételezett rangjuk szerint megillette volna őket. Megállapíthatjuk tehát, hogy a finnugor köznéppel kap-csolatba hozott ún. matrilineáris nagycsaládi rendszer köznépi jellegű és ugor eredetűnek tűnő temetőnkben nem lelhető fel.

A temető időrendi helyzetének meghatározásához bizonyos támpontot nyújtó kül-földi érem híján csak relatív következtetéseket tehetünk. Kiindulásul a 12. sír bizánci selyemruhája kapcsán feltételezett bizánci kereskedelmi kapcsolatokra utalok, melyek a X. század közepét követő években indulhattak meg.⁶⁹ Az 1. sír öntött ezüst karpe-rece mindössze 1,8 g-mal tér el (34,9 g) a Szeged-öthalmi 5. sír teljesen azonos tí-pusú leletétől. (Az utóbbi helyen feltárt sírok a 950–970-es évekre keltezhetők.⁷⁰) A halottas szokások közül a koporsó jelenléte lehet keltező értékű, mivel a kutatás jelenlegi állása szerint ennek használata a X. század közepe táján, utolsó harmadában jelent meg a magyarság körében.⁷¹ Ebben az időben terjedt el széles körben a pödrött végű hajkarika (7. sír) is.⁷² A temető használatának felső időrendi határát az „s”-végű hajkarika és a vállas kengyel hiánya jelöli ki, valamint az a tény, hogy kétélű kard helyett még szablyát használtak. A Kárpát-medencében 970 táján terjedtek el azok a sodort bronz nyakperek, melyeknek egyszerűbb, öntött utánzatai láttak itt napvilá-got (2., 3. sír).⁷³ Nem találni temetőnkben az edényadás szokását (3/a sír?), mely a X. század utolsó harmadában vált gyakorivá.⁷⁴ A fentiek alapján úgy vélem, a Sza-badkígyós – Pál ligeti táblában feltárt temetőt a X. század második harmadában, az 50-es évek körül használták.

Szabadkígyós mai területe egykor Zaránd megyéhez tartozott.⁷⁵ A középkorban Kígyóst Zarándhoz számították, és csak 1512 végén csatolták Békés megyéhez.⁷⁶ Ano-nymus szerint az első zarándi ispán Velek vezér volt (52. §), kinek személyét a Név-telen a XII. századból ismerhette, de feljegyzésében mégis ősi hagyományra támasz-kodott.⁷⁷ A vidék törzsökös nemzetségének a Becse–Gergely nem tekinthető, de ugyan-akkor Aba, Csák, Gut-Keled stb. leszármazottak is birtokoltak e tájon.⁷⁸ Az okle-velek tanúsága szerint Zaránd megye a bihari dukátushoz tartozott.⁷⁹ Utóbbi azért kelti fel figyelmünket, mert a X. századi Biharország területén a magyarságtól idegen népelemek jelenlétét feltételezik.⁸⁰

A szabadkígyósi temetők előkerült anyagából egyedül a szablya hüvelyvégén (II. 1. sír) látható indadisz és különösen a poncolt háttér mutat rokonságot a kabarokkal

szek.⁸⁸ Ugyancsak a gyulai köznépi temetőben találni a II. 1. sír kisszíjvégének mintázatával, technikai kivitelével majdnem egyező darabot. Fent említettem a II. 1. sír ezüst karperecének hasonlatosságát a Szeged-öthalmival. Általában, Zaránd megye eddig feltárt X. századi emlékei (26. kép) kevésbé mutatnak egyezést a dukátusi anyaggal. A gyulavarsányi (Vársánd, Románia) sírok jellegzetesen köznépi temetőt idéznek, az ország bármely részére illő hagyatékkal.⁸⁹ A Bánkúton megmentett mellékletek szintén nem köthetők a tájegységhez.⁹⁰ A kunágotai temető⁹¹ kapcsán eddig nem merült fel az idegenektől való eredeztetés lehetősége, függetlenül attól, hogy az 1. sírból előkerült kard bizánci típusú. A szabadkígyósi halottas szokások közül a csónak alakú sírgödör (l. Pálóczi-Horváth A. cikke) és a szemfedő használatának ugor kapcsolataira hivatkozhatom. Láttuk, hogy a sírbanyilazás, a halott lábának levágása DK-Magyarországon gyakoribb. A két szabadkígyósi temető embertani képe is e földrajzi egység lakosságával mutat egyezést. A taxonómiai elemzés azonos elemeket mutatott ki Kübekházáról, Hódmezővásárhely-nagyszigetről, Orosháza-Görbics tanyáról és Szarvas-Öszlőről (l. Lotterhof E. cikke). Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy az e temetőket használó népesség a X. századi Alföld magyar lakosságával volt azonos. Így a megyének a bihari dukátussal való szoros kapcsolata csak fennhatóságot, és esetleg kereskedelmi kapcsolatokat jelenthetett.

Zaránd megye területe I. István halála idején túlnyomórészt a királyi birtokhoz tartozott,⁹² a megye Ny-i végében a mai Gyula és Kunágota környéke zarándi várbirtok volt.⁹³ Ezek a legyőzött nemzetségek kisajátított birtoktestei.⁹⁴ A II. temető használatának felső határát az államalapítás korában jelöltem meg. Az ide temetkező család főleg férfiakból állt, akik katonáskodó (szablya és balta az 1. és 7. sírban, 4 nyílhegy a 8. sírban) szabad emberek (lovas, lószerszámos temetkezés, veretes öv az 1., 4., 10., 14/a síroknál) voltak. Feltételezhetjük, hogy e nagycsalád a X. század közepén a megyében törzsökös Becse-Gergely nemzetségnek szolgált, s férfiai neki katonáskodtak.^{94a}

A temetőnek az államalapítás korában való elhagyása – mint erre már másutt is történt kísérlet –^{95b} történeti okokkal magyarázható. A sorok középső, tiszteletbeli helyeire ástott sírokat néhány évvel behatolásuk után kirabolták. E tájról Géza és István korából várjobbágyok, katonai elemek jelenlétéről tudunk (Varsány, Sikló Zarándban, Megyer Békésben).⁹⁵ Talán nem hibás felvetnem, hogy a II. temető központi sírjainak kifosztása az államszervezés idején Zaránd megye közeli vidékeire betelepített idegen nemzetségeknek tulajdonítható.

Az I. temető nagy arányú feldúlása miatt nem tudhatjuk, milyen viszonyban állt egymással a két temető népessége. Az I. 15. és II. 12. sír ezüst veretének egyezése mellett mintha inkább a kis eltérések lennének a számottevők. A temetkezési hely kiválasztásában szerepet játszhatott, hogy az I. temető népessége már eredetileg nagyobb volt az utóbbinál. Részben ez magyarázza az időrendi helyzetükben mutatkozó különbséget (I.: 950–990; II.: 950–970). Az embertani elemzés – adatok szűkében bizonytalanul – kissé eltérő összetevőket mutatott ki. Az egymás közelében feltárt, nagyjából azonos korú temetőkkel kapcsolatban Dienes István vetette fel, hogy ezek aul rendszerben élő, különböző származású, s nem mindig vérségi alapon szerveződött közösségek nyugvóhelyei.⁹⁶ Ilyen, aul viszonyok közt élő magyar közösségek telepedtek le a X. század derekán a mai Szabadkígyós területén.⁹⁷

JEGYZETEK

1. A továbbiakban így hivatkozom az ugyanebben a kötetben megjelent, a szabadkígyósi ásatásokkal foglalkozó tanulmányokra.
2. Az alábbiakban a Tangazdaság homokbányájában megmentett temetőre az I., a Pál ligeti táblában vezetett ásatásra a II. jelzéssel utalok.
3. E tárgytypus feldolgozását *Dienes István* készíti elő, l. A honfoglaló magyarok lószerszámanak néhány tanúsága. Arch. Ért. 1966. 232. 134. j. (továbbiakban: *Dienes* 1966.)
4. A tárgyról készült rajzokat és fényképeket Árpás Károly és Hernádi Oszkár, a sírrajzokat Koppány Tiborné és Kratochwill Mátyás készítette. Fogadják érte köszönetem.
5. Itt mondok újból köszönetet Juhász Irénnek az ásatás folyamán nyújtott segítségéért, és baráti szívességeért, hogy az anyagot közlésre átengedte.
6. A sírblás korának meghatározására e módszert *László Gyula* alkalmazta először, l. *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Arch. Hung. XXXIV. 1955. 38.
7. Összevetésül a zempléni sír méretei kínálkoznak (természetesen rangja nem közelíthette meg az övét), l. V. *Budinsky-Krička*: Staromadarsky náčelnický hrob zo Zemplína. Arch. Rozg. 1965. 3. 317. 94. kép.
8. E kérdést káli ásatása kapcsán Szabó János Győző dolgozza fel.
9. A balták, szekercék, fokosok elnevezésére összefoglaló értelemben használom a „balta” szót.
10. Elemzésüket Kovács László készíti elő.
11. Pl. *Б. А. Колчин*: Черная металлургия и металлообработка в дребней Руси, (Домонголский период МИА. 32, 1953. 147. 116, 1, 4; *С. А. Плетьева*: От кочевий к городам, МИА. 142. 1967, 139;
12. Köszönetet mondok Zlata Čilinská-nak és Bakay Kornélnak, hogy a tárgy fényképét és feljegyzéseiket rendelkezésemre bocsátották.
13. *Dókus Gy.*: Árpád-kori sírleletek Zemplén vármegyében. Arch. Ért. 1900. 52–61.
- 13a Pl. *Papp L.*: A bolgyi avar kori temető. JPMK. 1962. V. t. 15; *A. Točík*: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. Arch. Slovaca, Catalogi I., 1968. LXXIV. t. 43. Kéziratom lezárása után szereztem tudomást a Csorna-hosszúdombi és a Verbász-tégláégetői (Vrbas, Jugoszlávia) közöletlen avar temetőkben talált, hasonló fokosokról. Az ásatók (Tomka Péter és Nagy Sándor) e temetőket a IX. századra kelteznek, s így közvetve megerősítik az avar eredetűség lehetőségét. Adatukért köszönetet mondok.
14. Pl. Gáboros 3. sír (*Fettich N.*: A honfoglaló magyarság fémművészete. Arch. Hung. XXI. 1937. 103.)
15. Békés-Földvári dűlő (Békési Hírlap 1935. július 14.). Deszk-D 76. sír (Szegei múzeum 53. 14. 135–145.) Halimba 142. sír (Arch. Hung. XXXIX. 148.), Kecel 2. sír (Fettich id. mű 105.), Szentes-Szentlászló 2., 7., 100. sír (Folia Arch. III–IV. 233., 234., 244.), Szob-Kiserdő 21. sír (Bakay Kornél szíves szóbeli közlése), Szob-Vendelin (Folia Arch. VII. 133.) stb.
16. Pl. Békés, Kecel (l. fent), Székesfehérvár-Rádiótelep „A” sír (*K. Bakay*: Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. Alba Regia VI–VII. 1966. 56. (továbbiakban: *Bakay* 1966.), stb.
17. Vö. *K. Bakay*: Archaeologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Acta Arch. Hung. 1967. 151–164. (továbbiakban: *Bakay* 1967.).
18. Pl. Békés, Kisdobra, Halimba (l. fent), Bihar (Arch. Ért. 1903. 405–412.), Gyulavári (Rég. Tan. II. 1962. 39.), Gyula (leltározatlan anyag a gyulai múzeumban), Komáromszentpéter 60. sír (Studijné zvesti AU SAV. 1964. 207.), Szabolcs-Vontatópart (Dolg. 1933–1934. 216–217.).
19. Pl. Szentes-szentlászló (l. fent), Nagyhalász-Zomborhegy (Arch. Ért. 1914. 178.), Üllő (Adattár I. Ü. I.), a kenézlői baltás sírokban pedig nem volt lovastemetkezés (Arch. Ért. 1914., 332., 334.)!
20. *Bakay* 1967.
21. Budapest-Óbuda 1. sír (Bud. Rég. XIII. 1943. 248.), Bihar, Gáboros, Kecel, Szabolcs, Szentes (l. fent), Hajdúböszörmény-Vid (*H. Fekete P.*: Vid középkori falu története, régészeti leletei. Hajdúböszörmény, 1959. 14–26.).
22. Kisdobra, Székesfehérvár (l. fent), Tiszabercel-Ráctemető 10. sír (Csallány D. szíves szóbeli közlése).

23. K. Jazdzewski: Cmentarzysko wczesnosredniowieczne w Lutomiersku pod Lodzia w swietle badan z r. 1949. *Materiały Wczesnosredniowieczne I.* 1949. 127–129.
24. Pl. J. Gassowski: Wczesnosredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Złotej pod Sandomierzem. *Wiadomości Arch.* XIX. 1953. 88.
25. A Gallus-krónika adatára Bakay Kornél figyelmeztetett, vö. *Chronica et gesta ducum sive principum polonorum. Monumenta Poloniae Historica, II.* 1952. A. A. Arzichowski: *Geschichte der Kultur der alten Rus.* I. Berlin, 1959. 408.
26. Vajay Sz.: Géza nagyfejedelem és családja. Székesfehérvár *Évszázadai*, I. 1967. 73–83. és Kralovánszky A. megjegyzése, l. uo. 74., 42. j.
27. Bakay 1966. 78.
28. Csallány G.: Újabb honfoglaláskori leletek Szentes környékéről. *Folia Arch.* III–IV. 1941. 183. 2. kép.
29. E szokásról l. László Gy.: A koroncói lelet. A honfoglaló magyarok nyerge. *Arch. Hung.* XXIV. 1943. 59.
30. Dienes I.: Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugor-kori eleméről. *Arch. Ért.* 1963. 108–111.
31. Uo.
32. Nyáry J.: A pilini Leshegyen talát csontvázakról. *Arch. Közl.* IX. 1873. 17–18. – Ezt az adatot Fodor Istvánnak köszönöm.
33. Fekete 1959.
- 33a A népi festési módokról Györffy István értekezett: A hazai festőnövények és a velük való népi festési módok. *Herba*, 1921. január–december (T. Knotik M. adata).
34. Lükő G.: Az ugor totemisztikus exogámia a magyar folklórban. *Ethn.* LXXVI. 1965. 32–85.
35. Ezt a lehetőséget – mint a sír egyik feltárója – Bakay Kornél vetette fel.
36. Bocsár (J. Girič szíves szóbeli közlése), Gyula-téglagyár 13. sír (Gyulai múzeum, 66., 32. 55/a), Szentes–Nagyhegy (Szentesi múzeum, 57. 25. 1–4.), stb.
37. Dienes I.: A honfoglaló magyarok. Orosháza története, Szerk.: Nagy Gy. Orosháza, 1965. I. 146–149. (továbbiakban: Dienes 1965.) – El kell tekintenünk attól a lehetőségtől, hogy a ruha szabása a Belső-Ázsiában gyakori, oldalra hajtott lett volna: a keleti ábrázolásokon ezeket sohasem díszítik veretek (viseléskor ledörzsölnéneek).
38. Megay G.: A Mezőzombor-bálványdombi honfoglalás kori magyar temető. Herman Ottó Múzeum *Évkönyve*, III. 1963.
- 38a A 17. sz. dísz ismeretlen típusa és aszimmetrikus helyzetben való előkerülése miatt nem tudtam beilleszteni a rekonstrukcióba.
39. A jó módú vogulok és osztyákok Surgut környékén két rend ruhát adnak a halottra, a kondai osztyákok pedig annál több inget húznak rá, minél gazdagabb volt, l. K. Kovács L.: A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár, 1944. 81.; Munkácsi B.: Adalékok a magyar halotti szokások pogány hagyományaihoz. *Ethn.* XI. 1900. 99. – A közelmúltban a magyarok halottas szokásaikban mindig törekedtek selyemruhát vagy selyemkendőt beszerezni, sőt, néha újat is vettek e célra, l. K. Kovács id. mű; Kiss L.: Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások. *Ethn.* 1923. 82–83.; Cserzy M.: Temetkezési népszokások Szeged vidékén. *Népr. Ért.* 1911. 253, 256, stb. – Lektor véleményében Bakay Kornél kifejti, hogy valószínűbbnek tart egy olyan rekonstrukciót, melynél egyetlen, kaftánszerű selymeköntösön lettek volna az ezüst díszek, 12–12 db a két oldalon. Ebben az esetben a 21. sz. a jobbszárnyhoz tartozna, a baloldali 10, 11, 12. sz. helyét a bal kulcsont és a segycsont között kell keresni, míg a 23. és 25. sz. hátul lehetett. – A kettős selyemruha feltételezésére a mellközépen talált veretek többszörös felbillenése, egymást fedése miatt jutottam, és mert T. Knotik Márta szerint ez a selyemanyag valószínűleg merev esésű, tehát nehezen gyűrődő, hajló szövet volt.
40. Cs. Bálint: Données archéologiques sur les tissus des Hongrois du Xe siècle. *Acta Ant. et Arch.* XIII. 1970. (sajtó alatt).
41. Itt is köszönetem fejezem ki Gabriel Vial-nak, a Lyon-i Centre International des Études des Textils Anciens munkatársának az elvégzett vizsgálatokért.
42. A gyapot kora-középkori elterjedésére vonatkozó adatokat Korpás Emil kandidátusnak köszönöm.

43. L. 40. j.
44. Dienes István is megfigyelte, hogy előfordulhat egyazon ruhán többféle veret (*Dienes, 1965. 146.*). Lehetséges, hogy csak számunkra tűnik a „szegénység” jelének a több fajta, különböző minőségű dísz viselése. Pl. a Szeged-bojárhalmi gazdag női sírleletben számos ruhadísz gyenge kivételű öntvény, a letörött rögzítőfülek pótlása nem mindig a veret minőségének megfelelően történt, néha csak átlukasztották s úgy varrták fel. A sírlelet alapján még sincs kétségünk, hogy egy magas rangú nőt temettek el a Bojárhalmon. Feltehető, hogy számunkra a rangot, a szépséget a helyenként gyengébb technikai kivittől függetlenül a felvarrott díszek száma, jelenléte képviselte.
45. K. Kovács i. m. 72, 77, 128, 161, 162.
46. Kiss i. m. 90.
47. Bálint S.: A halálhoz és temetéshez fűződő szegedi néphagyományok. Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve, I. 1944–1945. 61.
48. Hasonlót figyeltem meg az eperjesi (Csongrád m.) 4. sír feltárásakor.
49. Csallány G.: Avar kori és IX–XIII. századi magyar leletek a szentesi múzeumban. *Dolg. 1933–1934. 235.*; Bakay 1967. 145–147.; Kiss A.: A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznépi temetőekben. *Arch. Ért. 1968. 245.*
50. Ezt a gondolatot Novák Ákossal folytatott baráti beszélgetésnek köszönhetem.
51. Szendrey Á.: Az ősmagyar temetkezés. *Ethn. 1928. 16.* – Úgy gondolta, hogy e gyakorlattal a gonosz szellemeket akarták távoltartani. Adataink ezzel szemben azt bizonyítják, hogy a nyílhegyek a halottra irányulnak. Szendrey Ákos egyébként is tévedett, amikor a sírokban „össze-vissza” fekvő nyílhegyeket ilyen lövöldözések emlékének tartotta. Tudjuk, hogy ezeket a nyílvesszőket a tegezettel együtt, vagy azon kívül a halott mellé helyezték.
52. Móra F.: Néprajzi vonatkozások Szeged vidéki népvándorlás kori és korai magyar leletekben. *Ethn. 1932. 62.*
53. Szabó J. Gy.: Honfoglalás kori sírok Eger–Répástetőn. *Egri Múzeum Évkönyve. II. 1964. 127.*
54. Fekete i. m.
55. Kiss L.: Honfoglalás kori sírok Tiszabercelen. *Dolg. 1937. 244.* – Feltűnő, hogy a nyílhegyeket legtöbbször a váz jobb oldalán találják. Vajon ebben is a fordított világkép gondolatkörét kell keresnünk, vagy valamilyen szokás írta elő a sírbalövés körülményeit?
56. Dienes I.: Honfoglaló magyarok sírjai Nagykőrösön. *Arch. Ért. 1960. 180.*
57. Az obi–ugorok hite szerint az áldozati állat megelevenítéséhez, ill. az emberek védelméhez a szív, máj, tüdő, vese darabjaira van szükség, l. Munkácsi B.: Szív és máj. *Ethn. VII. 1897. 138.* – G. Sandsejev feljegyzése szerint a burjátok úgy gondolják, hogy az embernek több lelke és három főlelke van, l. László Gy.: Ósvallásunk nyomai egy szamoháti kocsistörténetben. *Kolozsvár, 1945. 18.*
58. Bal láb: Hencida 5. sír (Fettich i. m. 95.), Kenézlő 14. sír (*Arch. Ért. 1914. 319.*); jobb láb: Kiszombor–B. 184. sír (Szegedi múzeum 53. 5. 418. – Megjegyzendő, hogy Móra F. kézírásából nem dönthető el bizonyosan, hogy a csontok levágva vagy lerágva voltak.); mindkét lábfej: Hódmezővásárhely–nagysziget „n” sír (Adattár 207. H. III.).
59. Bal kéz: Bezdéd 15. sír (*Arch. Ért. 1896. 406.*), Kenézlő 16. sír (l. fent), Nemeskosút 7. sír (Sl. *Arch. 1955. 264.*); jobb kéz: Piliny–Sirmányhegy 42. sír (*Arch. Ért. 1902. 228.*), Pomáz–Kartal, Paskum 10. sír (Adattár 297. P. IV.).
60. Eger–Szépasszonyvölgy (*Arch. Ért. 1899. 356.*), Kenézlő 16. sír, Nemeskosút 12. sír, Piliny–Sirmányhegy 3, 17, 18. sír (l. fent), Hódmezővásárhely–Szakálhát 39. sír (*Dolg. 1936. 209.*), Rétközberencs–Paramdomb (*Arch. Ért. 1958. 207.*), Vajdahunyad 16. sír (*Dolg. 1913. 173.*), Orosháza–Nagy A. tanya 3. sír (*Dienes 1965. 150.*).
61. Bezdéd l. fent, Karos: Adattár 5. K. I. Zemplén: *Budinsky–Krička i. m.*
62. A megfordításra l. László 1943. 57–60. – Újabb, besenyő adat a szablya megfordítására: [E. H. Черетанова – A. A. Щепинский: Погребения поздних кочевников в степном Крыму. *Арх. Иссл. Сев. Крыма. Киев, 1968. 189. 7.*]
63. A visszatérő halottól való félelemmel legutóbb Szabó J. Gy. foglalkozott: Honfoglalás kori sírok Eger–Répástetőn. *Egri Múzeum Évkönyve. 1964. 119–129.* E félelemnek még számos olyan megnyilvánulása lehetett, melyről régésztileg nem szerezhetünk tudomást, l. U. Harva: Die reli-

giösen Vorstellungen der altaischen Völker. FFC. 48. 1938. 279–292. – Itt adom közre két, mai temetkezési szokással kapcsolatos megfigyelésem. 1962 őszén Dienes István ásatásán voltam a Bihar megyei Magyarhomorogon. A falu 20 év körüli KISZ-titkárnőjével beszélgettem, aki megkérdezte, hogy nem félünk-e a feltárt síroktól. Válaszomra elmondotta, hogy nagyapja halálakor kivágott egy darabot a szemfedőből, s a párnájába varrta, hogy éjszaka ne álmodjon a halottal. – 1969 szeptemberében a Csongrád megyei Eperjesen vezetett ásatáson hallottam, hogy néhány hónappal korábban egy 14 éves kislány váratlanul meghalt. Koporsójába melléhelyezték tranzisztoros rádióját, melyet mindig magával hordott.

64. Nemeskéri J.–Acsády Gy.: Történeti demográfiai vizsgálatok a kerpusztai XI. századi temető anyagából. Arch. Ért. 1952. 142.

65. Nemeskéri J.–Kralovánszky A.: Székesfehérvár becsült népessége a X–XI. századokban. Székesfehérvár Évszázadai, I. 1967. 128. 21. j.

66. A honfoglalás kori nagycsalád ismertetését, a néprajzi párhuzamokat l. László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. 125–225.

67. Dienes I.: Szöke B.: A honfoglaló- és kora-Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Arch. Ért. 1964. 134–136.

68. Mesterházy K.: Adatok a honfoglalás kori magyar köznépi család szerkezetéhez. A matrilincáris nagycsalád. Déri Múzeum Évkönyve, 1967. 131–175.

69. L. 40. j.

70. Bálint Cs.: Honfoglalás kori sírok Szeged–Öthalmon. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1968. 52.

71. Kiss A. i. m. 253. 9. kép.

72. Szöke B.: A honfoglaló- és kora-Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. I. 1962. 378. Szerinte csak nők és gyermekek viselték.

73. Uo. 92–93.

74. Kiss A. i. m. 245.

75. Az I. temető Pálóczi–Horváth András terepbejárása szerint a Kondoros ér jobb partján, attól néhány száz méterre terül el.

76. Csánki D.: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I. Budapest, 1890. 736, Békés vármegye, Szerk.: Márkus Gy. Gyula, 1936. 303.

77. Györffy Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest, 1948. 121, 123.

78. Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1900. I. 38–39, 222–223, 379–383, III. 229.

79. Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1962. 574. Holub József ezért nem sorolta az ősi alapítású megyék közé, l. A királyi vármegyék eredete. Szent István Emlékönyv, Szerk.: Serédi J. Budapest, 1938. II. 106. l. j.

80. Györffy Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. 36–76. (továbbiakban: Györffy 1959.), Dienes I.: Honfoglaló magyarok. Éri I. szerk.: A kisvárdai vár története. Kisvárdai, 1962. 133–137.

81. L. 3. j.

82. Szegedi múzeum 53. 175. 6.

83. Dienes 1966. 222.

84. Banner B.: Honfoglalás kori sír Mezőmegyeren. Dolg. 1943. 172–174.

85. M. Rusu–E. Dörner: Săpătura de salvare de la Siclau. Materiale si cercetari archaeologice. VIII. 1962. 705–711.

86. Szegedi múzeum 4/1889.

87. L. 36. j. és Arch. Ért. 1909. 267. 13. kép 1.

88. Dienes 1965. 146.

89. D. Popescu: Cercetari arheologice in Transilvania. II. Săpăturile de la Vărsănd. Materiale si cercetari arheologice II. 1956. 128–132.

90. Bálint A.: Honfoglaláskori sírok Ószentivánon és Bánkúton. Dolg. 1932. 259–264.

91. Móra F.: Lovassírok Kunágótán. Dolg. 1926. 123–134.

92. L. Hóman B.–Székfű Gy.: Magyar történet. I. Budapest, é. n. 208–209. közötti térkép.

93. Györffy 1962. 575, Bakay 1967. 160.

94. Györffy 1959. 16–36.

94a Sonkodi István (Fogászati Klinika, Szeged) a két szabadkígyósi temető 16 koponyáját vizsgálta át fogászati szempontból. Megfigyelte, hogy a fogakon erős (Abrasio II-III.) lekopás látható. Igen értékes számunkra az a megállapítása, hogy az életben elvesztett fogak egy része kihúzásra enged következtetni. E tény eredményezi egyébként, hogy a szuvasodás mértékére és gyakoriságára vonatkoztatható arányszámok a reálist jóval meghaladó értékűek (Caries int: 50%, Caries frequ: 100%), jóllehet az átnézett anyagban csak igen kis számban fordult elő szuvas fog. (A vizsgálati módszerre vonatkozólag, több száz Árpád-kori koponya felméréseit l. K. Tóth: The Epidemiology of Dental Caries in Hungary. Budapest, 1969.) Sonkodi István fáradozását itt is megköszönöm.

94b Kiss A. i. m. Dienes István a derecskei temető, Pálóczi-Horváth András a másik szabadkígyósi temető feldolgozásakor vetette fel e lehetőséget (l. Pálóczi cikke).

95. Györffy 1962. 575.

96. Dienes I.: Honfoglalás kori tarsolyainkról. Folia Arch. XVI. 1964. 87-88.

97. Köszönetet mondok Bakay Kornélnak cikkem lektorálásáért.

Tenth century cemetery in the Pál liget plot of Szabadkígyós

CSANÁD BÁLINT

In December 1967 at Szabadkígyós (county Békés), in the Pál Liget plot, 3 graves dating from the time of the Hungarian conquest were meddled with. After saving their finds the entire cemetery, altogether 19 graves, were uncovered in the course of our excavations carried on in April 1968. Some of the graves had been looted in the years following the burials, and others had been ruined by recent ploughing.

Grave No. 4 is unusually big (about 3x2,5 m) and aroused attention by its size. The man buried there is believed to be the head of this big family, and his grave that must have been very rich in grave furniture was probably looted for this reason as early as in the 10th century.

By the grave No. 6 – and along the southern side of the cemetery – a ditch was found that is probably the remain of the cemetery ditch.

The parallels of the axe-adze found in grave No. 7 can be found in the Avar period and among the Khazar finds. I believe that this object can be regarded as a proof of direct Avar–Hungarian relations. After reviewing the domestic axes of the 10th century I arrived at the assumption that Grand Duke Géza, in the last third of the 10th century, – when he organized his army from Hungarian commoners and, following the Poles, equipped it with western-type swords – reviving Avar or Khazar traditions, also supplied his warriors with axes after the Polish pattern.

In the graves Nos. 7 and 8 I found traces of mounted palls. This funeral custom indicates the direct continuation of Ugrian traditions. Here, too, on the basis of the position of the buckle of belt it must be assumed that the originally slipped-in belt of the dead person was cut asunder on the occasion of the burial. Of the pall there remained some textile fragments and threads. On the latter a microscopic analysis has shown traces of red, blue and green dye.

In grave No. 9, which had been looted, hare bones were found which have so far been a unique find from the time of the conquest.

In grave No. 12 lay a young woman from whose chest 24 silver ornaments were picked up. Along with the mountings, leather remains (which had been used as stays inside the mountings) remains of linen cloth and silk were saved. The latter can be identified with the fabric called „Samit” that was used in Byzantium. In my view it got to our country through the trade relations incidental to the activity of the Byzantine missionaries which started in the 950-ics. From the position of the ornaments I draw the conclusion that they were the ornaments of two silk dresses and that there was also an undecorated linen shirt there. A botanical analysis of the earth

picked up from the chest of the skeleton showed a large quantity of pollen, therefore on the occasion of the burial a funeral bunch of flowers (made from plants blooming in the late summer and autumn) had been put on the chest of the young woman. In all probability it was this bunch which the deceased young woman had held in her hands bent towards her waist.

In grave No. 13 we found manifestations of the fear of the return of the deceased person. The feet of the deceased person had been cut off and placed above his head beside which, in addition, a knife pointing towards the eye had been put. After the filling up of the grave an arrow had been shot into the grave.

According to my calculations originally a big family of about 28-30 members had belonged to this cemetery. It seems that 4-5 couples lived in this family. The men must have been engaged primarily in soldiering and hunting.

The time during which the cemetery was used can be put at the middle third of the 10th century. Parallels to the objects found there and similar burial customs can be found primarily in southern Hungary. I assume that this big family had served and done military service to the aboriginal Becse-Gergely clan in county Zaránd. In my opinion the fact that the county of Zaránd belonged to the Ducate of Bihar meant only jurisdiction and perhaps trade relations but not ethnical identity. I believe that the ransacking of the central graves of the cemetery can be attributed to the members of alien clans that were settled in Zaránd at the time of the organization of the state.

A Szabadkígyóson feltárt X. századi temetők embertani vizsgálata

LOTTERHOF EDIT

Pálóczi-Horváth András régész Szabadkígyós és Újkígyós határán, a Tangazdaság homokbányájában 1962-ben 4 honfoglalás kori sírt, majd 1965-ben újabb 21 sírt tárt fel. Ugyanezen a területen 1968-ban még két sír került elő – Bálint Csanád ásatásának eredményeként –, a 26. és 27. sírszámúak. A feltárt 27 sírből 12 férfi, 9 nő és 6 gyermek.

1968-ban ugyancsak Szabadkígyóson, a Pál-ligetnek nevezett területen Bálint Csanád és Juhász Irén régészek 17, szintén honfoglalás kori sírt tártak fel. A 10. sír csontvázanyagot nem tartalmazott, két sírban kettős temetkezés volt. A leletek közül 10 férfi, 7 nő és 1 gyermek.

Mindkét temető embertani anyaga a József Attila Tudományegyetem Embertani Intézetében található.

Az anyag töredékes volta miatt célszerűnek látszik a síronkénti feldolgozás, melyet Martin módszerét követve végeztem.¹

I. Szabadkígyós–Tangazdaság homokbányája

1. *sír*: Lelt. sz. 4322. Nő, adultus (25–30 év). – Az agykoponya dolichokran, eurymetop. Az arckoponya hypsikonch. A koponya körvonala norma verticalisban ovoid. Glabella: 1, protuberantia occipitalis externa: 0, alveolaris prognathia: 2. Termet: 152 cm, kisközepes.

2. *sír*: Lelt. sz. 4323. Nő, adultus (20–25 év). – Töredékes calotte és váz.

3/I. *sír*: Lelt. sz. 4324. Férfi maturus (40–45 év). – Az agykoponya mesokran, chamaekran, tapeinokran, metriometop, oligenkephal. Az arckoponya mesokonch. A koponya körvonala norma verticalisban pentagonoid. Glabella: 3, protuberantia occipitalis externa: 1, fossa canina: 2, alveolaris prognathia: 1. A váz töredékes.

3/II. *sír*: Lelt. sz. 4325. Nő, adultus. – Töredékes os occipitale és os parietale darabok.

4. *sír*: Lelt. sz. 4326. Férfi, maturus (45–50 év). – Az agykoponya brachyokran, hypsikran, metriokran, metriometop, aristenkephal. Norma verticalisban a koponya körvonala pentagonoid. Glabella: 2, protuberantia occipitalis externa: 3. Termet: 166,0 cm, közepes.

5. *sír*: Lelt. sz. 6669. Nő, adultus (25–30 év). – Mandibula, töredékes os frontale, os parietale és váz.

6. *sír*: Lelt. sz. 6670. Férfi, maturus (40–45 év). – Töredékes maxilla és os occipitale. Termet: 168,5 cm, nagyközepes.

7. *sír*: Lelt. sz. 6671. Férfi, maturus (45–50 év). – Töredékes vázmaradványok.

8. *sír*: Lelt. sz. 6672. Nő, adultus (30–35 év). – Töredékes hosszúcsontmaradványok.

9. *sír*: Lelt. sz. 6673. Férfi, adultus (35–40 év). – Töredékes os frontale, os parietale, os temporale. Termet: 175, 4 cm magas. Ezen kívül a sírban még egy férfi (adultus) mandibulája, töredékes maxillája, os temporaleja és os occipitaleja volt.

10. *sír*: Lelt. sz. 6674. Infantia II. – Töredékes mandibula és maxilla.

11. *sír*: Lelt. sz. Nő, adultus (25–30 év). – Töredékes os parietale és váz.

12. *sír*: Lelt. sz. 6676. Férfi, maturus (45–50 év). – Mandibula és töredékes maxilla. Termet: 163,2 cm, kisközepes.

13. *sír*: Lelt. sz. 6677. Infantia I. – Töredékes os occipitale, os parietale és váz.

14. *sír*: Lelt. sz. 6678. Férfi, maturus (40–45 év). – Töredékes vázmaradványok.

15. *sír*: Lelt. sz. 6679. Infantia II. – Az agykoponya ultrabrachykran, stenometop. Töredékes váz.

16. *sír*: Lelt. sz. 6680. Infantia I. – Töredékes mandibula, os parietale és váz.

17. *sír*: Lelt. sz. 6681. Férfi, maturus (40–45 év). – Mandibula. Termet: 161,8 cm, kisközepes.

18. *sír*: Lelt. sz. 6682. Nő, adultus (20–25 év). – Termet: 159,4 cm magas.

19. *sír*: Lelt. sz. 6683. Nő, maturus (50–55 év). – Az agykoponya mesokran, euryometop. A koponya körvonala norma verticalisban ovoid. Glabella: 2, protuberantia occipitalis externa: 1. Töredékes váz.

20. *sír*: Lelt. sz. 6684. Férfi, maturus. – Töredékes vázmaradvány.

21. *sír*: Lelt. sz. 6685. Férfi, adultus (35–40 év). – Termet: 162,9 cm, kisközepes.

22. *sír*: Lelt. sz. 6686. Infantia I. – Töredékes vázmaradvány.

23. *sír*: Lelt. sz. 6687. Infantia I. – Töredékes mandibula, os frontale, os parietale, os temporale és vázmaradvány.

24. *sír*: Lelt. sz. 6688. Férfi, adultus (30–35 év). – Az agykoponya dolichokran, chamaekran, euryometop, euenkephal. Az arckoponya mesen, hypsikonch. A koponya körvonala norma verticalisban ovoid. Glabella: 3, protuberantia occipitalis externa: 1, fossa canina: 3, alveolaris prognathia: 1. Termet: 162,0 cm, kisközepes. Taxon: m-crB.

25. *sír*: Lelt. sz. 6689. Nő, maturus. – Töredékes vázmaradvány.

26. *sír*: (az előző számozás szerint I. *sír*): Lelt. sz. 6558. Férfi, adultus (25–30 év). – Az agykoponya dolichokran, orthokran, akrokan, euryometop, euenkephal. Az arckoponya leptoprosop, lepten, mesokonch, leptorrhin, brachystaphylin. A koponya körvonala norma verticalisban pentagonoid. Glabella: 4, protuberantia occipitalis externa: 1, fossa canina: 2, alveolaris prognathia: 2. Termet: 160,0 cm, magas. Taxon: n.

27. *sír*: (az előző számozás szerint II. *sír*): Lelt. sz. 6559. Nő, juvenis-adultus (18–20 év). – Az agykoponya körvonala norma verticalisban pentagonoid. Glabella: 1, protuberantia occipitalis externa: 0, fossa canina: 2, alveolaris prognathia: 2.

A sírban a női koponyán kívül egy felnőtt férfi mandibulája és jó megtartású hosszúcsontmaradványai voltak. Termet: 172,0 cm magas.

Az egyéni méreteket és a jelzőket az 1. táblázat, a hosszúcsontok méreteit és a termetet a 2. táblázat tartalmazza.

II. Szabadkígyós: Pál ligeti tábla

1. *sír*: Lelt. sz. 6560. Férfi, maturus (45–50 év). – Termet: 169,3 cm, nagyközepes.

2. *sír*: Lelt. sz. 6561. Nő, maturus-senium (60–65 év). – Töredékes os frontale, os occipitale és váz.

3. *sír*: Lelt. sz. 6562. Férfi, maturus (50–55 év). – Töredékes os temporale, os parietale, os occipitale és váz.

3/a. *sír*: Lelt. sz. 6562/a. Infantia I. – Töredékes os parietale és os occipitale.

4. *sír*: Lelt. sz. 6563. Férfi, adultus (30–40 év). – Rossz megtartású calotte és töredékes váz.

5. *sír*: Lelt. sz. 6564. Férfi, maturus (50–55 év). – Töredékes mandibula, maxilla, os frontale, os parietale, os occipitale és váz.

6. *sír*: Lelt. sz. 6565. Nő, maturus (55–60 év). – Az agykoponya brachykran, hypsikran, metriokran, metriometop, euenkephal. A koponya körvonala norma verticalisban pentagonoid. Glabella: 2, protuberantia occipitalis externa: 1. Termet: 153,7 cm, közepes. Mindkét oldalon os epiptericum figyelhető meg.

7. *sír*: Lelt. sz. 6566. Férfi, adultus (25–30 év). – Az agykoponya mesokran, orthokran, metriokran, euryometop, aristenkephal. Az arckoponya euryprosop, euryen, mesokonch, mesorrhin, brachystaphylin. A koponya körvonala norma verticalisban pentagonoid. Glabella: 4, protuberantia occipitalis externa: 4, fossa canina: 2, spina nasalis anterior: 2, alveolaris prognathia: 3. Termet: 172,9 cm, magas. Taxon: crA–x.

8. *sír*: Lelt. sz. 6567. Férfi, adultus (25–30 év). – Az agykoponya dolichokran, orthokran, metriokran, euryometop, aristenkephal. Az arckoponya euryprosop, mesen, chamaekonch, mesorrhin, brachystaphylin. A koponya körvonala norma verticalisban ovoid. Glabella: 4, protuberantia occipitalis externa: 2, fossa canina: 1, spina nasalis anterior: 1, alveolaris prognathia: 2, Termet: 160,0 cm, kisközepes. Taxon: crA–x.

9. *sír*: Lelt. sz. 6568. Férfi, maturus (45–50 év). – Mandibula, töredékes os frontale, os parietale és os temporale. Termet: 167,9 cm, nagyközepes.

11. *sír*: Lelt. sz. 6569. Nő, maturus. – Töredékes os parietale és vázmaradvány.

12. *sír*: Lelt. sz. 6570. Nő, adultus (20–25 év). – Az agykoponya mesokran, euryometop. Az arckoponya hyperleptoprosop, lepten, hypsikonch, leptorrhin, leptostaphylin. A koponya körvonala norma verticalisban pentagonoid. Glabella: 1, protuberantia occipitalis externa: 1, fossa canina: 2, alveolaris prognathia: 3. Termet: 159,0 cm, magas. Taxon: n.

13. *sír*: Lelt. sz. 6571. Férfi, maturus (50–55 év). – Az agykoponya mesokran, orthokran, metriokran, stenometop, euenkephal. Az arckoponya euryprosop, euryen, mesokonch, leptorrhin, brachystaphylin. A koponya körvonala norma verticalisban pentagonoid. Glabella: 4, protuberantia occipitalis externa: 1, fossa canina: 2, spina nasalis anterior: 2, alveolaris prognathia: 2. Termet: 162,6 cm, kisközepes. Taxon: crA–x.

14/a. *sír*: Lelt. sz.: 6572. Férfi, maturus. – Töredékes os parietale és vázmaradvány.

14/b *sír*: Lelt. sz. 6573. Nő, maturus. – Termet: 149,2 cm, kisközepes.

15. *sír*: Lelt. sz. 6574. Férfi, maturus (35–40 év). – Mandibula, közepes megtartású calotte. A koponya körvonala norma verticalisban ovoid. Glabella: 3, protuberantia occipitalis externa: 3. Termet: 163,6 cm, kisközepes.

A 16. és 17. sírből mindössze egy jobb femurdarab, illetve egy bal humerusdarab került elő – embertani feldolgozásra alkalmatlanok. Valószínűleg mindkettő nő.

1. táblázat

Szabadkigyós—Tangazdaság homokbányája: Egyéni méretek és jelzők

Méretszám (Martin)	Méretek és jelzők	1. 4322 ♀ 25—30	3/1. 4324 ♂ 40—45
1.	Koponya legnagyobb hossza	(176)	179
1c.	Koponya hossza a metopiontól	(178)	169
5.	Koponyaalap hossza	—	94
8.	Koponya legnagyobb szélessége	131	135
9.	Legkisebb homlokszélesség	96	92
17.	Basion-bregma magasság	—	117
38.	Számított koponyakapacitás	—	1099
40.	Archossz	—	—
45.	Járomívszélesség	—	129
46.	Középarcszélesség	85	90
47.	Arcmagasság	107	—
48.	Felsőarcmagasság	(61)	—
51.	Szemüregszélesség	35	35
52.	Szemüregmagasság	30	29
54.	Orrüregszélesség	—	—
55.	Orrmagasság	—	—
62.	Szájpadhossz	—	—
63.	Száj padszélesség	31	—
65.	Állkapocsbütyök szélesség	—	—
66.	Állkapocsszeglet szélesség	93	—
69.	Állkapocsmagasság	29	—
70.	Állkapocság magassága	60	66
71.	Állkapocság szélessége	26	31
8:1	Hosszúság-szélességi jelző	74,43	75,42
17:1	Hosszúság-magassági jelző	—	65,36
17:8	Szélesség-magassági jelző	—	86,67
9:8	Transversalis-frontopar. jelző	73,28	68,15
47:45	Arcjelző	—	—
48:45	Felsőarcjelző	—	—
52:51	Szemüregjelző	85,71	82,86
54:55	Orrjelző	—	—
63:62	Szájpadjelző	—	—
Norma verticalis	Ovoid	Pent.	
Glabella	1	3	
Protuberantia occipitalis externa	0	1	
Fossa canina	—	2	
Spina nasalis anterior	—	—	
Alveolaris prognathia	2	1	
Számított termet	151,5	—	
Taxonómiai meghatározás	—	—	

4. 4326 ♂ 45—50	15. 6679 — 11—13	19. 6683 ♀ 50—55	24. 6688 ♂ 30—35	26. 6558 ♂ 25—30	27. 6559 ♀ 18—20
180	160	177	189	185	175
185	164	176	188	178	173
(99)	—	—	102	111	100
146	145	136	142	132	142
100	90	97	103	93	93
139	—	—	125	136	133
1570	—	—	1340	1313	1370
—	—	—	95	107	—
—	—	—	136	121	—
—	—	—	95	93	—
—	—	—	—	114	—
—	—	—	70	70	—
—	—	—	42	42	—
—	—	—	36	32	25
—	—	—	22	23	—
—	—	—	—	50	—
—	—	—	—	43	—
—	—	—	33	37	—
—	—	—	—	—	—
—	(80)	—	—	106	—
—	27	—	—	32	—
—	56	—	—	65	—
—	31	28	—	34	34
81,11	90,63	76,84	75,12	71,35	81,14
77,22	—	—	66,14	73,51	76,00
95,21	—	—	88,03	103,03	93,66
68,49	62,07	71,32	72,54	70,45	65,49
—	—	—	—	94,21	—
—	—	—	51,47	57,85	—
—	—	—	85,71	76,19	—
—	—	—	—	46,00	—
—	—	—	—	86,05	—
Pent. 2	—	Ovoid 2	Ovoid 3	Pent. 4	Pent. 1
3	—	1	1	1	0
—	—	—	3	2	2
—	—	—	—	—	—
—	—	—	1	2	2
165,5	—	—	162,0	160,0	—
—	—	—	m-crB	n	—

2. táblázat

Szabadkígyós—Tangazdaság homokbányája: Hosszúcsontok méretei és a termet

Sír- szám	Lelt. szám	Nem	Femur				Tibia		Humerus		Radius		Ulna		Számított termet (cm)
			Legn. h.		Term. h.		jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	
			jobb	bal	jobb	bal									
1.	4322	♀ ♀													

Az egyéni méreteket és a jelzőket a 3. táblázat, a hosszúcsontok méreteit és a termetet a 4. táblázat tartalmazza.

A Szabadkígyós—Tangazdaság homokbányájának területén feltárt sírok közül mindössze 2 sír volt alkalmas taxonómiai elemzésre² – mindkettő férfi.³ A 24. sírszámú férfi koponyája mediterrán jellegű, de cromagnoid vonásokat is mutat (1. kép).

A 26. sírszámú férfi koponyája nordoid jellegű. Jellemzőek a koponya nagy abszolút méretei, a dolichokrania, a keskeny arc és felsőarc (2. kép).

A Szabadkígyós–Pál ligeten feltárt sírokból 4 koponya volt összesen alkalmas taxonómiai analízisre – 3 férfi és 1 nő. Mindhárom férfi (7., 8. és 13. sírszámúak) cromagnoid–A jellegeket mutat. Jellemző a dolicho- és mesokrania, alacsony és széles, szögletes arc, valamint a szögletes, téglalapalakú szemüreg. (3. kép).

A 12. sírszámú női koponya nordoid jellegeket mutat (4. kép).

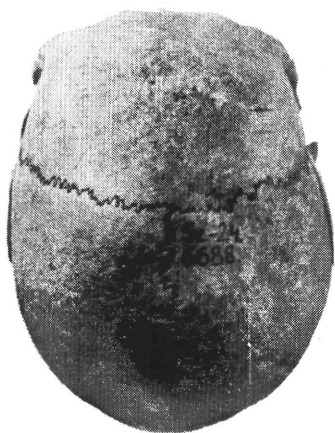
A két temetőt a taxonómiai elemzés eredményei alapján összehasonlítva megállapítható, hogy azok eltérnek egymástól. Ez két külön populáció létezését engedélyeztetni – de lehet, hogy az anyag jobb megtartási állapota módosítaná eredményeinket.

Néhány, az összehasonlítás szempontjából fontos temető rövid ismertetését az alábbiakban adom meg.

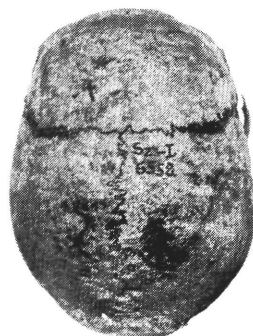
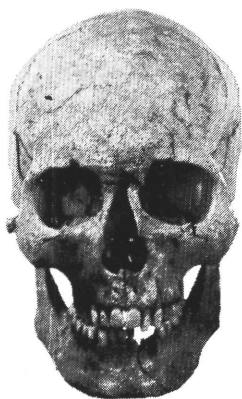
Kenézli: a sírok 3/4 részéből a Bartucz Lajos által meghatározott alpi-keletbalti rasszok kevert vonásait mutató koponyák kerültek elő. Megtalálhatók még a keletbalti, előázsiai és mongoloid jellegeket mutató koponyák is.⁴

A Hencidán feltárt temető embertani arculatára a nordoidok nagy száma jellemző. Ezen kívül jellemző a mongoloid vonások megléte is.⁵

Kecel: valamennyi taxonómiaiilag meghatározott koponyánál (4 férfi és 1 nő). „A paleoázsiai rassznak a mediterrán rasszal való keveredési formájáról van szó.”⁶

1. kép. I. 24. sír 6688. sz. m-crB
Illustration 1 I. 24. grave 6688 m-crB

2. kép. I. 26. sír 6558. sz. n
Illustration 2 I. 26. grave 6558 n

3. táblázat

Szabadkígyós—Pál ligeti tábla: Egyéni méretek és jelzők

Méretszám (Martin)	Méretek és jelzők
1.	Koponya legnagyobb hossza
1c.	Koponya hossza a metopiontól
5.	Koponyaalap hossza
8.	Koponya legnagyobb szélessége
9.	Legkisebb homlokszélesség
17.	Basion-bregma magasság
38.	Számított koponyakapacitás
40.	Archossz
45.	Járomívszélesség
46.	Középarcszélesség
47.	Arcmagasság
48.	Felsőarcmagasság
51.	Szemüregszélesség
52.	Szemüregmagasság
54.	Orrüregszélesség
55.	Orrmagasság
62.	Szájpadhossz
63.	Szájpadszélesség
65.	Állkapocsbütyök szélesség
66.	Állkapocsszeglet szélesség
69.	Állkapocsmagasság
70.	Állkapocság magassága
71.	Állkapocság szélessége
8:1	Hosszúság-szélességi jelző
17:1	Hosszúság-magassági jelző
17:8	Szélesség-magassági jelző
9:8	Transversalis-frontopar. jelző
47:45	Arcjelző
48:45	Felsőarcjelző
52:51	Szemüregjelző
54:55	Orrjelző
63:62	Szájpadjelző
Norma verticalis	
Glabella	
Protuberantia occipitalis externa	
Fossa canina	
Spina nasalis anterior	
Alveolaris prognathia	
Számított termet	
Taxonómiai meghatározás	

6. 6565. ♀ 55—60	7. 6566. ♂ 25—30	8. 6567. ♂ 25—30	12. 6570. ♀ 20—25	13. 6571. ♂ 50—55	15. 6574. ♂ 35—40
165	196	195	176	183	—
164	192	192	173	178	176
(95)	106	114	—	102	—
138	149	145	137	142	132
95	104	102	96	93	—
127	139	138	—	131	—
1234	1635	1586	—	1396	—
—	105	112	—	96	—
125	140	140	130	134	—
—	97	105	89	101	—
—	116	116	125	111	—
—	69	72	74	66	—
—	38	42	41	40	—
37	30	22	36	33	—
—	25	24	22	24	—
—	51	51	53	55	—
—	45	48	44	45	—
—	46	45	35	41	—
112	—	—	117	119	—
93	109	112	98	107	(110)
30	30	34	35	30	(34)
61	67	68	64	66	69
30	34	31	30	33	35
83,64	76,02	74,36	77,84	77,60	—
76,97	70,92	70,77	—	71,58	—
92,03	93,29	95,17	—	92,25	—
68,84	69,80	70,34	70,07	65,49	—
—	82,86	82,86	96,15	82,84	—
—	49,28	51,42	56,92	49,25	—
—	78,95	52,38	87,80	82,50	—
—	49,02	47,06	41,51	43,64	—
—	102,22	93,75	79,55	91,11	—
Pent. 2	Pent. 4	Ovoid 4	Pent. 1	Pent. 4	Ovoid 3
1	4	2	1	1	3
—	2	1	2	2	—
—	2	1	—	2	—
—	3	2	3	2	—
153,7	172,9	160,0	159,0	162,6	163,6
—	crA-x	crA-x	n	crA-m	—

4. táblázat

Szabadkigyós—Pál ligeti tábla: Hosszúcsontok méretei és a termet

Sír- szám	Lelt. szám	Nem	Femur				Tibia		Humerus		Radius		Ulna		Számított termet (cm)
			legn. h.		term. h.		jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	
			jobb	bal	jobb	bal									
1.	6560	♂	470	476	467	470	—	381	—	—	258	—	—	—	169,3
6.	6565	♂	415	413	410	408	—	—	—	—	—	—	—	—	153,7
7.	6566	♂	489	485	487	484	391	389	350	348	260	258	280	283	172,9
8.	6567	♂	420	419	414	412	347	—	—	—	—	—	—	—	160,0
9.	6568	♂	—	(478)	—	(468)	—	369	—	—	—	—	—	—	167,9
12.	6570	♂	419	424	414	418	346	342	—	319	237	—	(260)	—	159,0
13.	6571	♂	434	436	430	432	—	—	—	—	237	—	—	—	162,6
14/b	6573	♂	399	398	394	396	—	—	280	—	—	—	—	—	149,2
15.	6574	♂	438	446	—	439	—	—	(323)	—	(238)	—	—	—	163,6

A Malán Mihály által vizsgált temetőkből főleg turanid jellegeket mutató koponyákat találunk (Tömörkény, Derekegyháza), Mindszent esetében azonban egy, a keletbalti rassz jellegeit mutató koponyát írt le.⁶

Érsekújvár–Naszvad: mindössze két koponya volt taxonómiai vizsgálatra alkalmas (1 férfi és 1 nő). A férfi koponyája kaukázó-mongoloid jellegű, míg a női koponya „legfontosabb jellegeiben keletbalti típusra utal, emellett kevés mongol jelleg is megállapítható benne.”⁷

Szob–Kiserdő: a nordikus-keletbalti jellegegyüttest mutató koponyák túlsúlya a jellemző, egy esetben azonban turanid jellegeket mutató koponya is megtalálható.⁸

Homokmégy–Halom: a populációban a turanid rassz van túlsúlyban, „mint a honfoglaló magyarság fő komponense.” Az europid komponensek közül a mediterrán elemek voltak kimutathatók.⁹

Piliny–Sirmány: túlsúlyban vannak a cromagnoid–B rassz jellegeit mutató koponyák. Ezen kívül jellemző még a mediterrán-alpi rassz keveredését mutató koponyák megléte.¹⁰

Rád: a populáció leglényegesebb eleme a pamíridinári típus, valamint a protonordikus és cromagnoid–B rassz.¹⁰

Eger–Szépasszony völgy: a mediterrán elemek határozott túlsúlya jellemző. A keleteuroid rassz szintén nagyobb számban megtalálható, de kimutathatók turanid jellegű koponyák is.

Az Üllő–Ilona úti temető ethnikumát a (Lipták-féle nomenclatúrát használva) turanid és a pamíri elemek határozzák meg. Ez meglehetősen eltér a többi honfoglalás kori temetőktől. Az említetteken kívül a mediterrán rassz is nagyobb számmal van képviselve.¹¹

Orosháza környékén két honfoglalás kori temetőt tártak fel: Orosháza–Dózsa Tsz és Orosháza–Görbics tanya. Előbbire a nordoid és pamíni-turanid rassz, utóbbira a nordoid és mediterrán elemek megléte jellemző.¹²

3. kép. II. 8. sír 6567. sz. crA-x
Illustration 3 II. 8. grave 6567 crA-x

4. kép. II. 12. sír 6570. sz. n
Illustration 4 II. 12. grave 6570 n

Békés–Povádzug: mindössze 2 férfi koponyája volt alkalmas taxonómiai meghatározásra. Az egyik cromagnoid–A, a másik pedig atlanto-mediterrán vonásokat mutat.¹³

Kübekháza: jellemző a mediterrán elemek túlsúlya, de megtalálhatók a cromagnoid és nordoid jellegeket mutató koponyák is.¹⁴

Szarvas–Ószőlő: a temetőben kimutatható leglényegesebb embertani komponens a nordoid rassz. Jelentős még a mediterrán és brachykran (főleg pamíri) elemek előfordulása is.¹⁵

A fentieket figyelembe véve megállapítható, hogy a szabadkígyósi temetők a Kübekházán, Orosháza–Görbics tanyán, Békés–Povádzugon és Szarvas–Ószőlőn feltárt temetők embertani anyagával elég jó megegyezést mutatnak a hasonló taxonómiai csoportok (nordoid, mediterrán, cromagnoid) megléte alapján. Ezek köznépi temetökként ismertek – kivételt képez az Orosháza–Görbics tanyán feltárt temető, amely nem kifejezetten köznépi.

Bizonyos fokú hasonlóság mutatható ki a Szob–Kiserdőn, az Eger–Szépasszony völgyében és a Hencidán feltárt temetőkkel, amennyiben Szob–Kiserdő esetében a nordikus-keletbalti jellegegyüttest mutató koponyák, az Eger–Szépasszony völgyben feltárt temetőnél a mediterrán elemek, Hencidánál szintén a nordoidok túlsúlya a jellemző. Eltérés abban mutatkozik, hogy mindegyik esetben kimutathatók a mongoloid vonásokat mutató koponyák is, melyek anyagunkból teljesen hiányoznak.

A mongoloid elemek főleg a honfoglaló magyarság vezető rétegére jellemzőek^{16, 17, 18}. Lipták Pál egyik munkájában¹⁹ vázolja a köznép embertani képét, amelyre főleg a hosszúfejű, keskenyarcú europid és pamíri elemek megléte jellemző. Korábban már Bartucz Lajos is megállapította²⁰, hogy a szegényebb mellékletű vagy melléklet nélküli sírokban talált koponyák főleg a mediterrán és a nordikus csoportba tartoznak. A mongoloid elemek teljes hiánya és a Szabadkígyóson is megtalálható, a köznépre jellemző rasszkomponensek megléte köznépi temetőre enged következtetni.

JEGYZETEK

1. *Martin, R.*: Lehrbuch der Anthropologie. 2. kiadás, Jéna, 1928.
2. *Lipták P.*: Homo sapiens – species collectiva. *Anthrop. Közl.* 6 (1962), 17–27.
3. A taxonómiai meghatározásban nyújtott segítségéért Lipták Pálnak ezúton mondok köszönetet.
4. *Bartucz L.*: Adatok a honfoglaló magyarok antropológiájához. – *Arch. Ért.* 45 (1931), 113–119.
5. *Fettich N.*: A honfoglaló magyarság fémművessége. *Arch. Hung.* 21 (1937), 99–101.
6. *Malán M.*: X. századbeli magyarok csontvámaradványainak embertani vizsgálata. *Fólia Arch.* 3–4 (1941), 193–213. (Továbbiakban *Malán* 1941.)
7. *Nemeskéri J.*: Érsekújvár–Naszvad határában előkerült honfoglalás kori csontvázak embertani vizsgálata. *Folia Arch.* 3–4 (1941), 225–230.
8. *Nemeskéri J.*: Újabb adatok a X. századi magyarság embertani ismeretéhez. *Arch. Ért.* 7–9 (1946–48), 382–393. (Továbbiakban *Nemeskéri* 1946–48.)
9. *Lipták, P.*: New Hungarian Remains of the 10 th Century from the Danube–Tisza Plain. *Ann. Hist. Nat. Mus. Nat. Hung. N. S.* 3 (1952), 227–287.
10. *Lipták, P.*: La population de la région de Nógrád au moyen âge. *Acta Ethn. Hung.* III. (1953), 289–338.
11. *Nemeskéri J.–Gáspárdy G.*: Megjegyzések a magyar őstörténet embertani vonatkozásaihoz. Az üllői és egri honfoglalás kori temetők embertani vizsgálata. *Ann. Hist. – Nat. Mus. Nat. Hung. N. S.* 5 (1954), 485–526.

12. *Farkas Gy.-Lipták P.*: Adatok Orosháza X–XIII. századi népességének embertani ismeretéhez. – Orosháza története I. Szerk.: *Nagy Gyula*. Orosháza, 1965. 204–220.
13. *Lipták P.-Farkas Gy.*: A Békés–Povádzugi őskori és 10–12. századi temető csontvázanyagának embertani vizsgálata. *Anthrop. Közl.* XI. 3–4 (1967), 127–163.
14. *Farkas Gy.-Lotterhof E.-Marcsik A.*: A Hódmezővásárhely–Nagyszigeten és Kübekháza–Újtelepen feltárt leletek antropológiai értékelése. *MFME.* 1969. (sajtó alatt).
15. *Lipták P.-Marcsik A.*: Szarvas-őszölői X–XI. századi temetők embertani leletei (kézirat). A kézirat rendelkezésemre bocsátásáért a szerzőknek ezúton mondok köszönetet.
16. *Malán* 1941.
17. *Nemeskéri* 1946–48.
18. *Bartucz L.*: Honfoglalás kori magyar koponyák. *MNM. Néprajzi Gyűjteményei*, Budapest, 1926. (továbbiakban *Bartucz* 1926).
19. *Lipták, P.*: Awaren und Magyaren im Donau–Theiss Zwischenstromgebiet. *Acta Arch. Hung.* 8 (1957), 199–268.
20. *Bartucz*, 1926.

Anthropological examination of the two 10th century cemeteries uncovered at Szabadkígyós

EDIT LOTTERHOF

At Szabadkígyós, in the area of the Model Farm 27, and in the area called Pál Grove 17 graves of the time of the conquest were uncovered. The antropological material can be seen at the JATE Anthropological Institute.

Only altogether 6 skulls were suitable for a taxonomical analysis. The two cemeteries differ from each other, as in the area of the Model Farm Mediterranean and Nordic but in the area called Pál Grove Cromagnoid and Nordic elements can be found.

Compared with other cemeteries of similar age it can be said that they differ from them because of the entire absence of Mongoloid elements. An exception are the cemeteries known as commons with which they show a fairly good conformity (Kübekháza, Orosháza-Görbics tanya, Békés-Povádzug, and Szarvas-Ószőlő).

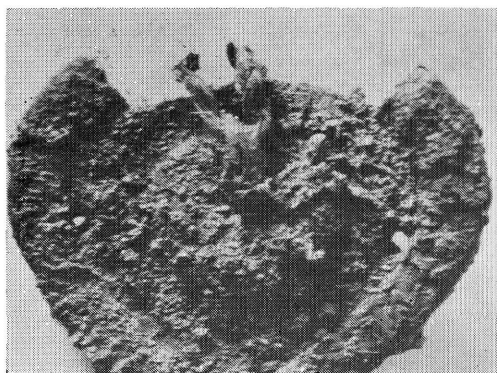
A szabadkígyósi X. századi sírok textilmaradványainak vizsgálata

T. KNOTIK MÁRTA

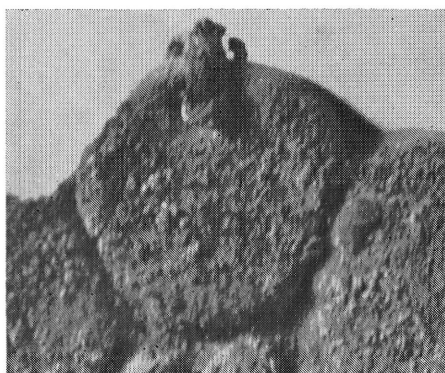
A sírokban talált textil-töredékek fémveretek védelmében maradtak fenn napjainkig. Ezek részben a vereteket rögzítő felvarró fonalak (cérnák), részben a veretek alatt elhelyezkedő textil-réteg maradványai. Az utóbbiak alapanyag és szövés tekintetében is kétfélék: len, ill. kender vásznak és selyemszövetek.

A fémdíszek felvarrására használt cérnák a II. 8. és 12. sírokban maradtak meg épségben. Ezek egységesen két ágú fonalból készültek. A II. 8. sír veretében (2.) talált cérna (1. kép), egy-egy Z sodratú¹ kender fonalból², ugyancsak Z irányban összesodrott, cérnázott³. A veret hátlapján a felerősítésre szolgáló lyukban a cérna egyszerű csomózása látható, mellyel a cérna átsúszását akadályozták meg. A veret-lyukon áthaladó cérna hurokjának fordulása igazolja, hogy a veret perem-hiánya már a felvarráskor megvolt. A veret-lyuk elhelyezése is másodlagos felhasználásra utal.

A II. 12. sírban nyolc helyen őrződött meg a felvarró cérna. Ezek egy része a veretlyukakban (4., 6., 9. – 2. kép – 12., 18.), a többiek a veretek széttörése folytán a textilben, mint hurkok láthatók (16. – 3. kép – 17., 26.). E cérnák vizsgálatából megtudtuk, hogy ezek is két kender fonal összecérnázásával készültek. Az alapfonalak

1. kép.
Illustration 1

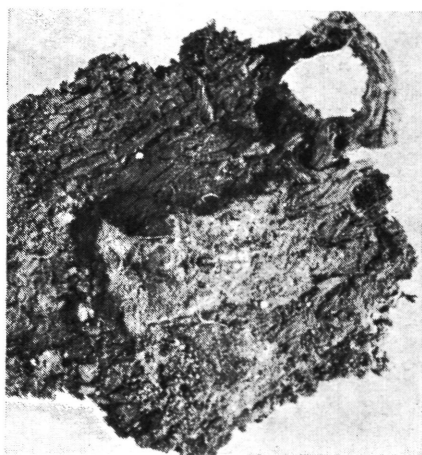
2. kép
Illustration 2

sodrása Z irányú, míg cérnázásuk S irányban történt. A veretek egyikén (9.), mind a négy lyukban épségben maradtak a cérnák (2. kép), a többin csak három vagy egy veret-lyukban. A fémdíszeket azonban eredetileg valamennyi lyuknál felerősítették. A cérnák ebben a sírban is egyszeri csomózással szerepelnek. Egy esetben a felerősítés mértékét is megfigyelhettük, mivel az egyik veret lyukban (12.) három cérnaszálat találtunk. Azokon a helyeken, ahol a veret éppen a lyuknál tört el, ott a szövetségben éppen maradtak a hurkok, így ezek öltését is tanulmányozhattuk. Egyes helyeken szépen látható a szabályos, kerek tűszúrás (18.), majd az öltés hosszán, a textília fonák-oldalába belesimult cérna. A fémveretek felvarrásával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a textilre varrt fémdísz hátlapjában egy bőrszerű réteg van, mely a veretnél valamivel kisebb méretű és öltésnyomot egyáltalában nem tartalmaz. A cérnákhoz és hurkokhoz tartozó szövetdarabkák igazolják, hogy a fémdíszek felvarrása közvetlenül a textilre történt, míg a bőrszerű réteg csupán a fém alátámasztására szolgálhatott.

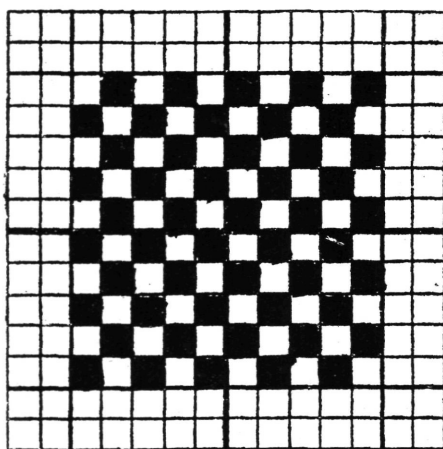
Vászon töredéke négy sírból maradt ránk. Ezek lánc⁴ és vetülék⁵ fonalai lenből vagy kenderből egységesen Z sodratúak és vászonkötéssel⁶ szövöttek (4. kép). Az I. 26. sír csiholóján a textil csak apró nyomokban látható fémoxiddal teljesen átítatva. Ennek ellenére tisztán látható a vászon kötése, mely aránylag lazán szövött. A vászon láncsűrűsége 14/cm, vetüléksűrűsége⁷ 17/cm.

A II. 7. sírban fémgomb (1.) felületére tapadva egy 7x6 mm nagyságú vászon darabka maradt fenn (5. kép). Fonalai aránylag jó megtartásúak, az oxidréteg csak felületi tapadású. Vászonkötése kenderfonalakból lazán szövött, láncsűrűsége 14/cm, vetüléksűrűsége 16/cm.

A II. 8. sír egyik vászonkötésű, kenderfonalakból szőtt textil-maradványa fémgomb pereméről való (1.). Kis méretéről a vászon sűrűségét nem lehetett leolvasni. A sírban talált csat tövisét gomolyagban körülvevő (3.), rozsdával átítatott textíliáról már csak annyit sikerült megállapítani, hogy fonalai vászonkötéspontokat mutatnak.

3. kép.
Illustration 3

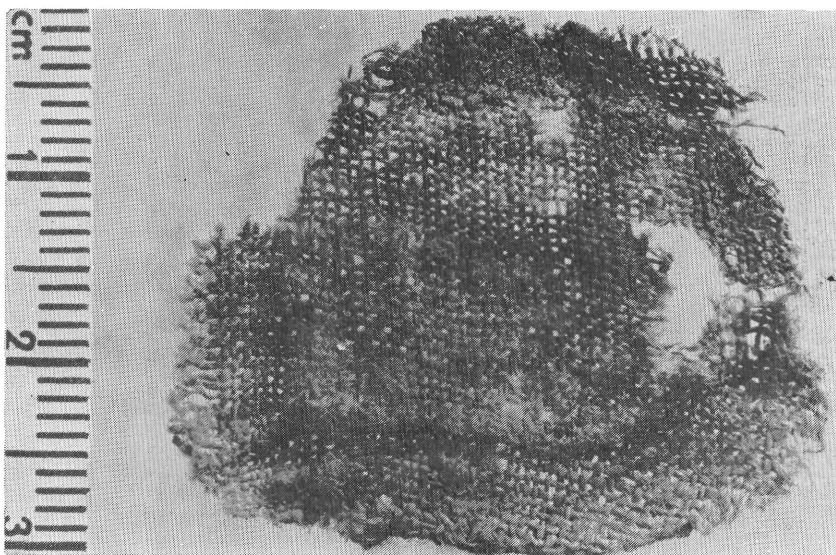
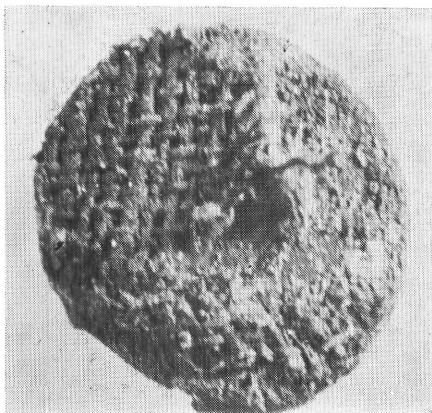

4. kép. Kötésrajz
Illustration 4 drawing of jointing

A II. 12. sírban (26.) őrződött meg az egyetlen aránylag nagy méretű textil darab (6. kép), mely 3 x 3,5 cm nagyságú. Fonalai szerkezetüket nagyszerűen megtartották. A vásznat lenfonalból lazán szőtték, láncsűrűsége 18/cm, vetüléksűrűsége 16/cm. A vásznon öltésnyom nem található.⁸ Ebből a sírból még egy fajta vászon összecsa-varodott darabkái kerültek elő (27.), melyek belsejében selyemszövetet találtunk. Míg a vászon megtartotta textilszerűségét, addig a selyem ugyanúgy barnára színeződött és törékeny lett, mint másutt. A kenderfonalból vászonkötéssel szövött textilá kb. egyenlő lánc- és vetüléksűrűségű, 16/cm.

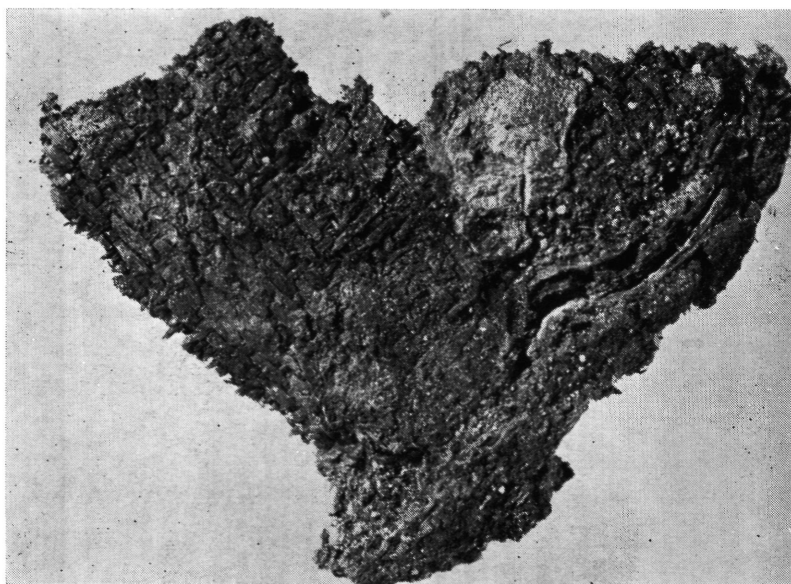
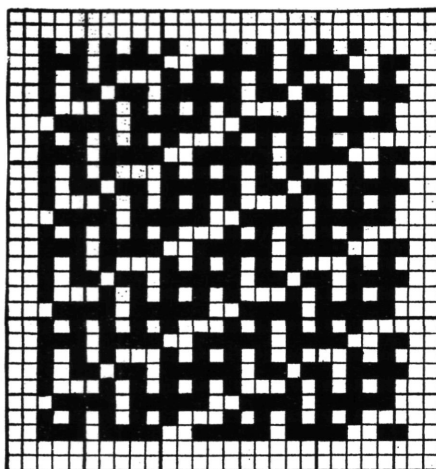
Selyemszövet a II. 12. sírban több helyen is megmaradt a fémek védelmében (5., 6., 9., 10., 12., 15., 16. – 8. kép – 17., 18., 26. – 3. kép – 27.). A tizenegy darab,

5. kép.
Illustration 5

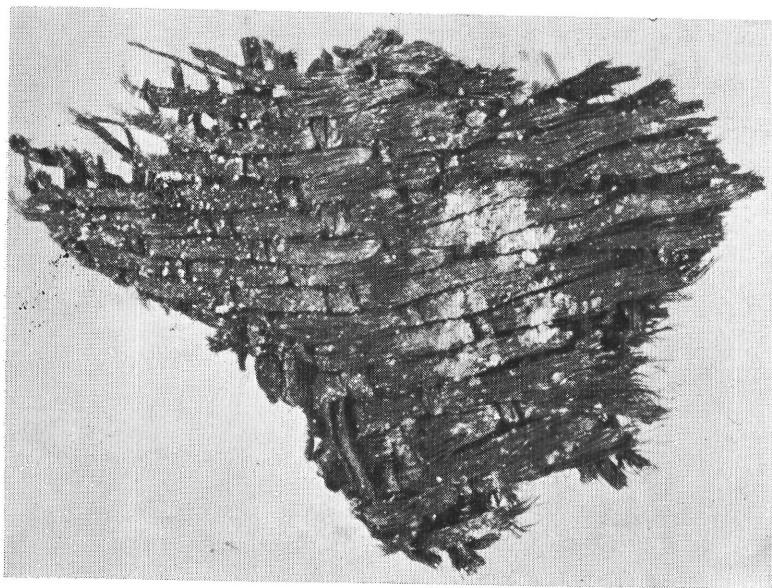
6. kép.
Illustration 6

7. kép. Kötésrajz
Illustration 4 drawing of jointing

8. kép.
Illustration 8

pár mm-es nagyságú szövet alapos tanulmányozásából állíthattuk össze a selyemszövetre vonatkozó adatainkat. Vizsgálatukat nehezítették az igen kicsi méretek és a selymfonalak nagyfokú törékenysége, melyre a vásznaknál már utaltunk. Erős felnagyításban a selymfonalak hancsszerű képet mutatnak, törékenyek, porlékonyak. A felületi vizsgálatnál a szövet sávolykötés⁹ mutatott. A két oldal különbségét elsősorban a sávolsorok határozott és kevésbé határozott vonala adja. Egyik oldalát az „S” irányú hatfonalas sávolykötés¹⁰ egyenletes sorokban borítja. Másik oldalán a négyfonalas sávolsorok a valóságban „Z” irányúak, de a kettős lánclebegések a sávolszövés sorait megbontják, ezért látszati képe ellenkező irányt mutat. Az említett szövési felületek a fémveretek helyzetéhez képest, hol a szövet felső, hol az alsó oldalán szerepelnek. Egyes darabokon még a kötészváltások¹¹ is láthatók (6., 16. – 8. kép – 17., 26.). Mindezek a szövet mintázottságára utalnak. A vizsgált töredékek egyikén (10.) csak a vászonkötéspontok figyelhetők meg, e darabunk mérete még a lánc- és vetülék sűrűségének leszámolását sem tette lehetővé. Töredékünk feltételezhetően két minta közötti területből (kötészváltás) maradt meg. A szövet szerkezetére vonatkozólag a további vizsgálat tisztázta, hogy az egyik vetülékfonal csak az egyik fajta sávolyt mintázza, míg a másikat a következő vetülékfonal. Tehát a mintázat kialakításához két vetülékrendszert¹² alkalmaztak. Szerkezeti megoldásánál (7. kép) az alsó vetülék színoldalra kerülő kötéspontjait a felső vetülékkelebegések takarják, míg a felső vetülék fonákoldalra kerülő kötéspontjait az alsó vetülékkelebegések fedik. Az enyhe Z sodratú láncfonalak sűrűsége 50/cm, míg a sodratlan vetülékek bevetési sűrűsége

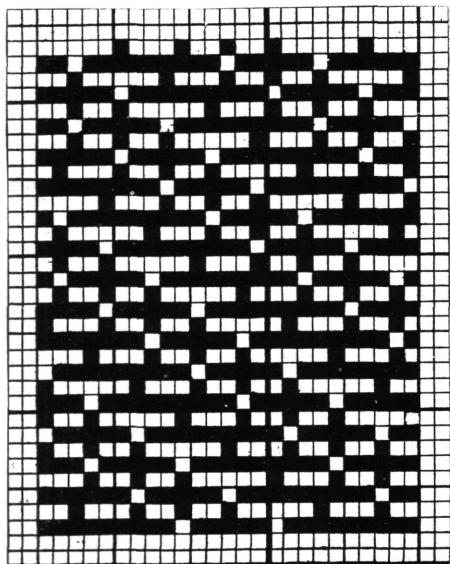

9. kép.
Illustration 9

70/cm, mely vetületekből természetesen csak fele mintáz egy-egy oldalon. A selyemszövet vékony, igen finom szövésű és fogású, erős szerkezetű, jó esésű anyag lehetett, melynek mindkét oldalát egyaránt használhatták.¹³ A rendelkezésünkre álló szövetfelületek mérete nem tette lehetővé a mintázat formájának vagy méretének megállapítását.

Leírt selyemszövetünk szerkezeti megoldásához hasonlóval találkoztunk, egy a X. sz. közepéről való textiltöredék vizsgálatánál¹⁴. E selyemszövet (9. kép) láncai enyhén Z sodratúak, míg vetületei sodratlanok. Fonalai a másik selyemszövetéhez hasonlóan hancsszerű képet mutattak, de valamivel kevésbé voltak törékenyek. Az 5 x 3 mm nagyságú egymásba tapadt két darabka vizsgálata sávolykötést mutatott (10. kép). A szövet egyik oldalának (valószínűleg a színoldal) határozott két átlós sávolsorai „S” irányúak. Tehát felületét egy tízfonalas és egy hatfonalas sávolsor váltakozva borítja. A másik oldal négy átlós sávolsorai (hat-, négy-, két-, kétfonalas sávolykötés) a valóságban „Z” irányúak, de a kétfonalas lánclebegések – különösen a kétfonalas sávolsorok találkozásánál – a szövet sávolyozottságát megbontják, ezért látszati képe ellenkező irányt mutat. A szövet láncsűrűsége 40/cm, vetületsűrűsége 60/cm, melynek csak fele mintázza az egyik oldalt. Szöveve valamivel még finomabb, vékonyabb lehetett, mint az elsőnek tárgyalt selyemszöveté¹⁵.

Vizsgálataink első ilyen irányú próbálkozások a honfoglalás kori régészeti anyag kutatásában. Reméljük, hogy ezek sorozata bővíteni fogja korai textíliáink eddigi ismeretét.¹⁶

10. kép. Kötésrajz
Illustration 10 drawing of jointing

LELŐHELY	Megnevezés	ANYAG				SODRAT				CÉRNÁZÁS		SÚRÚSÉG szál/cm		SZÖVÉS	
		lánc		vetülék		lánc		vetülék		Z	S	lánc	vetülék	vászon	sávoly
		kender lén	selyem kender lén	selyem kender lén	selyem kender lén	Z	S	Z	S						
II. 8. sír 2.	Cérnák	K	K			Z	Z			S					
II. 12. sír 4.		K	K			Z	Z			S					
II. 12. sír 6.		K	K			Z	Z			S					
II. 12. sír 9.		K	K			Z	Z			S					
II. 12. sír 12.		K	K			Z	Z			S					
II. 12. sír 16.		K	K			Z	Z			S					
II. 12. sír 17.		K	K			Z	Z			S					
II. 12. sír 18.		K	K			Z	Z			S					
II. 12. sír 26.		K	K			Z	Z			S					
I. 26. sír	Vásznak	—	—			Z	Z			—		12	13	+	
II. 7. sír 1.		K	K			Z	Z			—		14	16	+	
II. 8. sír 1.		K	K			Z	Z			—		—	—	+	
II. 8. sír 3.		—	—			—	—			—		—	—	+	
II. 12. sír 26.		L	L			Z	Z			—		18	16	+	
II. 12. sír 27.		K	K			Z	Z			—		16	16	+	
II. 12. sír 5.	Selyemszövetek		S	S		Z	—		—	—		50	70	+	
II. 12. sír 6.			S	S		Z	—		—	—		50	70	+	+
II. 12. sír 9.			S	S		Z	—		—	—		50	70		+
II. 12. sír 10.			S	S		Z	—		—	—		50	70	+	
II. 12. sír 12.			S	S		Z	—		—	—		50	70		+
II. 12. sír 15.			S	S		Z	—		—	—		50	70		+
II. 12. sír 16.			S	S		Z	—		—	—		50	70	+	+
II. 12. sír 17.			S	S		Z	—		—	—		50	70	+	+
II. 12. sír 18.			S	S		Z	—		—	—		50	70		+
II. 12. sír 26.			S	S		Z	—		—	—		50	70	+	+
II. 12. sír 27.			S	S		Z	—		—	—		50	70		+
Mindszent 1.			S	S		Z	—		—	—		40	60		+
Mindszent 2.			S	S		Z	—		—	—		40	60		+

JEGYZETEK

1. A fonalnak kétirányú sodrata lehet. Ha az elemi szálak csavarodásának iránya balról jobbra felfelé halad, a Z betű szárával párhuzamosan, akkor Z sodratú. Ha a sodrat jobbról balra halad felfelé, az S betű szárával párhuzamosan, akkor S sodratú.

2. A textil töredékek adatait a táblázat összegezi.

3. A cérnázás két vagy több fonal egyesítése, mely a szakítóerő növelését célozza. A cérnák is Z vagy S sodrattal készülhetnek, mely általában ellenkező irányú, mint a cérnát alkotó fonalak sodrata, de meg is egyezhet azzal.

4. A láncfonal (röviden lánc) a szövet hosszirányában párhuzamosan haladó fonalrendszer fonalai vagy cérnái.

5. A vetülékfonal (röviden vetülék) a láncfonalra merőleges, a szövet egyik szegélyétől a másikig haladó fonalrendszer fonala.

6. Ez a legrégibb és legegyszerűbb kötés. Mind a lánc- mind a vetülékfonalak helyzetüket állandóan változtatják, felváltva szín és fonákoldalon fekszenek, egyenlő oldalú kötés. A legszilárdabb szerkezetű szövet.

7. Lánc- ill. vetüléksűrűség a hosszegységben, jelen esetben 1 cm-re eső lánc- ill. vetülékfonalak darabszáma.

8. Anyaga a ma forgalomban levő textíliák közül, kb. egy finomabb minőségű lepedővászonhoz hasonlít.

9. A kötéspontok átló irányában párhuzamosan sorakoznak. A sávoly iránya haladhat balról jobbra emelkedve („Z” sávoly), vagy jobbról balra emelkedve („S” sávoly).

10. Négyfonalas sávolykötésnél a sávolyt mintázó lánc vagy vetülék háromszor van a színoldalon és egyszer a fonákoldalon, míg a hatfonalas sávoly esetében ötször a szín- és egyszer a fonákoldalon.

11. Jelen esetben a négyfonalas sávolyról áttérés a hatfonalas sávolykötésre.

12. A két vetülékrendszer a szövetben egymás alatt helyezkedik el, a felső vetülékrendszer csak a színoldalon, míg az alsó vetülékrendszer csak a fonákoldalon mintáz.

13. Anyagát a ma forgalomban levő textíliák közül talán a bélésselymekhez hasonlíthatnánk, de jóval tömörebb szerkezettel.

14. Mindszent-Koszorús dűlő 2. sír. Bálint Csanád próbaásatása Csallány Gábor után, 1968.

15. Felhasznált irodalom: *Szemmáry L.*: Kötéstan. Bp. 1959.; *Koródi I.*: Pamutipari anyagok és szövetek. Bp. 1966.; *Gyimesi J.*: Textilanyagok fizikai vizsgálata. Bp. 1958. Az anyag- és sodratmeghatározást Keszei Péter végezte. A felvételeket Kónya Kálmán (1.2.5.) és Hernádi Oszkár (6.8.9.) készítette.

16. A selyemszövetekkel kapcsolatban Endrei Walter lektori véleményében feltételezi, hogy „sávoly alapkötésű damasztokkal vagy diasperrel vagy éppen lampassal van dolgunk. Legjobb tudomásom szerint – írja – ilyen korai mintás selyemszövet Magyarország területén még nem került elő”.

Examination of the textile remains of the 10th century cemeteries at Szabadkígyós

MÁRTA T. KNOTIK

The author outlines the results of the examination of the threads, flaxen and hemp linen and silk fabrics, remains of which survived under the protection of metal fittings in the 10th century cemeteries.

The threads had been twisted from two-branched hemp-yarn. The basic yarns are always of a Z twist, while the twisting threads were made in a Z or S direction. The threads were used for the fixing of metal fittings.

The linen fragments are loosely woven of flax and hemp yarn, their thickness varies. Some fragments have kept their textile nature rather well.

The twill of the silk fabrics shows twill lines in different directions and of different width. For their patterning two weft systems were used one of which is patterned on the right side, the other on the wrong side. These close-woven, fine silk fabrics have become very brittle and powdery under the earth.

A szabadkígyós-pálligeti táblában feltárt X. századi sírok botanikai elemzése

GULYÁS SÁNDOR

A Pál ligeti táblában feltárt X. századi sírokból bronz és ezüst ruhadíszek közeléből növényi eredetű ruhamaradványok kerültek elő. Elsőként az a kérdés merült fel, hogy ezek milyen növényfajokból származnak. Mivel ilyen jellegű hazai vizsgálatokról nem találtunk irodalmat, ezért a ruhamaradványok feltárását (meghatározását) a jó megőrzés érdekében az alábbi módszerrel végeztük. A ruhafoszlányokat először meg kellett tisztítani a rárakodott szennyeződésektől, hogy mikroszkópikus vizsgálattal a rostok alapján a textílnövényeket meghatározhassuk. Ezért a vizsgálandó anyagot 8 órán át langyos (25–30 C°-os) vízben áztattuk, majd 25 és 50⁰/₀-os etilalkohollal átmostuk. Ezután 5 és 10⁰/₀-os nátriumhipochlorittal 20 percig fehéritettük, ill. elroncsoltuk a szennyeződéseket. Így azoknak mintegy 80⁰/₀-át sikerült eltávolítani. Ezután a fonalakat tárgylemezen óvatosan szélesztettük és festés nélkül kanadabalsamban állandósítva vizsgáltuk.

Az így feltárt rostok determinálásához az elsődleges sztereomikroszkópos vizsgálat és hipotézisünk alapján először „recens” kender- és lenrostokat, ill. selyemszálakat, később pedig gyapotfonalakat is felhasználtunk (I–IV. t. 1. képei). Ezt az összehasonlító anyagot természetesen szintén ruhadarabokból vettük és a fent leírt kezelésnek ezeket is alávetettük, hogy az esetleges elváltozások a mintaanyagainkon is azonos módon következzenek be. A kapott eredményeket, ill. a kimutatott növényi rostok (fonalak) előfordulását a *táblázat* mutatja.

A statisztikus eredményeken túl a következőket állapíthatjuk meg. A textilmaradványok között a kender (*Cannabis sativa* L.) dominál, egy kivétellel mindegyikből sikerült kimutatni. Ezek közt durvább és finomabb rostok és rostkötegek (I. t. 2–7.) egyaránt előfordultak. A kender gyakori jelenléte azt jelentheti, hogy e növényhez feltehetően könnyen hozzájutottak őseink; közismert ui. hogy hazánkban legalább olyan régen termesztik, mint a lent.¹ A másik növény amit a ruhakészítésnél felhasználtak, a len (*Linum usitatissimum* L.) volt. Rostjai a megmentett maradványok több mint 50⁰/₀-ában fordultak elő. A len finom, vékony, hosszúszerű rostjai a kender durvább, vastagabb rostjaitól könnyen megkülönböztethetők (II. t. 2–7.). A lenrostokból készült finom kidolgozású fonalak a feltárás után is szinte változatlan formában maradtak meg (II. t. 8.). Mivel a lent az újkőkor óta termesztik hazánk területén,² így az jóval a honfoglalás előtti időkre vezethető vissza. Minden bizonnyal a lenvásznat és lenfonalat is hazai termesztésű alapanyagból állították elő. A finom szerkezetű fona-

laktól az is megállapítható, hogy ennek a növénynek feldolgozása a kendernél valószínűleg tökéletesebb technikával történt.

A harmadik növényi maradvány a gyapot (*Gossypium hirsutum* L.) fonala. A gyapot jellegzetesen hullámosodott és csavarodott egysejtű vékonyfalú maghéjszörei (III. t. 2–11.), amiket a fonalak elkészítésére használtak, minden más növényi származéktól könnyen megkülönböztethetők, így ezek meghatározása sem okozott különösebb nehézséget. Magyarország területén a honfoglalás idejében gyapottermelés még nem folyt, hanem csak a múlt század közepén indult meg.³ Így nagyon valószínű, hogy a gyapotalapanyagot tartalmazó szövetekhez csak kereskedelem útján juthattak őseink.

A negyedik ruhaanyag a selyem volt. Meghatározása talán a legkönnyebb, mert a végig egyenletes vastagságú selyemszál nem mutatja a sejtes szerkezetet. Az egyes fonalak vastagságában viszont némi eltérés figyelhető meg (IV. t. 2–9.). A textilmaradványok közül a selyemfonalaktól volt a legkevesebb. Mivel az intenzív selyemhernyótenyésztés jelenlegi ismereteink szerint jóval a honfoglalás után indult meg hazánkban, a selyem is kereskedelmi úton kerülhetett Magyarországra területére.

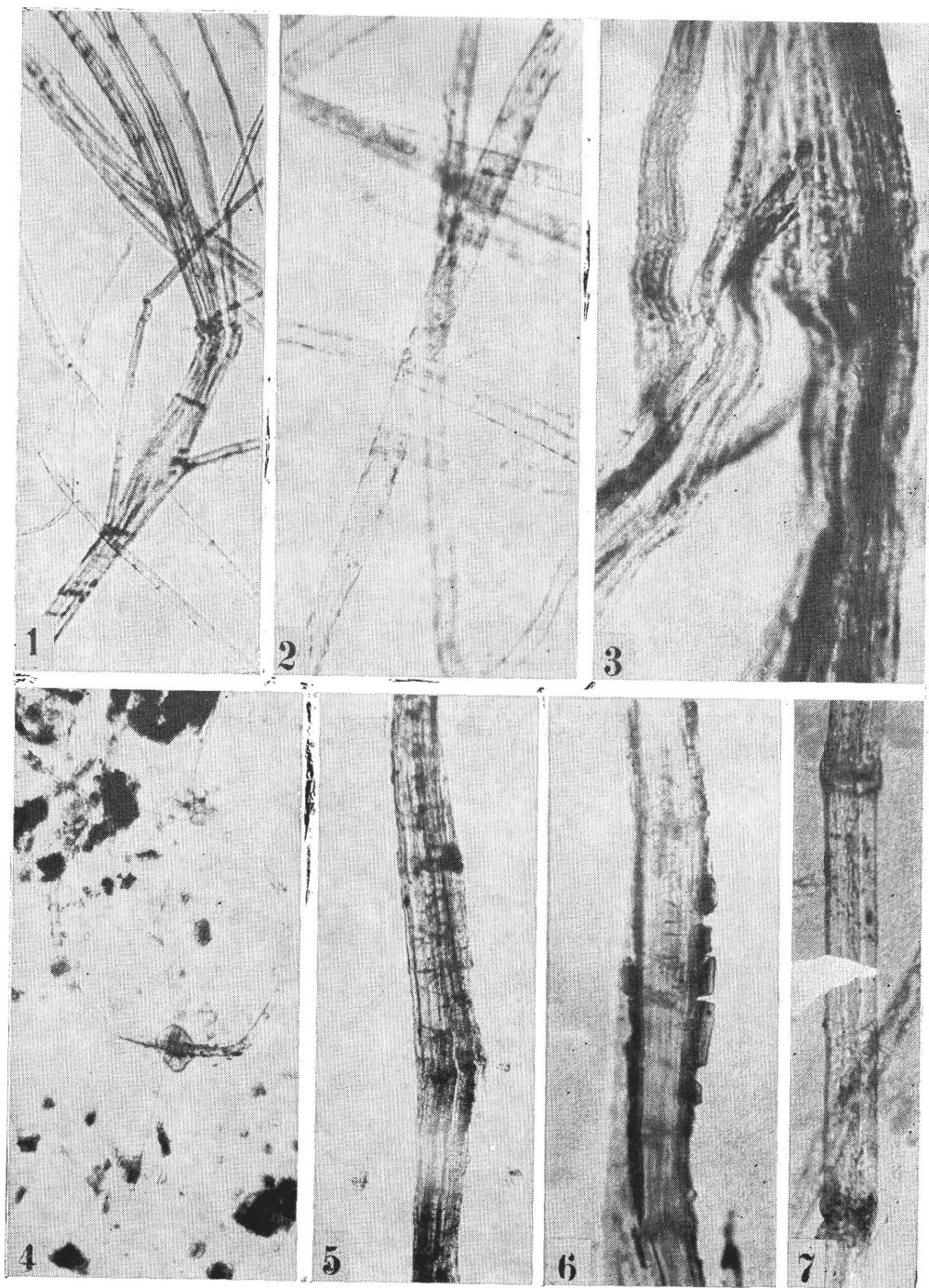
A textilmaradványokon az említett nátriumhipochloritos kezelés és a közel ezeréves desorganizációs hatások ellenére néhány helyen igen szép zöld, kék és piros színzöldést lehetett megfigyelni. Ezek a festékek rendkívül intenzíven és tartósan kötődhettek a fonalakhoz, mert színhatásuk ma is tökéletes.

Táblázat

Sírok jelzése	Kender	Len	Gyapot	Selyem	Bőr	Megjegyzés
7. sír (V)	+					
8. sír 1. (C)	+					zöld festék
8. sír 2. (C)	+		+			zöld, kék festék
8. sír 3. (V) ¹	+	+				
8. sír 3. (V) ²	+	+	+			szőrszálak
12. sír 6. ³	+	+			+	
12. sír 6. (S) ⁴	+		+	+	+	
12. sír 9. (C)	+	+	+	+		vörös festék
12. sír 9. ⁵	+	+	+		+	
12. sír 9. (S) ⁶		+	+	+		zöld festék, ismeretlen anyagok
12. sír 12. (C)	+					
12. sír 26. ⁷	+					levélmaradvány
12. sír 26.	+	+			+	
12. sír 26. (V)	+	+		+		
12. sír 26.	+	+		+	+	ismeretlen anyagok
12. sír 27. (S) ⁸	+	+		+		
12. sír 27.	+	+			+	igen sok pollen

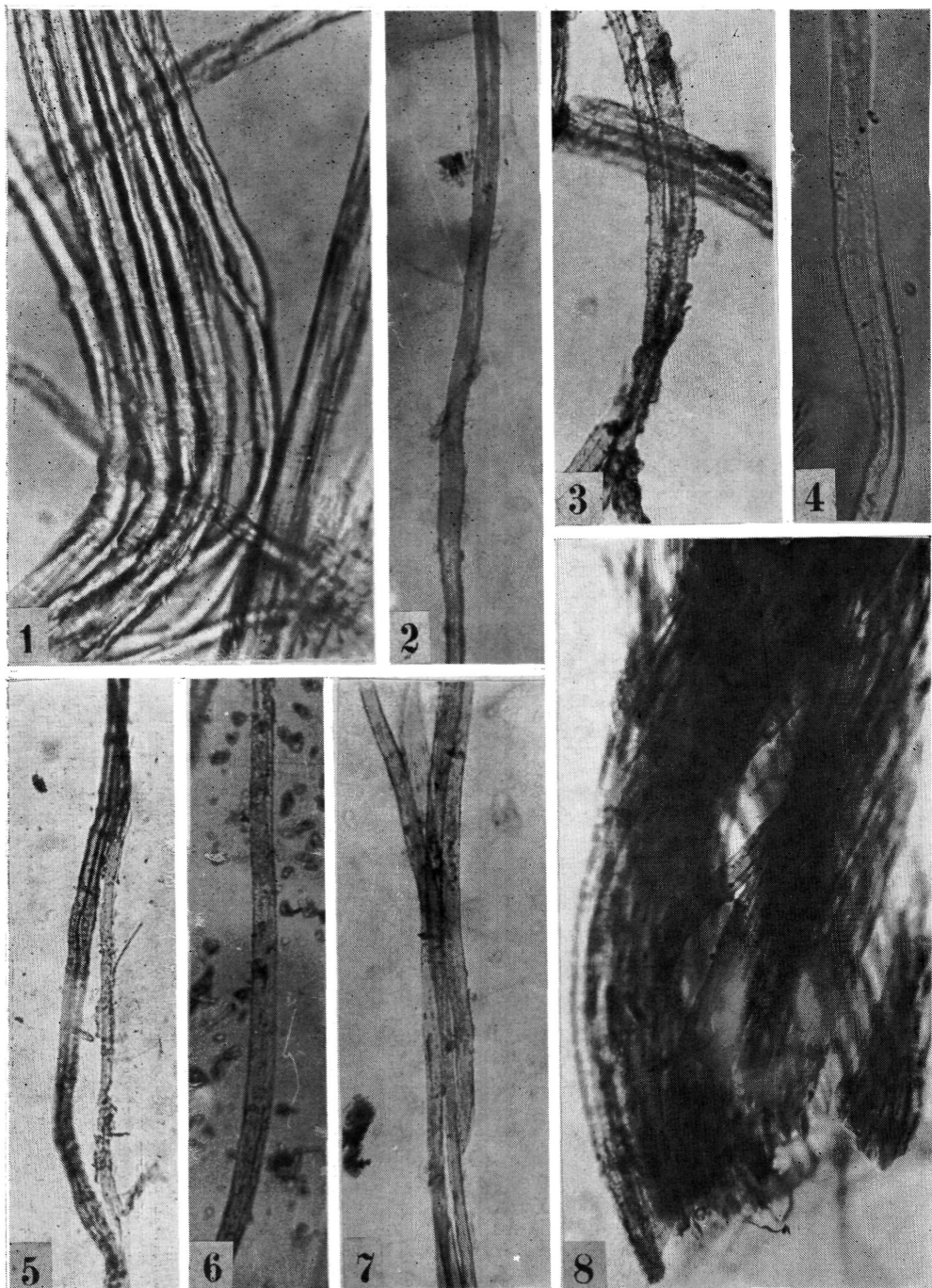
Jelmagyarázat: C: cérna; V: vászon; S: selyem

Megjegyzések: 1. a csat testéről; 2. a csat tüskéje körül; 3. közvetlenül a veret belsejéből, 4. a veret alatt; 5. közvetlenül a veret belsejéből; 6. a veret alatt; 7. a veret alatt; 8. a 26. sz. környékéről, a sír felszedése közben.

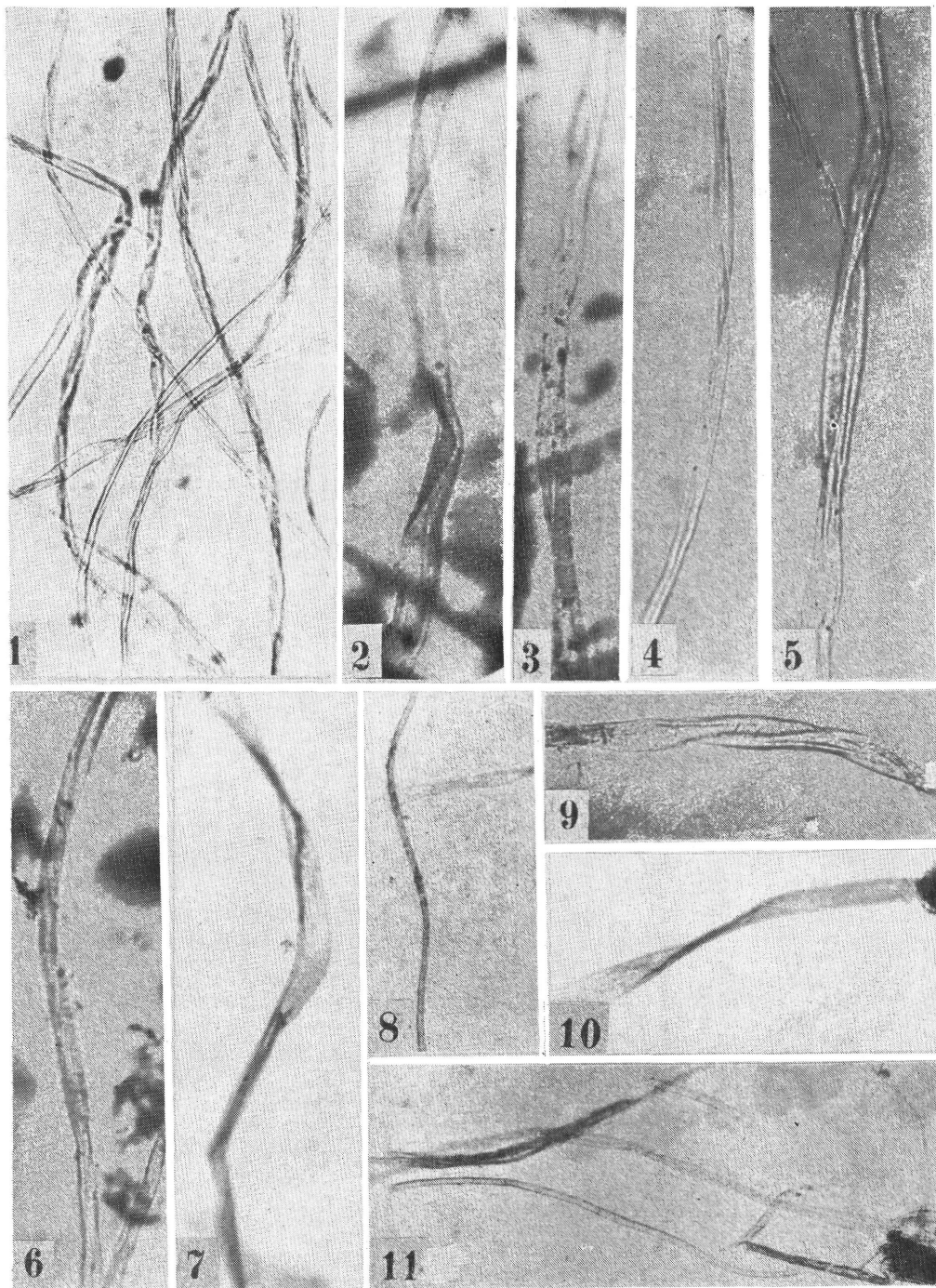
I. tábla: 1. „Recens” kenderrostok (250 x); 2–7. A sírok kendermaradványai (rostok és rostkötegek, 250 x).

Table I 1. „Recent epoch” harls (250 x); 2–7. hemp remnants (fibres and fibre bundles, 250 x).

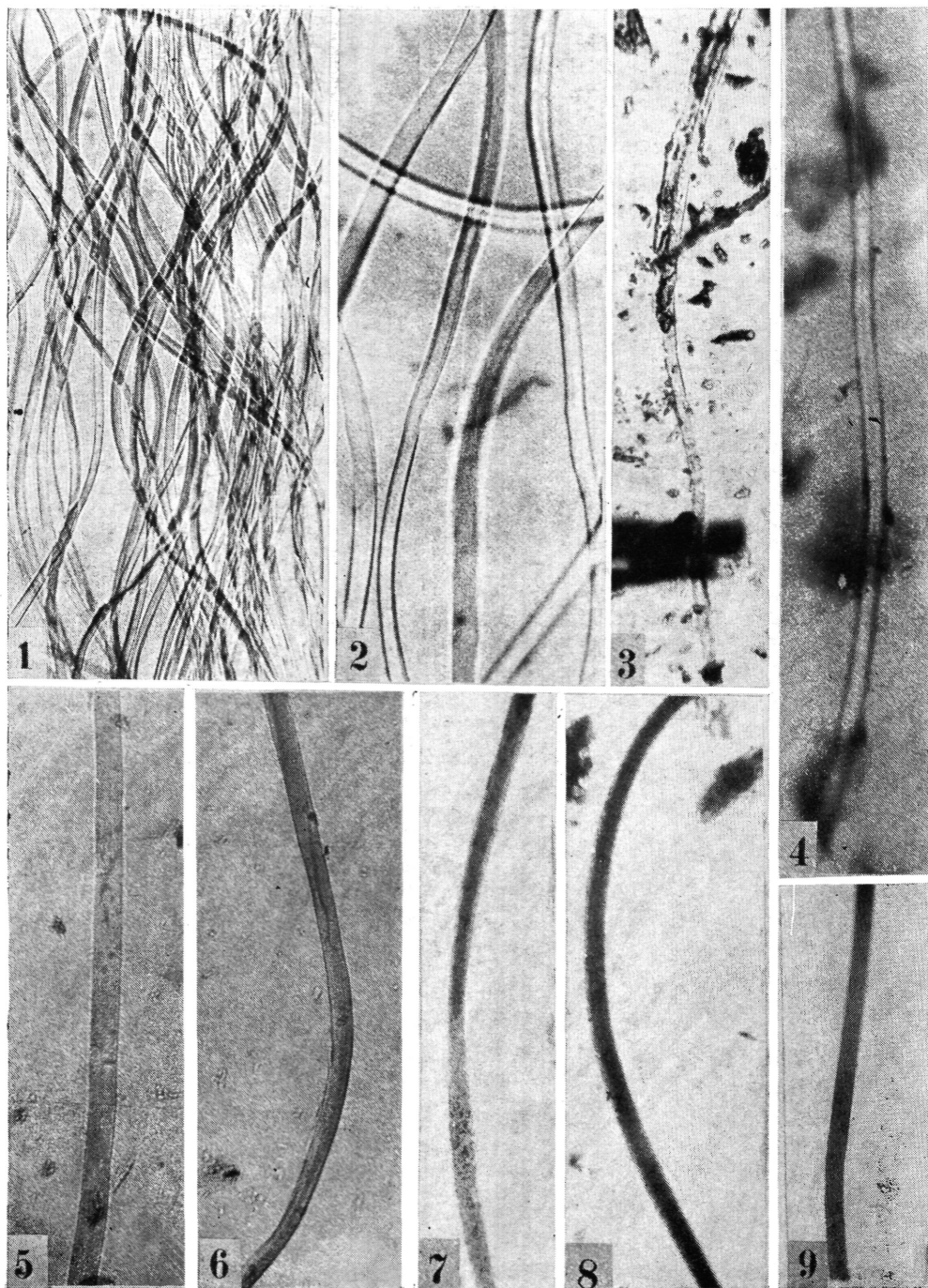
II. tábla: 1. „Recens” lenrostok (250 x); 2–7. A sírok lenmaradványai (250 x);
8. Lenfónál maradványa (200 x).

Table II 1. „Recent epoch” flax fibres (250 x); 2–7. hemp remnants (250 x); 8. remnant of linen yarn (200 x).

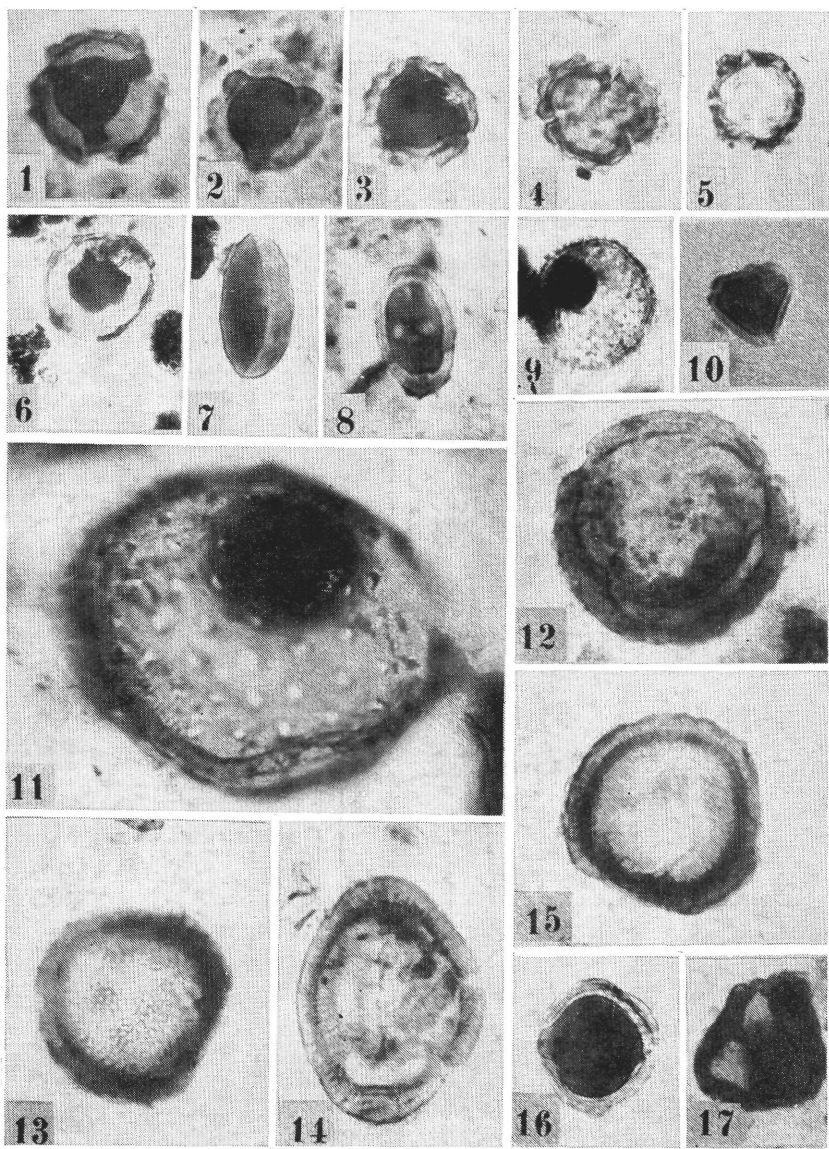

III. tábla: 1. „Recens” gyapot maghéjszőrci (250 x); 2-7, 9-10. Gyapotmaradvány a II. 12. sírból (250 x); 8, 11. Gyapot maghéjszőrök és selyemfonál részletek a II. 12. sírból (250 x).

Table III. 1. „Recent epoch” cotton seed-coat beards (250 x); 2-7, 9-10. Cotton remnant of grave 12, II. (250 x); 8, 11. Cotton seed-coat beards and parts of silk yarn, from grave 12, II.

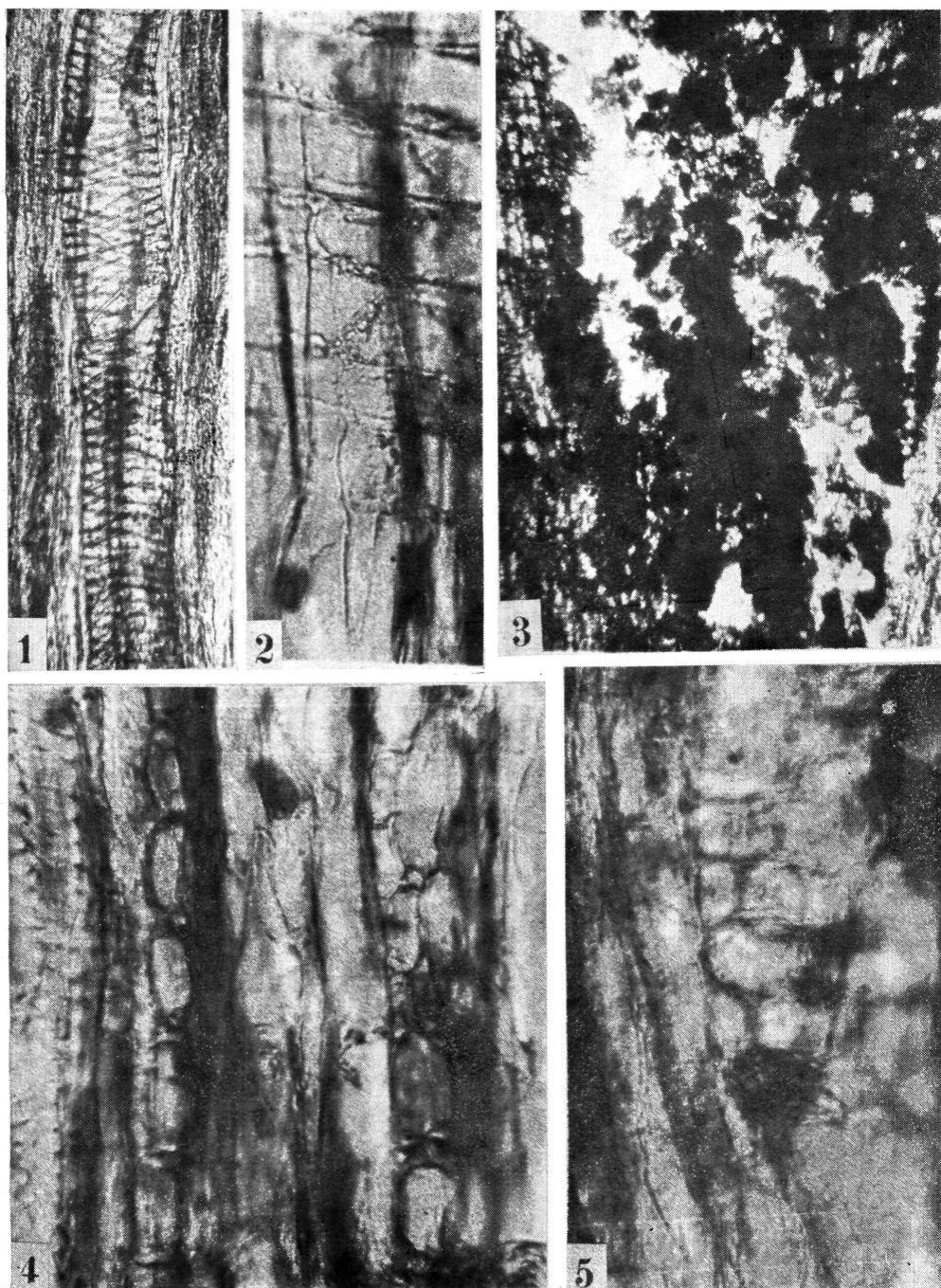

IV. tábla: 1. „Recens” selyemszálak (250 x); 2–9. A II. 12. sír selyemmaradványaiából szálak (250 x).
 Table IV 1. „Recent epoch” silk yarns (250 x); 2–9. yarns from the silk remnants of grave 12. II.

V. tábla: 1–5. Fészkesvirágú (Compositae) pollenek (500 x); 6. Csalánféle (Urticaceae) pollen (500 x); 7–8, 10. Ernyősvirágú (Umbelliferae) pollenek (500 x); 9. Békalencse (Lemna) pollen (500 x); 11. Mályva (Malvaceae) pollen (500 x); 12–15. Fészkesvirágú (Compositae) pollenek (500 x); 16–17. Ismeretlen pollenek.

Table V 1–5. Compositae pollens (500 x); 6. Urticaceae pollen (500 x); 7–8, 10. Umbelliferae pollens, (500 x); 9. Lemna pollen (500 x); 11. Malvaceae pollen (500 x); 12–15. Compositae pollens (500 x); 16–17. Unknown pollens.

VI. tábla: 1, 3-5. Tölgyfa (*Quercus*) tangentialis metszet (500 x); 2. Tölgyfa (*Quercus*) radialis metszet (500 x).

Table VI 1, 3-5. *Quercus*, tangential cross-section (500 x); 2. *Quercus*, radial cross-section (500 x).

A textilmaradványokon kívül több helyen állati bőrmaradványok, szőrmaradványok (hajszálak?), ismeretlen (csalán?) rostok, és más sejtes szerkezetű részek is előkerültek. Determinálásukkal nem foglalkoztunk.

A 12. sírból a ruhamaradványokkal együtt olyan rendkívül nagy mennyiségű pollent (virágporszem) is megfigyeltünk, hogy nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Mind-egyik textil-töredék tartalmazott ugyan pollent, ami feltételezhetően az elhantolás közben a talajrészekkel került a sírokba. Itt azonban olyan tömegben fordult elő, hogy ez feltételezésünk szerint nem lehet a véletlen eredménye. Valószínű tehát, hogy ezek a pollenek a halottra helyezett virágcsokrokból származnak.

Mivel ilyen eshetőségre nem számítottunk, a vizsgálati anyagot nem a pollenek meghatározására alkalmas fluorsavas feltárásnak vetettük alá (a fluorsav a növényi rostokat tönkretette volna). Ezért a textiliák a preparátumokból pontosan meghatározhatók, a pollenek viszont (mivel a plazmatikus anyagokat és más szennyeződések is tartalmaztak) csak bizonyos családokra jellemző bélyegeket mutatnak (V. t. 1–17.). A virágporszemek közt leggyakoribbak az ernyősök (Umbelliferae), fészkesek (Compositae), keserűfűfélék (Chenopodiaceae), rózsafélék (Rosaceae) és mályvafélék (Malvaceae) családjába tartozó pollenek. Ezeken kívül főként a bőrdarabokkal együtt igen sok gombaspóra is előkerült.

Fentiekből egyelőre bizonytalan lenne megállapítani, milyen virágcsokrot készítettek a temetésre. Ehhez több, kifejezetten pollenanalitikai vizsgálatra lenne szükség. Annyi mindenesetre megfigyelhető, hogy sem nyitvatermő (fenyő), sem zárvatermő barkás fapollen (Alnus, Betula, Salix, Quercus) nincs. Ebből arra lehet gondolni, hogy a temetkezési hely egykor fátlan mezőségi terület lehetett. A 12. sírból csak nyár végén és ősszel virágzó növények pollenei kerültek elő, tehát a tavaszi aszeptus hiányát a temetés késő nyári vagy őszi időpontja idézhette elő. Az is bizonyos, hogy a gazdag pollenanyag megmaradása bizonyos talajnedvességre, időszakos elöntésre (talán lápterületre) utal. E mellett szól az is, hogy lelőhelyünkötől a Kondoros ér nem messze folyik, és a „Kígyós” elnevezés is lényegében ugyanerre a lehetőségre mutat.

A régészeti leletek közt egy szablahüvely fa maradványa is napvilágot látott, melyből egy darabot kaptam meghatározásra. Fajának meghatározása nem volt könnyű, mert eléggé korhadt állapotban volt. Ilyen jellegű irodalmi adatok is alig álltak rendelkezésünkre.⁴ Ezért kizárólag faanatómiai meghatározásra lehetett gondolni. A determináláshoz Greguss⁵ és Sárkány-Szalai⁶ munkáit vettük alapul.

A mikrotommal való metszéshez a málásnak indult fát 25%-os etanolos mosás után celloidinnal próbáltuk átitatni. Bár ez nem járta át, egy darabot mégis összetartott. Az így előkészített farészből tangentialis, radiális és keresztmetszeteket készítettünk. A keresztmetszetek a celloidin kivonása után teljesen elporladtak, így csak a tangentialis és radiális metszetek szöveti szerkezetét lehetett vizsgálni. Legjellegzetesebb részeikről készült fényképfelvételeik (VI. t. 1–5.) alapján a következőket sikerült megállapítani.

A tangentialis metszeten (VI. t. 1., 3–5.) a függőlegesen futó szállítóelemeket tracheák, tracheidák, rosttracheidák, farostok és hosszparenchyma sejtek alkotják. A tracheák egyszerű szemrésszerű perforációkkal (VI. t. 1.) rendelkeznek. Már ezek a sajátságok minden kétséget kizárólag igazolják, hogy szablamarkolatunk lombosfából készült. A függőlegesen futó elemek között kétféle bélsugár található: egy sejtsor széles és több sejtsor magas, továbbá több sejtsor széles és több száz sejtsor ma-

gas ún. „óriás” bélsugarak (VI. t. 3–5.). Az „óriás” bélsugarak általában desorganizálódtak, széleik azonban alul-felül jól vizsgálhatók. A radiális metszetekről az egy sejtsor széles bélsugarakkal kapcsolatban az említetteken kívül még azt is sikerült megállapítani, hogy ezek heterogének (VI. t. 2.).

Adataink alapján kétségtelen, hogy a szablya markolata tölgyfából készült. Mivel az említett okok miatt a szöveti szerkezetet nem sikerült pontosan megvizsgálni, csak feltételezhetjük, melyik tölgyfából faragták. Közismert, hogy ebben az időszakban még nagyobb mocsárerdők terültek el. Ezek leggyakoribb és legjellemzőbb fája a mocsártölgy volt. Így valószínű, hogy a szablya fa részeit mocsártölgyből (*Quercus robur* L.) alakították ki.

JEGYZETEK

1. *Csapody V.*: Színes atlasz Magyarország kultúrflórájához. X. Budapest, 1961.
2. *Soó R.–Jávorka S.*: A magyar növényvilág kézikönyve. Budapest, 1951.
3. *Csapody i. m.*
4. *Cs. Sebestyén K.*: A „Sagittis Hungarorum”. A magyarok ijja és nyila. *Dolg.* 1932. (1–2.).; *Greguss P.*: Szeged környéki régészeti leletek xylotómiai vizsgálata. *Bot. Közl.* 1938., 36. (3–4.). 130–143.; *Frech M.*: Les restes de bois recueillis au cimetiere de Bashalom. *Acta Arch. Hung.* 7. 1956. 273–277.
5. *Greguss P.*: A középeurópai lomblevelű fák és cserjék meghatározása szövettani alapon. Budapest, 1945.
6. *Sárkány S.–Szalai J.*: Növénytanı praktikum. I. Budapest, 1966.

Botanical analysis of the finds excavated from the 10th century graves in the Pál Liget plot of Szabadkígyós

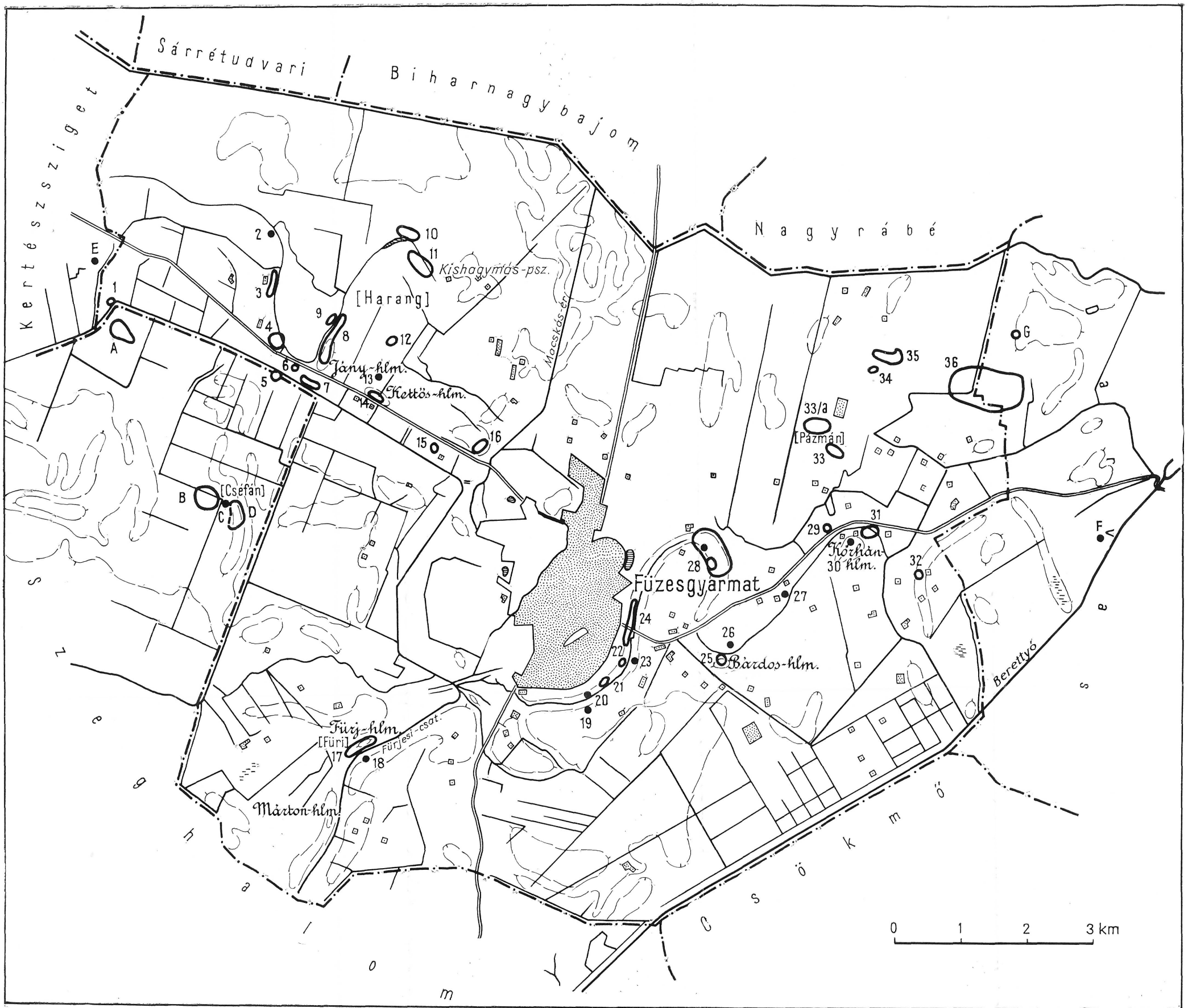
SÁNDOR GULYÁS

The results of the examinations made on the vegetable remains of the 10th century cemetery excavated in the Pál Liget plot of Szabadkígyós are the following:

1. Among the clothing and sewing-thread materials were rests of hemp (*Cannabis*), flax (*Linum*), and cotton (*Gossypium*) fibres, as well as silk and leather remains.
2. On some of the textile remains very intensive red, blue, and green colouring could be observed, which was probably due to a very stable dye.

3. The clothing remains of grave No. 12 contained an extraordinarily large quantity of Angiospermae. This mass of pollen did probably not get there from the soil at the time of the interment, but resulted from the bunches of flowers placed on the deceased. Among the pollen were large quantities of remains of umbelliferae, compositae, labiatae, etc.

4. From the grave No. 1 also wooden remains of the hilt of a sabre were brought to light. The histological examinations indicate that it had been made of quercus.

Szervesanyag bomlásának nyoma a szabadkígyósi X. századi temetők foszfátvizsgálatai alapján

DUMA GYÖRGY

Földünk külső részének átlagos kémiai összetételében a foszfor 0,12 súlyszázalékban fordul elő, mint számos ásvány, kőzet, szervesetlen és szerves vegyület alkotója. Mivel a foszfortartalmú ásványok csaknem minden eruptív kőzetben megtalálhatók, érthető, hogy a foszfor a bezáró kőzet mállása után másodlagosan a különböző üledékes eredetű kőzeteknek is alkotó részévé válik. E kőzetcsoport földünk felszíni és ahhoz közeli részein kiterjedten, nagy tömegekben fordul elő, jelentős részüket a laza törmelékes kőzetek képezik. Az üledékes eredetű laza törmelékes kőzeteknek mintegy 80 százalékát a köznapi életben általánosan elfogadott módon agyag gyűjtőnéven nevezik.

Az agyakok foszfortartalmának legnagyobb része ásványi eredetű és az, az eruptív kőzetek mállási maradékában levő természetes körülmények között nehezen fel-táródó fluor és klórtartalmú apatitásványokhoz, a különböző foszfátokhoz és foszforitokhoz van kötve. Ismeretes, hogy a felszínhez közeli agyagrétegekben – a talajokban – nagymértékben fordulnak elő élő szervezetek és szerves eredetű anyagok. Mivel mind a növényi mind az állati szervezetek felépítésében jelentős szerepe van a foszfornak, azért érthető, hogy ezek felhalmozódásával a talajok foszfortartalma az agyakok eredeti foszfortartalmát minden esetben messze meghaladja.

A talaj élővilága az agyakok foszfortartalmát és a különböző foszforvegyületeket elbontja, s így foszfátionok jutnak a talajba. Ezzel lehetőség nyílik különböző újabb szerves és szervesetlen foszforvegyületeknek a képződésére, valamint a foszfátionoknak az élő szervezetekbe történő beépülésére is. E folyamatokban fontos szerepe van a foszforsavnak, mely részben a mikroorganizmusoknak a foszforásványokra gyakorolt oldóhatásával, elsősorban azonban a szerves anyagok bomlásakor keletkezik.

A talajba került és ott felhalmozódott növényi és állati eredetű anyagok bomlását mind aerob mind anaerob körülmények között már régebben behatóan tanulmányozták. Kitűnt, hogy ezek bomlásakor egyéb termékek mellett minden esetben foszforsav is keletkezik.

Sokan vizsgálták a foszfátionoknak adszorbcíós és ioncsere folyamatok útján történő megkötődését a talaj kolloid anyagaival elsősorban az agyagásványokkal kapcsolatban. Kitűnt, hogy e folyamatoknál, a foszfátionoknak a különböző agyagásványokon történő megkötődésénél, az ioncserének, az adszorbciónak és a kémiai kötésnek a szerepe nehezen választható el egymástól. Foszforsav hatására azonban újabb foszfátok, foszforásványok is keletkezhetnek a talajban, melyekben a foszfor elsősorban kalciumhoz – erősen savanyú talajokban vashoz és alumíniumhoz –, kapcsolódik.

Az újonnan keletkező foszforásványok csoportjában legnagyobb jelentősége a kalcium-foszfatoknak van. Ezek között a mono- és dikalciumfoszfátok vízben jól oldódnak, a trikálciumfoszfátok gyakorlatilag oldhatatlanok. Mivel a vízdíszható kalciumfoszfátok is idővel ez utóbbi alakba mennek át, azért a foszfátionoknak a megkötésében a kalciumfoszfátoknak rendkívül nagy jelentőségük van.

Számos megfigyelés bizonyítja, hogy a foszfátionok a talajban igen rövid idő alatt megkötődnek. Az a tapasztalat, mely szerint a talaj teljes foszfátartalmának csak egy része hasznosítható a növények számára, jól mutatja, hogy a foszfátionok és az egyes talajalkotók között túlnyomóan igen erős kötések alakulnak ki. A talajban levő foszfátok viszonylag nagy stabilitása, valamint az a körülmény, hogy az oldatba jutott foszfátok (foszfátionok) újabb hasonlóan nehezen oldódó foszfátokat is képeznek, biztosítja a foszfortartalom megmaradását és lehetővé teszi bizonyos esetekben annak növekedését. Amíg azonban az ember tevékenységével a talaj vagy a talajban levő növényzet eredeti állapotát meg nem változtatja – kivételektől eltekintve – az építő és lebontó folyamatok egyensúlyban maradnak.

A talajok természetes foszfátartalmát minőségük, jellegük, a növényi és állatvilág, az éghajlati viszonyok, valamint több földrajzi és földtani tényező nagyobb területen viszonylag egységesen alakítja ki. Megfigyelések azt mutatták, hogy a talajok kisebb részekén történő feldúlását olyan helyi jellegű biológiai tényezők okozzák, melyek az emberi és állati életfolyamatokkal hozhatók összefüggésbe, többnyire antropogén eredetűek. Mivel az emberi és állati szervezetek foszfortartalmú anyagokkal táplálkoznak, táplálékaik maradványa, hulladéka, kiválasztási termékeik és végül szervezetük pusztulása útján foszfortartalmú anyagok maradnak vissza a talajban. Mindezek bomlása alkalmából keletkező foszforsav hatására újabb foszfátok keletkeznek, melyek a talaj átlagos foszfátszintjét helyenként számottevően és maradandó módon megnövelik.

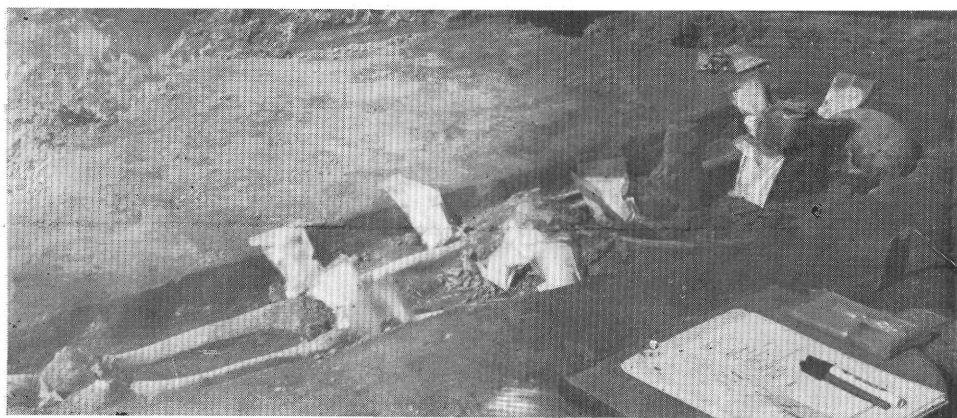
A foszfátionok már említett korlátozott mozgékonyaságából, valamint erős megkötődéséből önként adódik, hogy a talaj foszfátartalmának változása, helyileg történő feldúsulása alkalmas lehet régészeti meghatározásokra is. E megfontolás alapján 1931-ben végeztek először régészeti céllal talajvizsgálatokat. Azóta e módszert mind szélesebb területen alkalmazzák a legkülönbözőbb korból származó kultúrretek vizsgálatára. A régészeti céllal végzett talajvizsgálatokat napjainkban terjedelme miatt aligha áttekinthető irodalom tárgyalja.

Érthető, hogy a régészettel kapcsolatos foszformeghatározásokkal nálunk is foglalkoztak.¹ Nagyobb számú vizsgálat elvégzésére azonban csak az elmúlt években nyílt lehetőség, az edények egykori szervesanyagtartalmának meghatározására irányuló kutatómunkával összefüggően.² Ennek során alkalmunk volt a szerves anyagok dekompozícióját és ezzel kapcsolatban a foszfátionok megkötődésének lehetőségét mind a laboratóriumi modellkísérleteinknél, mind természetes körülmények között különböző talajokban tanulmányoznunk. Irodalmi adatokkal egyezően úgy találtuk, hogy a talajok természetes foszfátartalma, valamint a foszfátionok megkötődésének a lehetősége a talaj ásványi összetételétől és szemcsemegoszlásától függ. A talajok természetes foszfátartalma legkisebb a homokos, legnagyobb a magas mésztartalmú agyagos talajokban volt. A foszfátionok mozgásának lehetősége ezzel messzemenően párhuzamosságot mutatott, a homokos talajokban mindig kedvezőbb volt mint az agyagos – meszes talajokban. Megfigyelhettük, hogy a foszfátionok vándorlása (penetrációja) az eltemetett testtől függőlegesen lefelé a többi iránynál minden esetben kedvezőbben mehet végbe. Mind a modellkísérleteink, mind a különböző talajokban fekvő sírok földanyagának vizsgálata azt mutatta, hogy a foszfátionok a foszforsavat tartalmazó

oidatokból igen rövid idő alatt megkötődnek. Csak az eltemetett test közvetlen közelében lehetett a legtöbb esetben a talaj foszfáttartalmának jelentős növekedését megállapítani.

A régészeti céllal végzett talajvizsgálatoknál a szerves anyagok egykori jelenléte a talajok természetes foszfáttartalmának helyileg történő dúsulása alapján, a foszfáttartalom viszonylagos növekedéséből következtetnek. E vizsgálatokhoz éppen ezért minden esetben olyan talajmintára is szükség van melynek csak a természetes, tehát a feltételezett szennyezésektől mentes foszfáttartalma van. E követelménynek megfelelő talajminta kiválasztása mindenkor nagy körültekintést igényel. Fokozottan áll ez a síroknál, az azokat kitöltő földanyag kevert volta miatt. Vizsgálatainknál legmegfelelőbbnek a sírfenék szintjében, a sírfolttól távolabb eső részekből vett talajminták bizonyultak.

A régészeti céllal végzett foszfátvizsgálatokhoz a talajmintákat rendszerint egy egyenes mentén, vagy négyzethálózattal meghatározott pontokból veszik. A Szabadkígyós – Pál ligeti táblában végzett, 1968-as ásatás sírjainál az emberi test dekompozíciója által történt foszfátdúsulás vizsgálatánál a mintavétel egy olyan egyenes mentén történt, mely a sír fő tengelye volt (1. kép). A lovastemetkezésnél (Tangazdaság homokbányája) a lókoponya és a csontok közötti területen a mintavétel egyes helyeken sűrítve történt, hogy a feltételezett foszfátdúsulást mind pontosabban lehessen lehatárolni. A mintavétel pontjai a helyszínen, léptékes sírrajzon lettek rögzítve. Négy pontban a mintavétel szintjétől függőlegesen irányban lefelé a mélyebb rétegekből is történt mintavétel. Egy-egy talajminta mennyisége 100 g volt, melynek teljes mennyiségét 100μ -nál kisebb szemcsenagyságra őröltük, majd ennek átlagát használtuk fel a foszfátvizsgálat céljára. A foszfor meghatározása ez esetben foszformolibdenátos módszerrel titrimetrikusan történt. E meghatározási módot a foszforértékek között várható nagy eltérések, valamint a megkívánt nagy pontosság miatt választottuk, az általánosan általunk használt molibdát-vanadátos kolorimetrikus meghatározás helyett.

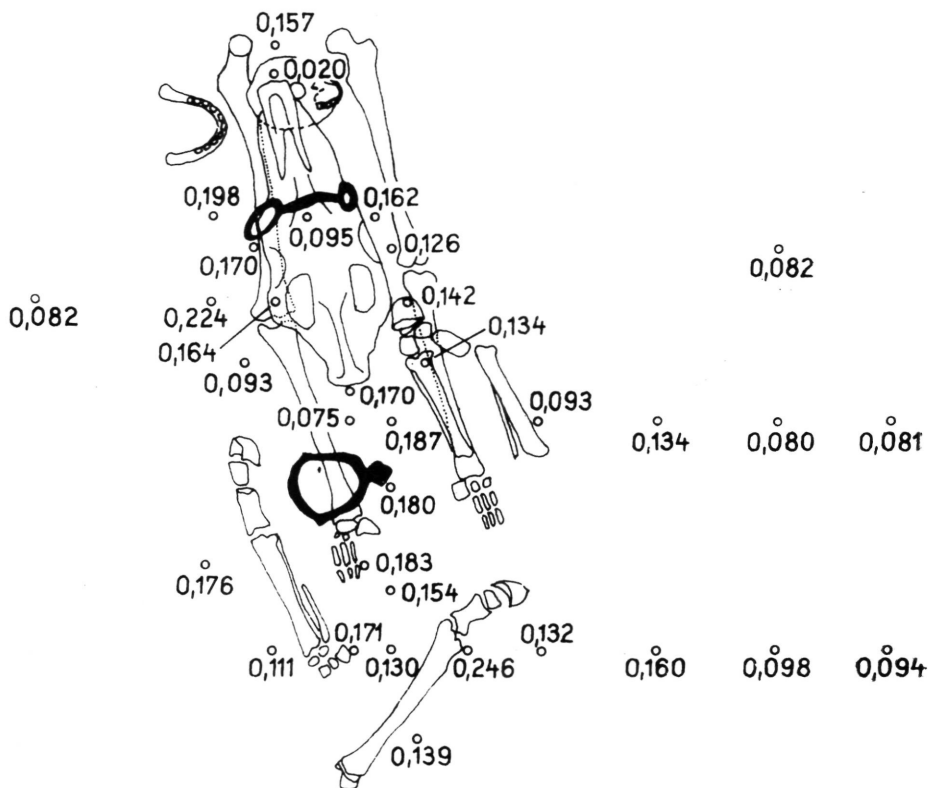
1. kép. Földminta vétel a szabadkígyósi II. 13. sír feltárása közben
Illustration 1 Earth sampling in the course of the uncovering of grave 13. II. at Szabadkígyós

A vizsgálat céljára szolgáló minták minden esetben a foszfátionok megkötése szempontjából igen kedvezőtlen homokos talajokból származtak. Ennek ellenére a szervesanyagok hatására történő foszfátdúsulás minden esetben jól követhető volt (2. kép). A lókoponya és a lábcsontoktól mintegy 40 cm távolságban már a talaj átlagfoszfortartalmának megfelelő értékeket határozhattunk meg. A csontok mellett kisebb, a csontok által bezárt területen meglepő módon jelentős foszfordúsulást észleltünk, a talaj átlagának megfelelő 0,08 P_2O_5 -ról 0,18 P_2O_5 -ra emelkedő, illetőleg helyenként

0,082

0,089

P_2O_5 %

2. kép A szabadkígyósi I. 27. sír földjében megfigyelt foszfáttartalom
Illustration 2 Phosphate content observed in the earth of grave 27, I. at Szabadkígyós

még ezt is meghaladó foszfáttartalmat találtunk. *E tény alátámaszthatja azt a régészeti feltevést, mely szerint a csontok által körülvevő területen nagyobb tömegű szerves anyag pusztult el.*

JEGYZETEK

1. *Uzsoki A.*: Előzetes jelentés a Mosonszentmiklós–Jánosházpusztai bronzkori temető ásásának eredményeiről. *Arrabona* 1959. 53–70.
2. *Duma Gy.*: Égetett agyagok foszforfelvétele. *Építőanyag* 1968. 450–456.; *Duma Gy.*: Methode zum Feststellen der Bestimmung von urzeitlichen Gefässen. *Acta Archaeologica Hung.* 1969. 359–372.

Examination of the decomposition of organic matter on the basis of the material of the Szabadkígyós cemetery

GYÖRGY DUMA

The study deals with the origin of the natural phosphate content of the topsoil and the strata near to the superficial layers as well as with the possibilities of its changes, and refers to the reasons of the increase in the phosphate content and to the archeological conclusions to be drawn therefrom.

Among the final products of the decomposition of all organic matter phosphorous acid can be found which becomes fixed with the mineral components of the soil in various forms, within a comparatively short time. The concentration of the phosphate content of the soil taking place locally may, for this reason, be suitable for the demonstration of the organic matters present at the time. In this way also the examination of the phosphorous content of the soil samples taken from specific places by the horse bones of the horse interment in the Szabadkígyós cemetery shows beyond question that there, according to external estimation, a larger mass of organic matter which was destroyed without leaving a trace any longer to-day – according to the archeological assumption horse-hide – has dissolved.

A régészeti topográfia munkálatai Békés megyében 1969-ben

BAKAY KORNÉL

I. Amikor a múzeumokba új régészeti anyagok kerülnek, nemcsak gyűjteményeink, hanem ismereteink is jelentősen gyarapodnak. Egyre több lehetőségünk nyílik szakszerű, pontos ásatások végzésére s így az egykori élet egy-egy kis darabját eléggé alaposan sikerül megismernünk. De a legpontosabb régészeti feltárás esetén sem tudunk komoly tudományos következtetéseket levonni, ha csak regisztráló munkát végzünk és új ismereteinket nem tudjuk kapcsolatba hozni a már meglevőkkel, ha áttekintésünk nem lehet teljes. Csak a kellően rendszerezett és általánosítható ismeretek válhatnak tudományos igazságokká. Ez a felismerés ösztönözte kutatóinkat akkor, amikor egy-egy korszak vagy nép emlékanyagát régészeti kataszterek formájában igyekeztek összegezni.¹ A kataszterek – lényegüknél fogva – lexikálisan felsorolt adat-tömeget tartalmaznak és így tulajdonképpen csak útmutatóul szolgálhatnak. Azok a munkák, amelyek a szűkebb értelemben vett kataszternél jóval többet próbálnak nyújtani már ideálisabb eszközei a kutatásnak,² fogyatékoságuk azonban legtöbbször abból adódik, hogy már az anyaggyűjtés szelektíve folyik, másrészt egyetlen szerző energiája gyakran kevésnek bizonyul. Komoly hátrány továbbá a lelőhelyek pontatlan meghatározása és a térképes rögzítés hiánya. A legfőbb negatívum azonban mégis csak az, hogy egy-egy területről nincs meg az összképünk, nem látjuk az előzményeket, a természeti környezetet, a területet átszelő folyók, patakok rendszerét, a vidéket átfogó egykori úthálózatot, a települések és a temetők viszonyát, a telepek, falvak rendszerét, kiterjedését.

Mindezen követelményeknek leginkább a régészeti topográfia tesz eleget.

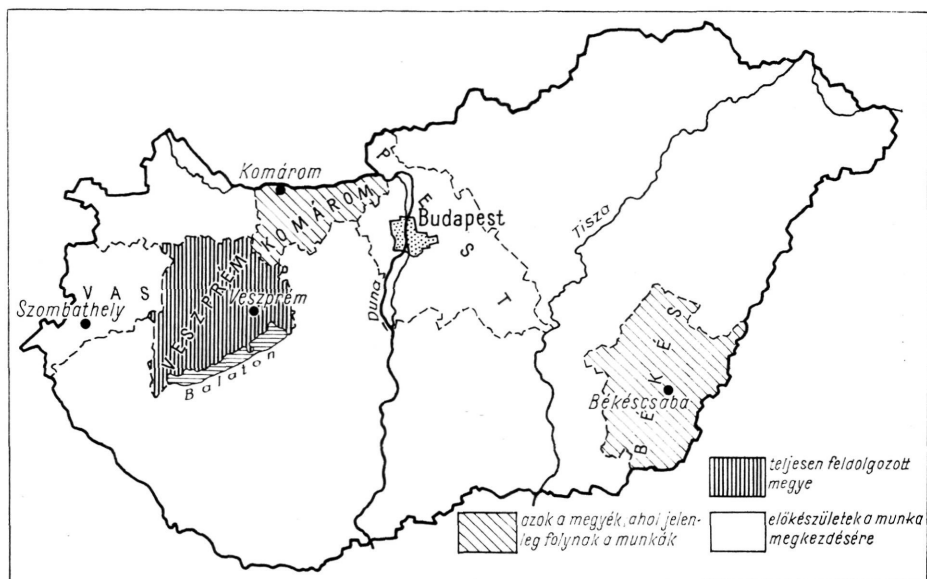
II. Még nincs egy évtizede annak, hogy a magyar régészeti kutatásban megérték a feltételek az egész országot felölelő topográfia munkálatainak megindítására. Ennek az európai viszonylatban is számottevő vállalkozásnak elindítója és szervezője a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete,³ amely a megyék nagyfokú támogatásával végzi munkáját. Elsőként Veszprém megye területét dolgoztuk fel 1964–1969 között.⁴ Magyarország területe 93 031 km², ebből Veszprém megyére 5185 km² esik, tehát a feldolgozott terület hazánknak alig több mint 1/18-ad része. Kétségtelen, hogy az eltelt hat esztendő figyelembe véve Magyarország egész területének feldolgozásához több mint egy évszázadra lenne szükség. Mindannyian biztosak vagyunk azonban abban, hogy ez a hatalmas vállalkozás jóval rövidebb idő alatt megvalósul, ha a szakemberek, a múzeumok és az illetékes állami szervek önzetlen összefogása maradéktalanul érvényesül.

Már 1969-ben két újabb megyében indult meg a munka, a 2254 km²-es Komárom és az 5668 km²-es Békés megyében (1. kép). A Békés megyei topográfia megva-

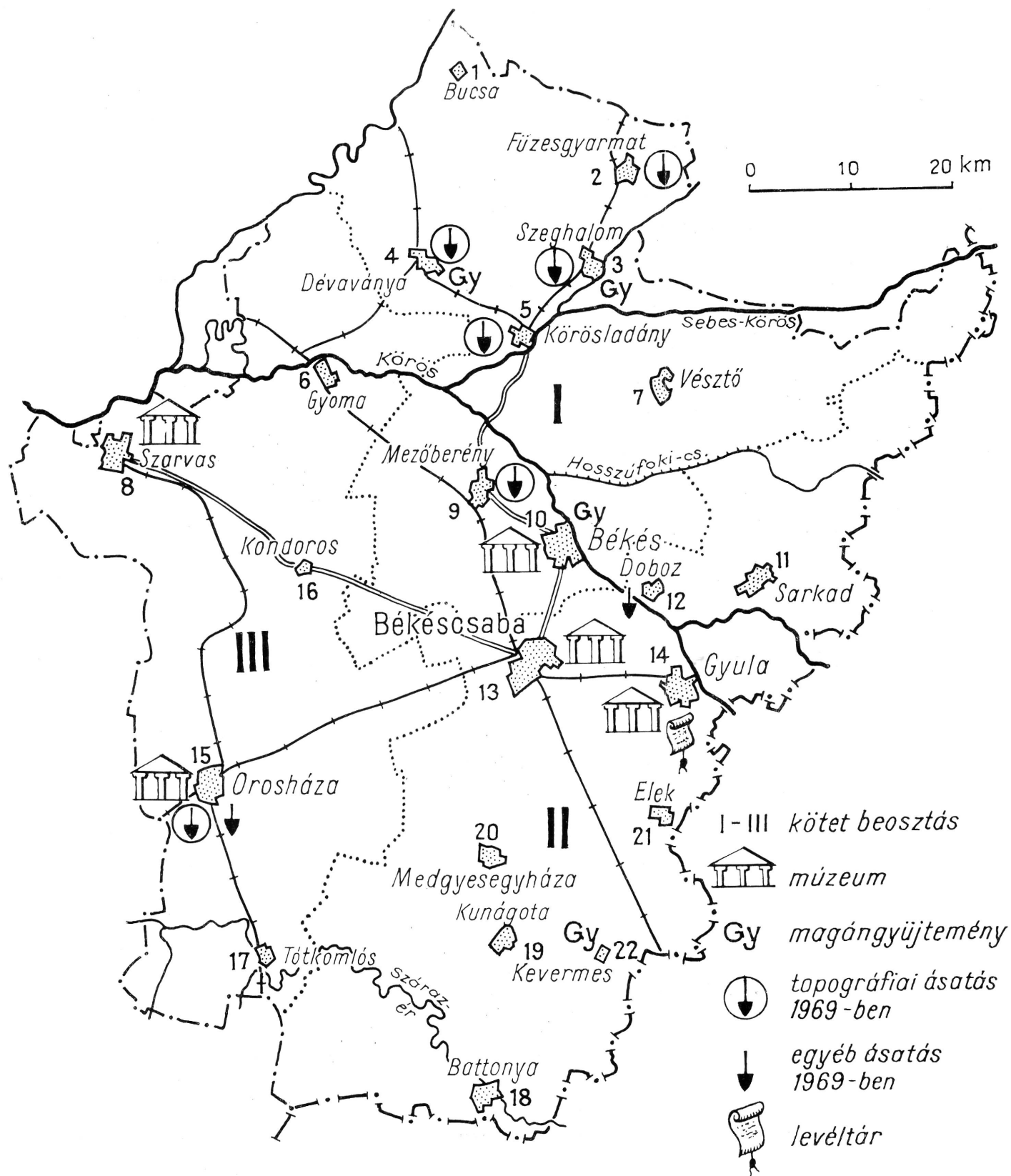
lósulása igen nagy mértékben a megyei tanács áldozatkész anyagi támogatásának köszönhető.

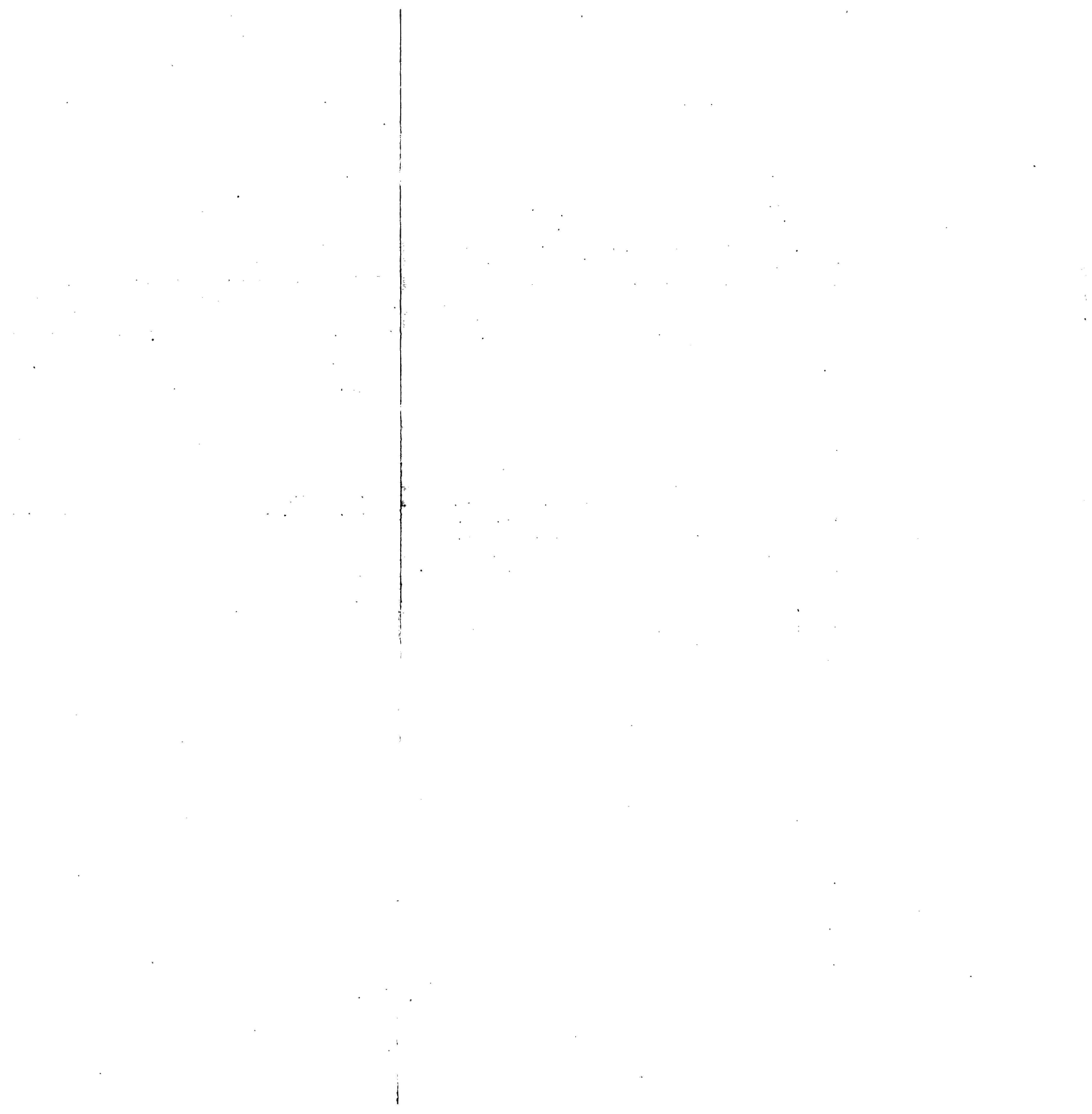
III. Békés megye rendkívül gazdag régészeti leletekben, ugyanakkor ez a vidék sohasem tartozott a kiemelt kutatási területek közé. A magyar régészet több, mint egy évszázada alatt hozzávetőlegesen a közepes intenzitással kutatott megyék sorában említhetjük. Ez természetesen nem a lelőhelyek gyakoriságában vagy ritkaságában mutatkozik meg, hanem sokkal inkább a nagyobb méretű ásatások kis számában. Példaként megemlítem, hogy az 1956–1968 közötti tizenkét esztendő alatt 58 feltárás történt, de ebből mindössze kilenc-tíz volt komolyabb tervásatás. (Mindenekelőtt Tarnos-Várdomb vagy Békés-Városerdő, a gyulai vár, Békés-Diter, Doboz-Hajdúirtás, Kardoskút, Kétegyháza, Battonya és az orosházi avar és magyar temetők.) Nagyon jellemző például az is, hogy az avar leletkataszterben Békés megyéből 43 lelőhely szerepel,⁵ öt síroznál nagyobb temető-részt azonban összesen nyolc helyen ástak csak ki. 1956-ig komolyabb feltárás egyedül Dévaványa-Köleshalmon folyt, ahol 1937-ben 169 sír került elő (Fettich Nándor ásatása⁶). 1956-tól napjainkig a Csorvás-Kossuth Tsz területén napvilágra került hét sírtól eltekintve (Olasz Ernő leletmentése⁷) a megyében csak Orosházán végez Juhász Irén jelentős avar temetőfeltárást (Bónum és a Béke Tsz több száz sírja⁸). A történeti összegzések ily módon kísérletek csak. „A módszeres feltárások hiányában nem tudunk következtetni a korai avar települési rendszerre” – írja Bóna István, majd így folytatja: „Mivel egyetlen későavar temető sincs feltárva (!), ugyanazzal a kérdéssel kerülünk szembe, mint a korai avaroknál.”⁹

A példákat sorolhatnánk tovább, ehelyett azonban a magyar Alföld szenvedélyes és nagyhírű kutatójának, dr. Banner János professzornak szavait idézzük: „Nem szabad azt gondolnunk, hogy az úttörők mi vagyunk s akik előttünk jártak, semmit sem

1. kép.
Illustration 1

csináltak. Az új kutatás a réginek eredményeit figyelembe véve hozhat csak gyümölcsöt...''¹⁰

1928-ban Szegeden Alföldkutató Bizottság alakult s ennek programja a mai topográfiai munka gerincét is tartalmazza. Buday Árpád három pontban foglalta össze a tennivalókat: a) a meglevő régészeti anyag számbavétele, feldolgozása és közzététele; b) rendszeres és módszeres ásások végzése; c) a halmok, sáncok felvétele és feltárása. A kutatási feladatok az őskori telepektől és temetőktől a török hódoltság korában elpusztult falvakig és templomokig terjedtek.¹¹

A régészeti topográfia munkálatait Békés megyében tulajdonképpen Kovalovszki Júlia, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa már évekkel ezelőtt elkezdte. 1960-ban ezt írta: „Évek óta gyűjtöm az adatokat Békés megye régészeti településtörténetéhez. E sokrétű munka egyik szakaszát részint a régi ásások számbavétele, a biztos lelőhelyek térképezése, a bizonytalanok helyszíni azonosítása, részint pedig új lelőhelyek felkutatása jelenti. A munka második szakaszába pedig a már régebbiről ismert, vagy újonnan megtalált lelőhelyeken végzett ásások tartoznak. A szerteágazó munkából csupán a magyar középkor részletesebb vizsgálata a célom.”¹²

Kovalovszki Júlia tehát elsősorban a megye középkori településtörténetét nyomozza s így természetesen csak egy-egy kisebb területi egységet vizsgál (pl. Szarvas, Orosháza, Doboz környéke).

Az MTA Régészeti Intézete 1968 februárjában kapcsolódott be a dr. Gazdapusztai Gyula egyetemi docens által megindított Békés megyei régészeti topográfia szervezési munkálataiba. Gazdapusztai Gyula kezdeményezésére ajánlott fel a Békés megyei Tanács jelentős anyagi támogatást, amelynek összege 1969-ben meghaladta a 60 000 Ft-ot. Az előkészületeket megtorpantotta Gazdapusztai Gyula tragikus halála, de 1969 februárjában gyakorlatban is megkezdődött a munka. Juhász Irén (Békéscsaba), Nagy Katalin (Hódmezővásárhely), Horváth László s. muzeológus (Keszthely) és Ecsedy István gyakornok alkotta a munkatársi kollektívát.

IV. A megyében levő 75 község és 4 város területét három kötetben, összesen 85 nyomdai ív terjedelemben dolgozzuk fel. Az első kötet a békési és a szeghalmi járás (23 község), a második kötet a gyulai és a mezőkovácsházi járás, a harmadik kötet az orosházi és szarvasi járás valamint Békéscsaba város anyagát tartalmazza (2. kép. Térképmelléklet). Terveink szerint 1969–1975 között dolgozzuk fel Békés megye területét.

1969-ben az alábbi előkészítő munkákat, végeztük el:

- a) a múzeumok anyagának felvétele (foto, rajz): Békéscsaba, Gyula, Orosháza, Szentes, Szeged és a József Attila Tudományegyetem gyűjteménye;
- b) az adattári anyagok összegyűjtése (Békéscsaba, MNM Adattára);
- c) irodalmi adatgyűjtés (14 folyóirat és 15 monográfia);
- d) a régi térképek összegyűjtése (gyulai Állami Levéltár, Országos Levéltár, Országos Széchenyi Könyvtár Térképtára).

Az előkészítő munka után indult meg a terepmunka, amely három részből áll.

1. a régebbi lelőhelyek azonosítása és pontos feltérképezése;
2. az egykori megtelepedésre alkalmas területek teljes bejárása és térképezése;
3. topográfiai (ún. szondázó) ásások.

IV/1. A régészeti topográfia egyik legfőbb érdeme a vizsgált terület alapos megismerése, feltérképezése. A legelső feladat mindenkor a már ismert lelőhely-megnevezések felkutatása és azonosítása. Ez nemcsak a térképes rögzítés előfeltétele, hanem

alapja minden további kutatásnak is. Példaként megemlítem Kovalovszki Júlia Szarvas–Öszölök elnevezésű lelőhely-azonosítását, ahol 1909-ben folyt ásatás, majd 47 év múlva újabb temetőrészlet került napvilágra.¹³ De szép példája ennek a munkának a későbbiekben tárgyalásra kerülő Szeghalom–Kovácsalom is. Mind a régi, mind az újonnan talált régészeti lelőhelyek 1 : 25 000, illetőleg 1 : 10 000 léptékű térképre kerülnek.

IV/2. A nem szakemberek számára csaknem hihetetlen, hogy a minket körülvevő táj felszínén ma is – minden ásatás nélkül – nyomon követhető az évezredekkel ezelőtt élt emberek települési kultúrája. Az egykori lakott helyek kultúrrétegei a földművelés (mélyszántás, forgatás, talajjavítás) vagy egyéb földmunkák (épületalapozás, gödörök ásása, talajfeltöltés) során kisebb-nagyobb mértékben megsérülnek és így a régészeti leletek a felszínre kerülnek. A mesterséges halmok, sáncok, földvárak, romok természetesen már sokkal szembetűnőbb emlékek. Az alapos terepbejárások egyszerűen eltüntetik az eddigi „fehér foltokat”. Veszprém megye egyetlen járásában 405 új lelőhelyet sikerült fellelni¹⁴, ami az összes lelőhelyek 56%-a. De meggyőzőbben bizonyítja a régészeti terepbejárás valóban komoly tudományos jelentőségét az, ha példaként Békés megye egyik már feldolgozott községét *Füzesgyarmatot* mutatjuk be.

Füzesgyarmat 1969-ig alig szerepelt régészeti feldolgozásokban. A Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában mindössze egyetlen adat található innen: Karacs Sándor három halomról tudósítja Vértés Lászlót.¹⁵ A leletkataszterekben is egyszer fordul elő a község neve: avar temető helyéről tájékoztat Csallány Dezső.¹⁶ Bár az írott forrásokban, már nem ilyen mostohán szerepel Füzesgyarmat és közvetlen környéke, hiszen öt Árpád-kori, illetve középkori magyar falu nevét ismerjük, de a falvak pontos fekvését, kiterjedését s régészeti azonosításukhoz szükséges leletanyagát egyik esetben sem állt módunkban tanulmányozni és meghatározni.

Terepkutatásaink eredményét az alábbi adatok tükrözik. 14 mesterséges halmos (kurgános) temetkezés, 9 nagyterjedésű őskori (elsősorban a bronz kori gyulavarsándi és ottományi kultúrák, illetőleg koravaskori) település, 15 településtörténetileg nem értékelhető szórványos anyagú őskori lelőhely, 1 szkíta temető, 15 szarmata telep illetőleg települési nyom (három település felszíni anyagában terra sigillaták és utánzatok), 1 avar temető és 8 középkori magyar falu, valamint 3 településtörténetileg kevésbé értékelhető középkori lelőhely (3. kép. Térképmelléklet).

A füzesgyarmati lelőhelyek közül emeljünk ki néhányat annak szemléltetésére, milyen következtetéseket lehet levonni a felszíni anyag alapján.

Szembetűnő, hogy a község területén viszonylag nagyon kevés újkőkori leletanyagot találtunk. A Korhán-halomtól (30. sz. lelőhely) északkeletre nagyobb területen jelentősebb neolitikus anyagot (31. sz. lelőhely) gyűjtöttünk s a kisebb foltokban heverő edénycserepek egyértelműen településre utalnak. Az őskori anyag legnagyobb része azonban a későbbi időkből származik. Különösen a bronzkori és a koravaskori telepek száma nagy. A 28. sz. lelőhelyen csaknem 800 m hosszúságban heverték őskori cseréptöredékek, de csak a fekete körrel megjelölt helyen találtunk nagy mennyiségben bronzkori (ottományi és gyulavarsándi) és koravaskori (gávai) edények nagyobb darabjait (I. t. 1–4.). Az őskori edénydarabok között emberi csontváz-töredékek voltak, távolabb pedig kisszámú szarmata edénycserepet is találtunk. A felszíni jelenségek biztosan jelezték az őskori település helyét, sőt az emberi csontok alapján úgy látszott a telephez tartozó egykori temetőt is (vö. IV/3. pont A.). A bronzkori és koravaskori települések (4, 6, 7, 8, 10, 17, 28, 34, 35. sz. lelőhely) általában nagy-

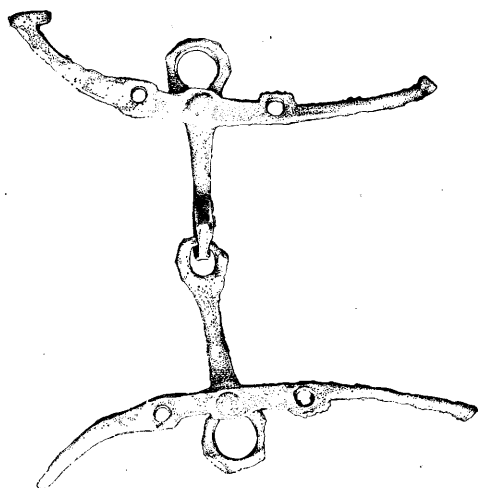
kiterjedésűek és csaknem minden településre alkalmas területen megtalálhatók. Felszíni anyaguk jellegzetes és többnyire jól keltezhető (10. sz. lelőhelyről II. t. 10–11, 13–14, 19.). A korai vaskor egyik legfontosabb lelete a 23. sz. lelőhelyről származik¹⁷. Az oldalpálcás vas zabla (4. kép) jellegzetes szkítakori lőszerszámhoz tartozik s fontos történeti bizonyíték egymagában is, hiszen a Körösök vidékére vonatkozóan hézagpótló lelet. Az ún. vekerzugai csoport újabb lelőhelyét azonosíthattuk.¹⁸

A bronzkorban és a korai vaskorban megtelepedett jelentős számú népességhez hasonló tömegű lakosságot találunk a szarmata korban. A községtérképen (3. kép) feltüntetett 15 szarmata lelőhely (2, 3, 10, 11, 22, 24, 26, 27, 28, 36, A, D, F, sz. lelőhely (valamint a 17. és 19. sz. lh.) közül három nagy kiterjedésű (3, 11. és 36. sz. lelőhely), jelentős felszíni anyaggal. Az edénycserepek között több terra sigillata és sigillata-utánszat (II. t. 8.) is szerepel. Figyelembe véve, hogy mindeddig egész Békés megyéből összesen három lelőhelyről ismertünk terra sigillatát (Dévaványa, Gyula és Kőtegyán¹⁹) könnyen lemérhető a terepkutatások jelentősége, hiszen egyetlen község területén ismertünk meg ugyanennyit.

A szakirodalom is említett avar temető helye minden bizonnyal azonos a 26. sz. lelőhellyel, ahol egy nagy földkitermelő gödör szélén avarkori edénydarabok, emberi csontok és egy jellegzetes orsógomb (II. t. 16.) feküdt. Teljesen hasonló darabot ismerünk a nagykamarási avar temető 19. sírjából.²⁰ Évekkel ezelőtt lelőhelyünkön sok csontvázas sírt feldúltak és szétverték.²¹

A magyar honfoglalás utáni évszázadok településtörténetére vonatkozó ismereteink is gazdagodtak. A X–XVI. század közötti időszakból 11 települési helyet ismerünk meg (10, 11, 12, 16, 21, 24, 28, 33, 36, B és G. sz. lelőhely) és ebből – a felszíni anyag bősége és a lelőhely kiterjedése alapján – nyolcat falunak kell tekintenünk.

Az írott forrásokban szereplő középkori falvak közül csak Füregyházát (vö. 17. sz. lelőhely) nem sikerült régészetileg azonosítanunk, amelynek pedig 1326-ban temp-

4. kép.
Illustration 4

lomát is említik.²² Gyarmat első említését 1219-ből ismerjük, tehát Árpád-kori eredetű²³. A régészeti leletanyag is egyértelműen igazolja, hogy Füzesgyarmat helyén már a XI–XIII. században legalább két település létezett (16. és 21, 24. sz. lelőhely, I. t. 6–7.). A XV. századtól az írott források is különbséget tesznek Nagy–Gyarmat és a tőle délkeletre eső Kis-Gyarmat között²⁴. (I. t. 8., II. tábla 1–7.) Kis-Gyarmat keleti–északkeleti szomszédja Pázmán, amelynek nevével ugyancsak a XIII. század végén találkozunk első ízben, holott jóval régebb óta létezett, hiszen a felszíni leletanyagban kora-Árpád-kori jellegű edénytöredékek is vannak. Úgy látszik, hogy a 33. sz. lelőhely a régebbi eredetű település és a 36. sz. lelőhelyen gyűjtött rendkívül sok középkori cserép között (II. t. 15, 17–18, 20–22.) azért nem fordulnak elő korai típusok, mert Pázmánt 1310-ben osztották ketté.²⁵ Mind Kis- és Nagy-Pázmán folyamatosan lakott volt a XVI. századig.

Gyarmattól északnyugatra állottak hajdan a Harang nevű települések, közvetlenül a Sárrét szélén („aqua Naghsaar alio nomine Sar Rethe” 1480²⁶). A 12. sz. lelőhelyet maig is Kis-Harang dűlőnek nevezik, a falu helyén azonban elég kevés felszíni anyagot találtunk. Ennek nyilván az az oka, hogy ezek a földek ma is egyéni gazdáké és csak lökével szántanak. Sokkal több leletanyag jelezte az egykori Nagy-Harang vagy Külső-Harang falu helyét (10. és 11. sz. lelőhely). Itt azzal az érdekes jelenséggel találkoztunk, hogy a két lelőhely közötti csermely északi oldalán (10. sz. lelőhely) csak Árpád-kori, a déli nagyobb partoldalon pedig (11. sz. lelőhely) csak későközépkori leletek fordultak elő. Az írott forrásokban tehát ez a falu is viszonylag későn tűnik csak fel. Gyarmattól nyugatra feküdt Cséfán vagy Csépán falva (B. sz. lelőhely). A felszínen gyűjtött leletanyag zöme XV–XVI. századi (I. t. 9–14.) s ez érthető is, hiszen ekkoriban lett népes hely. Egykori gazdaságára a szépen díszített kályhacserpék is utalnak (I. t. 12.). 1598-ban égették fel a törökök a többi környékbeli faluhoz hasonlóan.²⁷

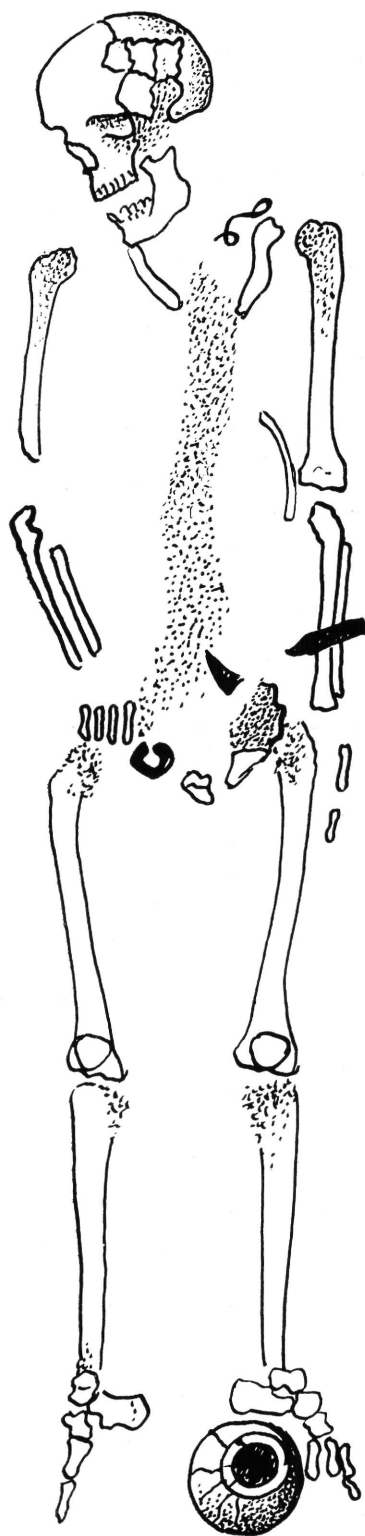
IV. 3. A földmunkák során felszínre került régészeti leletanyag azonban – még a legszerencsésebb esetekben is – csak tájékoztató jellegű adatokat szolgáltathat. A különböző régészeti kultúrákhoz tartozó lelőhelyek száma jelentősen megnövekszik, ez azonban kétségtelenül csak az első lépés. További adatokat csak a régészeti ásatásoktól várhatunk.

A. Füzesgyarmat régészeti lelőhelyeinek bemutatásakor a 28. sz. lelőhelynél utaltunk a felszínen gyűjtött edénytöredékek és emberi csontok nagyobb mennyiségére. Indokoltnak látszott tehát, hogy feltárjuk az objektum egy részét. A szondázó ásatást Patek Erzsébet, a Régészeti Intézet munkatársa végezte. Világossá vált, hogy ezen a helyen a későbronzkorban illetőleg a korai vaskorban nagyobb település állott (gávai kultúra), az embercsontok azonban más nép temetkezéseiből származnak. Felszínre került ugyanis egy szarmata sír is (5. kép), amelyet a mellékletek alapján az i. u. III. századra keltezett Patek Erzsébet.

B. Az ősrégészeti irodalomban régóta számon tartott lelőhely Szeghalom-Kovács-halom²⁸, ahol több mint félévszázaddal ezelőtt ásatásokat is végzett a Sárrét neves kutatója, Szeghalmy Gyula. Ásatási jelentésében egy nagy őskori telepről és temetőről, valamint avar és honfoglaló magyar sírokról számolt be.²⁹ A kulcsfontosságú lelőhely egy részének feltárását feltétlenül szükségesnek tartottuk. Az ásatás vezetésem alatt folyt, fő munkatársam Horváth László segédmuzeológus volt.

Az egykori Sebes-Körös által közrefogott Kovács-domb hatalmas tell-település, a domb tetején 4 m vastag kultúrrétegekkel (6/a. kép). Az újkőkor több kul-

5. kép
Illustration 5

6. kép.
Illustration 6

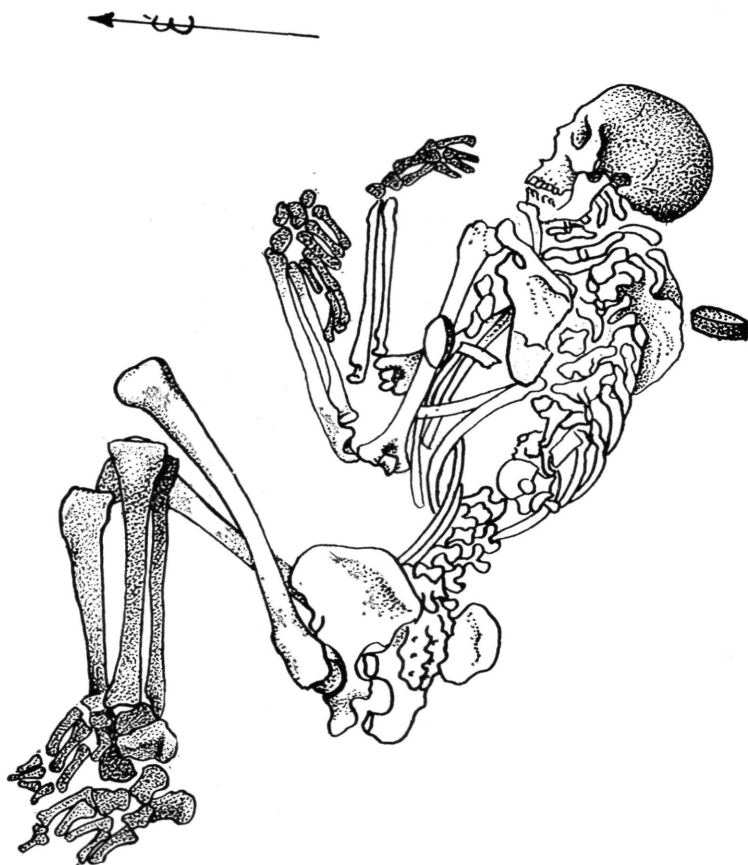

7. kép.
Illustration 7

túrájának nagy mennyiségű emlékménye került felszínre, holott a település egykori méreteihez viszonyítva igen kis területet tártunk fel. A 13.000 m²-es területnek alig 20%-a vált ismertté. A legfelső rétegekben tiszapolgári leletek voltak, alatta tiszai, herpályi, szilmei kultúrák emlékei, kisebb számú dunántúli vonaldíszes (zselizi) és bükki kultúras edénytöredékekkel. A gazdag leletanyag néhány darabját a III. táblán mutatjuk be. Az ásatás során három ház illetve házrészlet (6/b és 7. kép) és hat zsugorított csontvázas sír (8. kép) is napvilágra került. Nem találtuk azonban nyomát a honfoglaláskori magyar temetőnek.

C. Békés megye nagyszámú halmos temetkezése közül Dévaványa-Barcá halmon folytak kutatások, amelyet Ecsedy István vezetett. A halomban hátán fekvő felnőtt csontváza nyugodott felhúzott térdekkel, okkerrög-melléklettel. Az i. e. II. évezredben itt élt ún. gödörsíros kultúra egyik temetkezési helyét ismertük meg (9. kép).

D. Körösladány Vermes nevű határrészében már 1954-ben sírokat találtak, majd hét évvel később ismét temetkezéseket bolygattak meg. 1962. januárjában Er-

8. kép.
Illustration 8

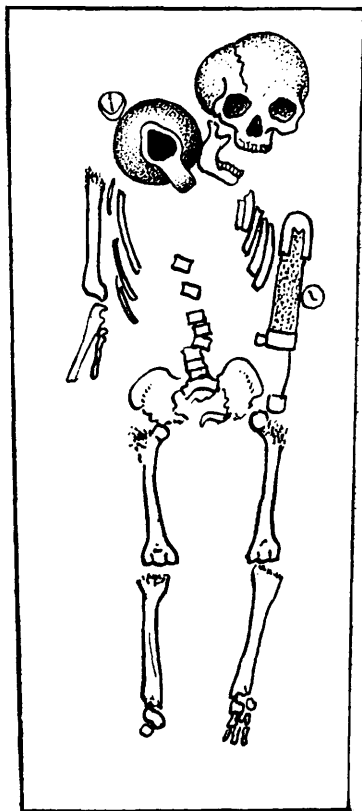
9. kép.
Illustration 9

déli István a Régészeti Intézet munkatársa helyszíni szemlét tartott és – az elbeszélés, valamint a felszíni anyag alapján – úgy vélte, hogy szarmata település és kora-avar temető sérült meg.³⁰ A Juhász Irén által vezetett topográfiai ásatás jelentős mértékben módosította ismereteinket, mivel a napvilágra került 5 sír egy nagyterjedésű szarmata-kori temetőhöz tartozik (10. kép), amely mellett az egykori telep maradványai is előkerültek.

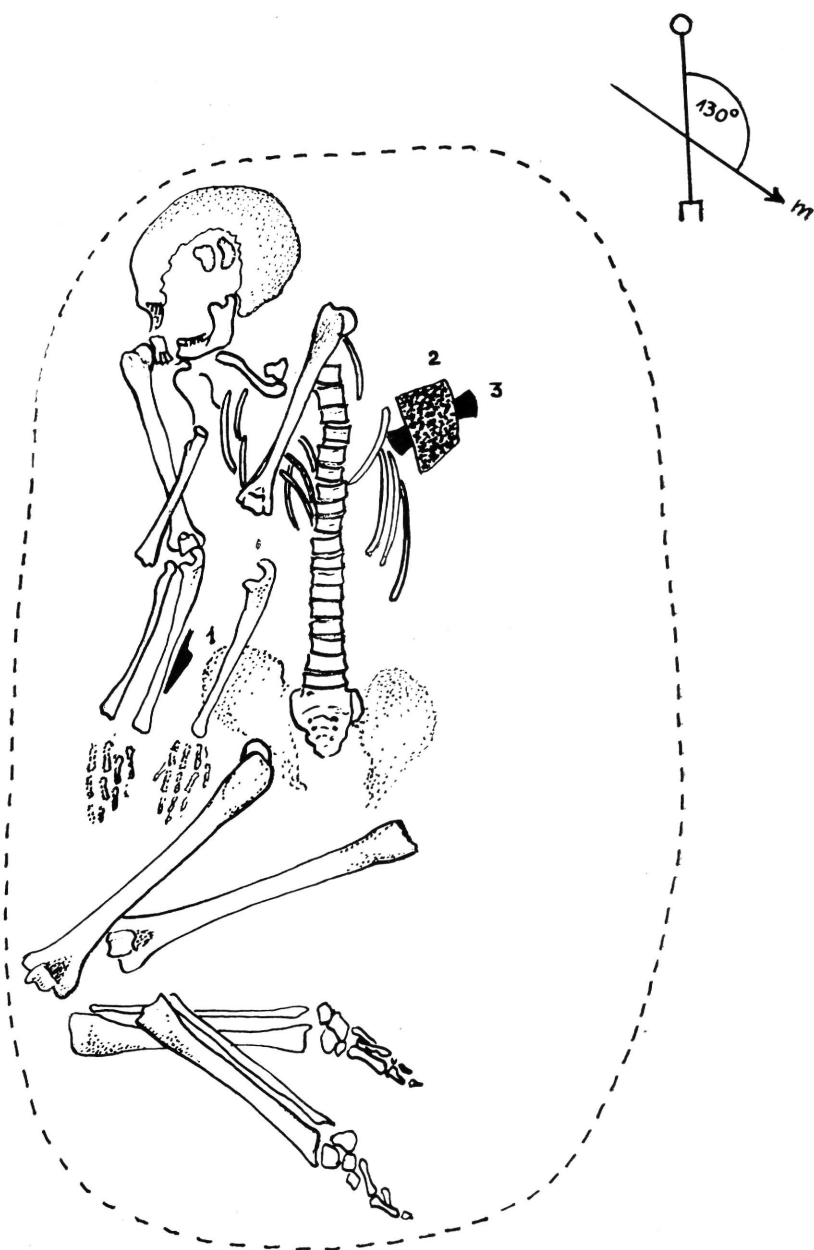
A régészeti topográfia keretében végeztük el a leletmentő ásatásokat is, amelyek közül az orosháza-gyopárosi és a bélmegyeri volt a legjelentősebb. A leletmentéseket Juhász Irén, a Békés megyei Múzeumok Igazgatóságának munkatársa irányította.

E. Orosháza–Gyopároson Horváth László 12 szkítakori sírt tárt fel, amelyből 5 csontvázas (11. kép) 7 pedig hamvasztásos volt.

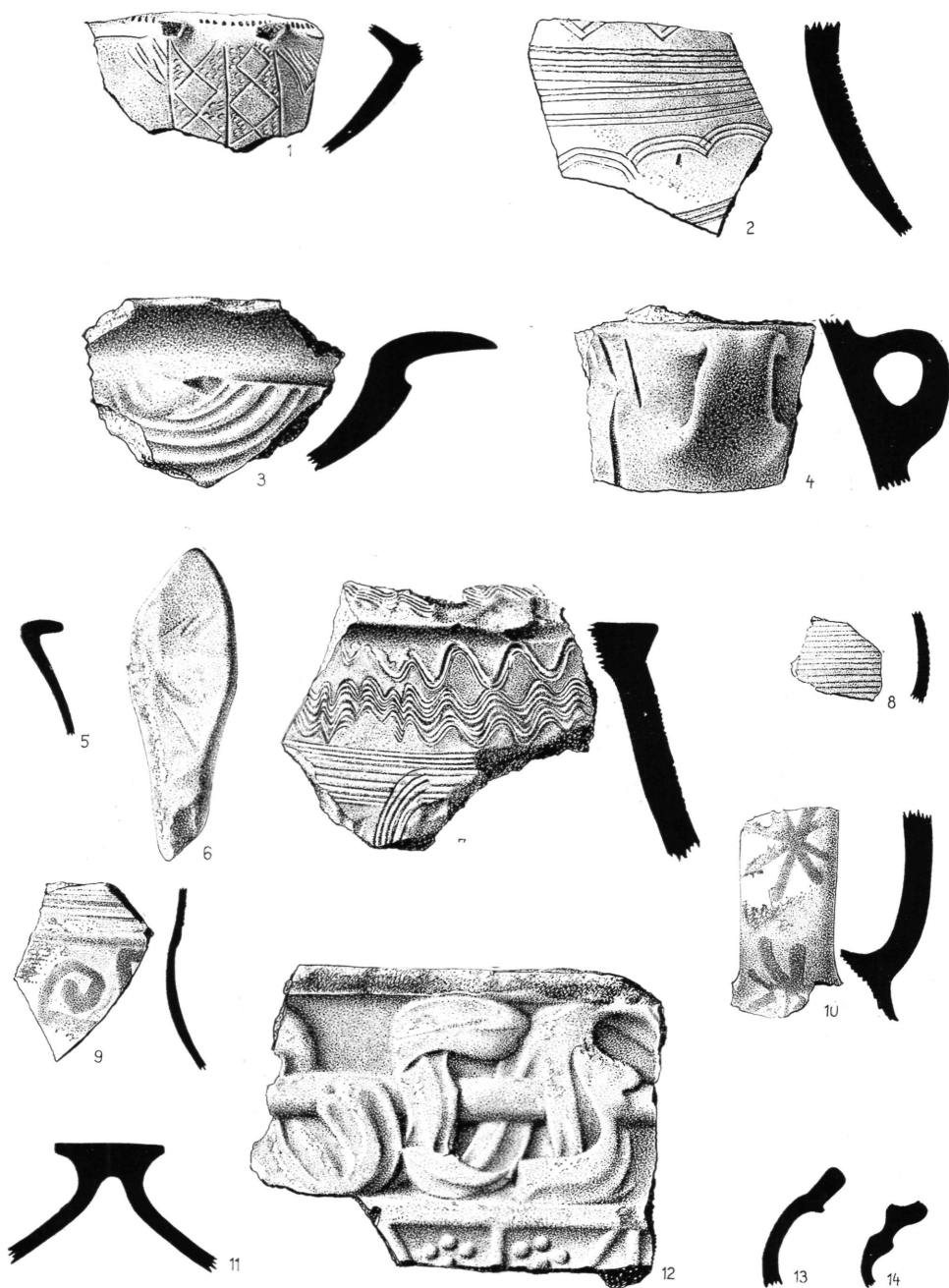
F. Bélmegyer határában földgyalukkal szétromboltak egy szarmata és egy késő-avar temetőt. A vandál pusztításból 45 sír részbeni adatait sikerült megmentenie Juhász Irénnek, Nagy Katalinnak és Ecsedy Istvánnak. A mellékletek zöme is megsemmisült.

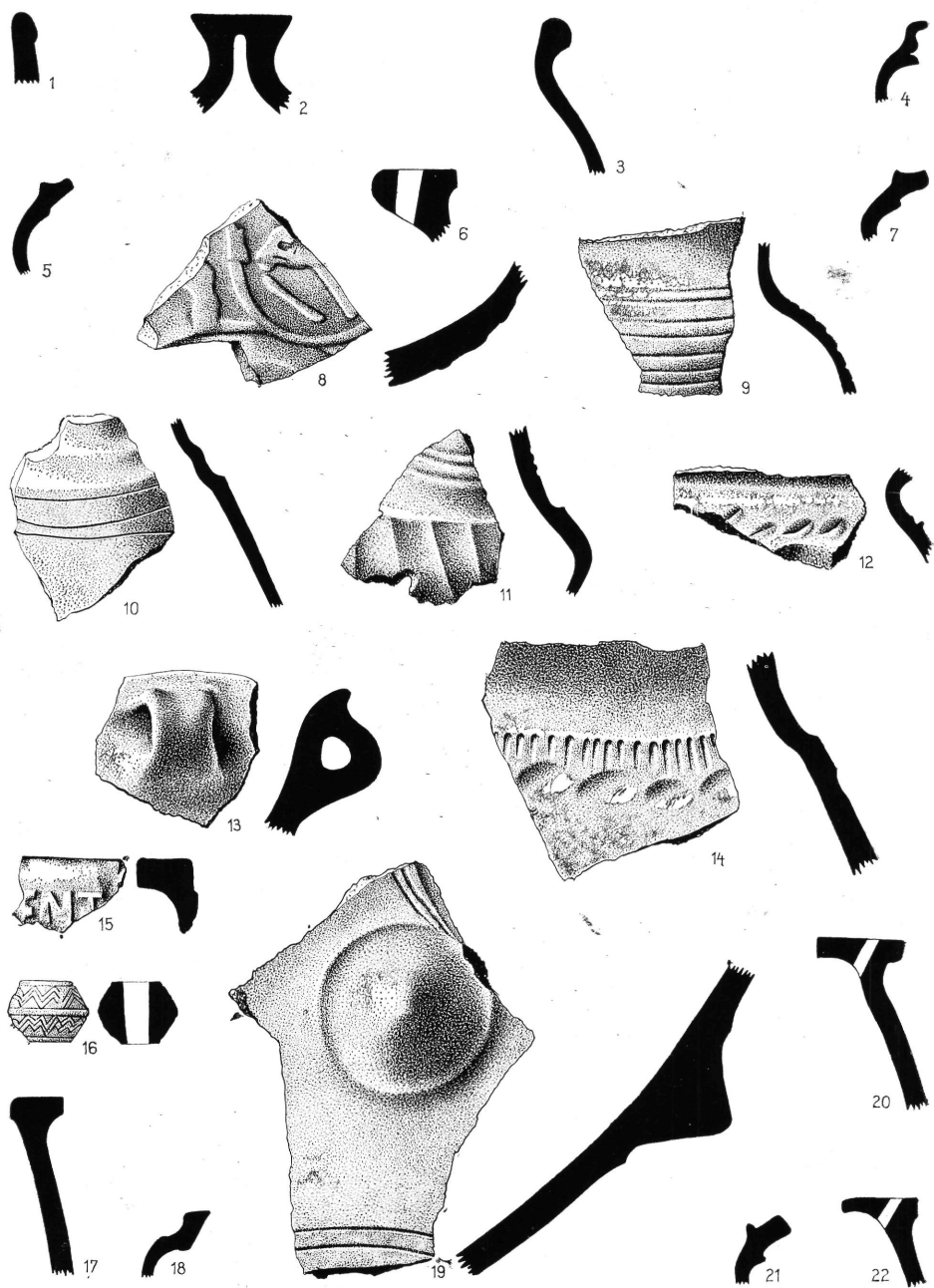
10. kép.
Illustration 10

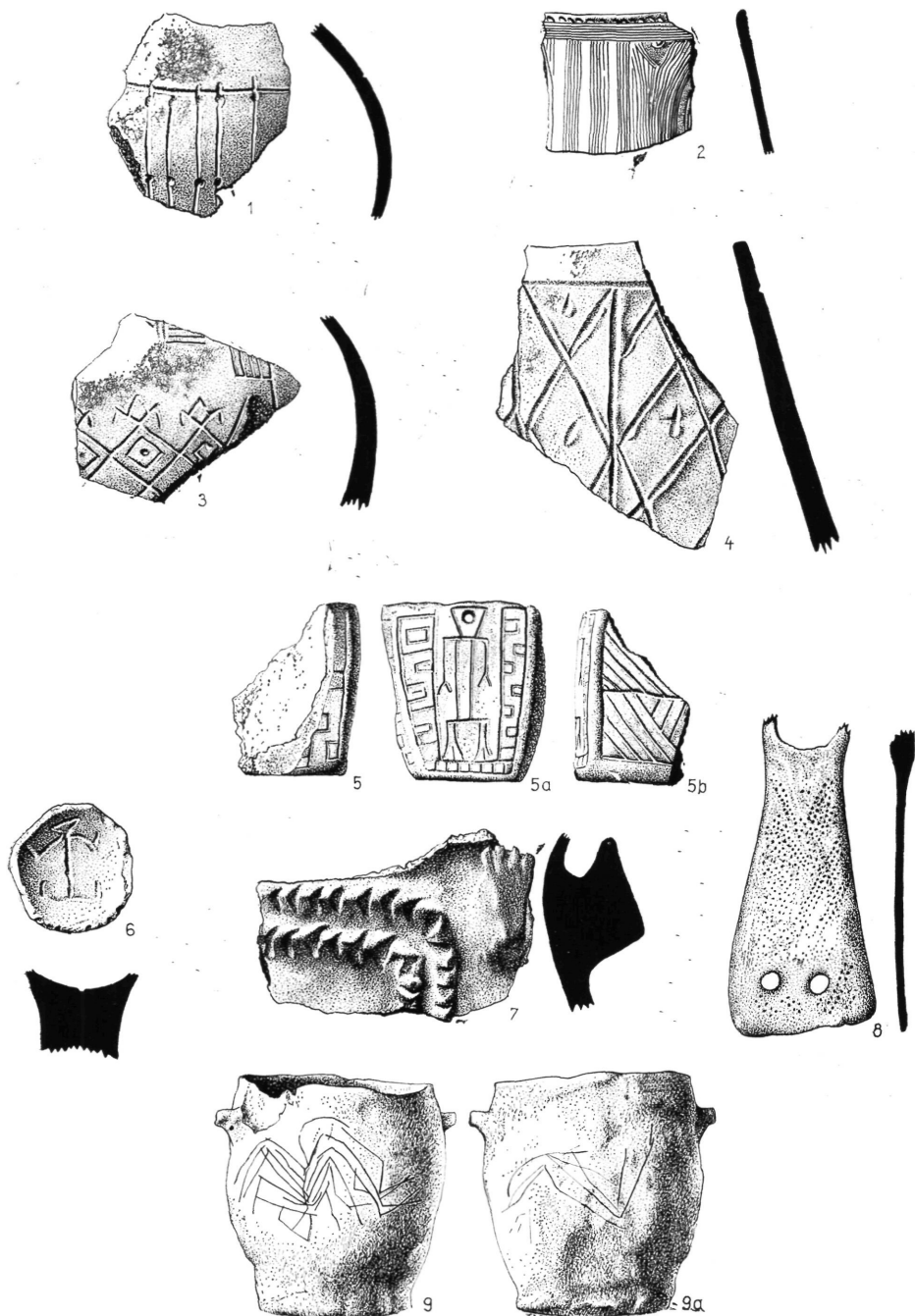
11. kép.
Illustration 11

I. tábla
Table I

II. tábla
Table II

III. tábla
Table III

C. Mezőberény belterületén Nagy Katalin és Ecsedy István 3 szarmata sírt mentett meg.

V. A régészeti topográfia megindítása előtt kérdőíveket küldtünk szét a megyében, amelyben kértük: mentsük meg múltunk minden emlékét, amely közös nemzeti kincsünk. Amit a föld mélye évezredekken át megőrzött, ne mi pusztítsuk el! Elrettentő és lesújtó példaként álljon előttünk a bélmegyeri (vö. IV/3. F pont) földkitermelők barbár magatartása, akik 1969. októberében a régész-szakemberek jelenlétében zúztak szét pozdorjává egy nagykiterjedésű temető másfél száz sírját.

A legtöbb helyen azonban nagy megértésre és támogatásra talált munkánk. A megyei tanács példamutató anyagi áldozatvállalásán kívül a szeghalmi járási tanács segítette kutatásainkat anyagi eszközökkel is. De értékes segítséget nyújtottak mindazok, akik adatokat bocsátottak rendelkezésünkre. Külön is megemlítjük dr. Bereczki Imrét (Dévaványa), Bibács Mihályt (Pusztatottlaka), Bogya Eleket (Ecseghalva), Czilli István plébánost (Békésszentandrás), Dér Istvánt (Pusztaföldvár), Fehértemplomi Mihályt (Nagykopáncs), Gesztesi Józsefet (Nagykamarás), Gyenes Mihály plébánost (Újkígyós), Kaczkó Mihályt (Nagyszénás), Kiss Ernőt (Biharugra), Kozák Jánost (Békésszentandrás), Litauszki Ferencet (Dombiratos), Megyeri Sándort (Gyoma), Meleg Józsefet (Békéssámson), Mészáros László lelkészt (Békésszentandrás), Miklya Jenőt (Szeghalom), Nagy Sándor esperest (Gyula), dr. Papp Gyulát (Dévaványa), Rajtor Jánost (Gerendás), Serfőző Lajost (Szeghalom), Szeib János plébánost (Doboz), Szekeres Jánost (Gádoros), Urszuly Jánost (Orosháza), Takács Lászlót (Battonya), Tóth Károlyt (Doboz), Varjú Vendelt (Endrőd) és Vaszkó Irént (Endrőd).

De nemcsak a kérdőívek kitöltőit illeti köszönetünk, hanem azokat is akik a helyszínen lépten-nyomon segítenek. Névsorukat ide iktatni lehetetlen, hiszen alig akad község, ahol ne lennének olyan lelkes emberek, mint Füzesgyarmaton Gulya Mihály, Hati Károly, Vári Ferencné, Körösparti János főagronómus vagy Körösladányon Dorogi József.

Megyeri Sándornak a gyomai községi tanács vb-elnökének leveléből idézünk: „Sajnos, ez a terület nem volt és még jelenleg sincs úgy kezelve mint ahogy az megérdemelné. Sok tekintetben komoly előrelépés történt, de a régmúlt kutatása, elődeink szokásai, valamint muzeális értékeinek felkutatása és összegyűjtése nem megfelelő. Ennek oka részben abban is kereshető, hogy nem volt eddig olyan ember, aki ezzel szenvedélyesen foglalkozott volna.”

Bízunk abban, hogy Békés megye valamennyi „szenvédélyes embere” készen áll nagy vállalkozásunkat támogatni és így valóra válhat az a célkitűzésünk, hogy jobban megismerjük hazánk földjének történelmét.³¹

JEGYZETEK

1. Csallány D.: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Budapest 1956. (továbbiakban Csallány 1956.). – Febér G.–Éry K.–Kralovánszky A.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Szerk. Szőke B. Régészeti Tanulmányok II. Budapest 1962.

2. Párducz M.: A szarmatakor emlékei Magyarországon. I–III. Arch. Hung. XXV., XXVIII., XXX. Budapest, 1943, 1944, 1950. – Csallány D.: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.) Arch. Hung. XXXVIII. Budapest 1961.

3. A régészeti topográfia létrehozásában és megszervezésében nagy érdemeket szerzett dr. Patek Erzsébet kandidátus, az MTA Régészeti Intézet tudományos főmunkatársa és az Intézet tragikus hirtelenséggel elhunyt főmérnöke, Seitl Kornél.

4. *Bakay K.-Kalicz N.-Sági K.*: Magyarország régészeti topográfiája 1. – Veszprém megye keszthelyi és tapolcai járása. Szerk. Sági K. Budapest, Akadémiai Kiadó 1966. – *Éri I.-Kelemen M.-Németh P.-Torma I.*: Magyarország régészeti topográfiája 2. Veszprém megye veszprémi járása. Szerk. Éri I. Budapest, Akadémiai Kiadó 1969. – *Bakay K. – Kalicz N.-Sági K.*: Magyarország régészeti topográfiája 3. Veszprém megye devecseri és sümegi járása. Szerk. Bakay K. Budapest, Akadémiai Kiadó 1970. – *Dax M. – Éri I. – Palágyi Sz. – Torma I.*: Magyarország régészeti topográfiája 4. Veszprém megye pápai és zirci járása. Szerk. Torma I. (kézirat).

5. *Csallány* 1956.

6. Magyar Nemzeti Múzeum Adattára 34. D. – *Csallány* i. m. 105.

7. Archeológiai Értesítő 91 (1964) 260.

8. Archeológiai Értesítő 94 (1967) 227; 95 (1968) 134; 96 (1969) 259.

9. *Bóna I.-Dienes I.-Kovalovszki J.-Mócsy A.*: Orosháza és környéke a római kortól a magyar középkor végéig. Orosháza története I. kötet. Szerk. Nagy Gy. Orosháza 1965, 123, 125

10. *Banner J.*: Az Alföldi Tudományos Intézet régészeti feladatai. Az Alföldi Tud. Intézet Évkönyve I. (1944–45) Szeged, 1946. 130.

11. Uo. 107.

12. *Kovalovszki J.*: Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén. Archeológiai Értesítő 87 (1960) 32. (továbbiakban: *Kovalovszki* 1960.) – Uő: A dobozi és bashalmi Árpád-kori faluásatások. Folia Archeologica XVI (1964) 125–127.

13. *Kovalovszki* 1960. 33–35.

14. Magyarország régészeti topográfiája 2. Bp., 1969. 7–8.

15. MNM Adattára 62. F. II.

16. *Csallány* 1956. 116.

17. *Hati Károly*, Füzesgyarmat, Széchenyi utcai lakos ajándéka.

18. *Párducz M.*: Hallstatt-kori temető Szentcsanak-Vekerzugon. MTA II. Osztály Közl. 1953. 67. XVII. t. vö. *Párducz M.*: Western relations of the Scythian age culture of the great Hungarian Plain. Acta Antiqua Hung. XIII (1965) 275.

19. *Gábler D.*: Terra sigillaták a Kelet-Pannóniával szomszédos Barbaricumban. Archeológiai Értesítő 95 (1968) 217, 222, 231–232; 8 ismeretlen lelőhelyű Békés megyei darab.

20. *Banner J.*: Népvándorláskori sírok Nagykomáromon. Csanád vármegyei könyvtár 10. Szeged, 1927., 14–15., 7. kép 2.

21. Körösparti János füzesgyarmati lakos közlése.

22. *Karácsonyi J.*: Békés vármegye története. II. kötet 1896. 114.

23. *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1963., 507.

24. *Karácsonyi* i. m. 115–116.

25. *Györffy* i. m. 512.

26. *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. kötet, Budapest, 1890., 645. – *Györffy* i. m. 508.

27. *Karácsonyi* i. m. 64–66. – *Györffy* i. m. 504.

28. *Darnay K.*: Szeghalmi ásatásról. Archeológiai Értesítő 25 (1905) 66–71. – *Szeghalmi Gy.*: Ásatás a szeghalmi Kovácsfalomban. Archeológiai Értesítő 33 (1913) 37–52.

29. *Szeghalmi* i. m. 141. – *Csallány* i. m. 193. – *Hampel J.*: Újabb tanulmányok a honfoglaláskori kor emlékeiről. Budapest, 1907., 141–142., 29. tábla. – *Febér-Éry-Kralovánszky* i. m. 70.

30. MNM Adattára IX. 152/1962.

31. A térképeket Nagy Ernő, a rajzokat Árpás Károly grafikus művész, a fényképeket az ásatók készítették.

Archeological topographical operations in county Békés, in 1969

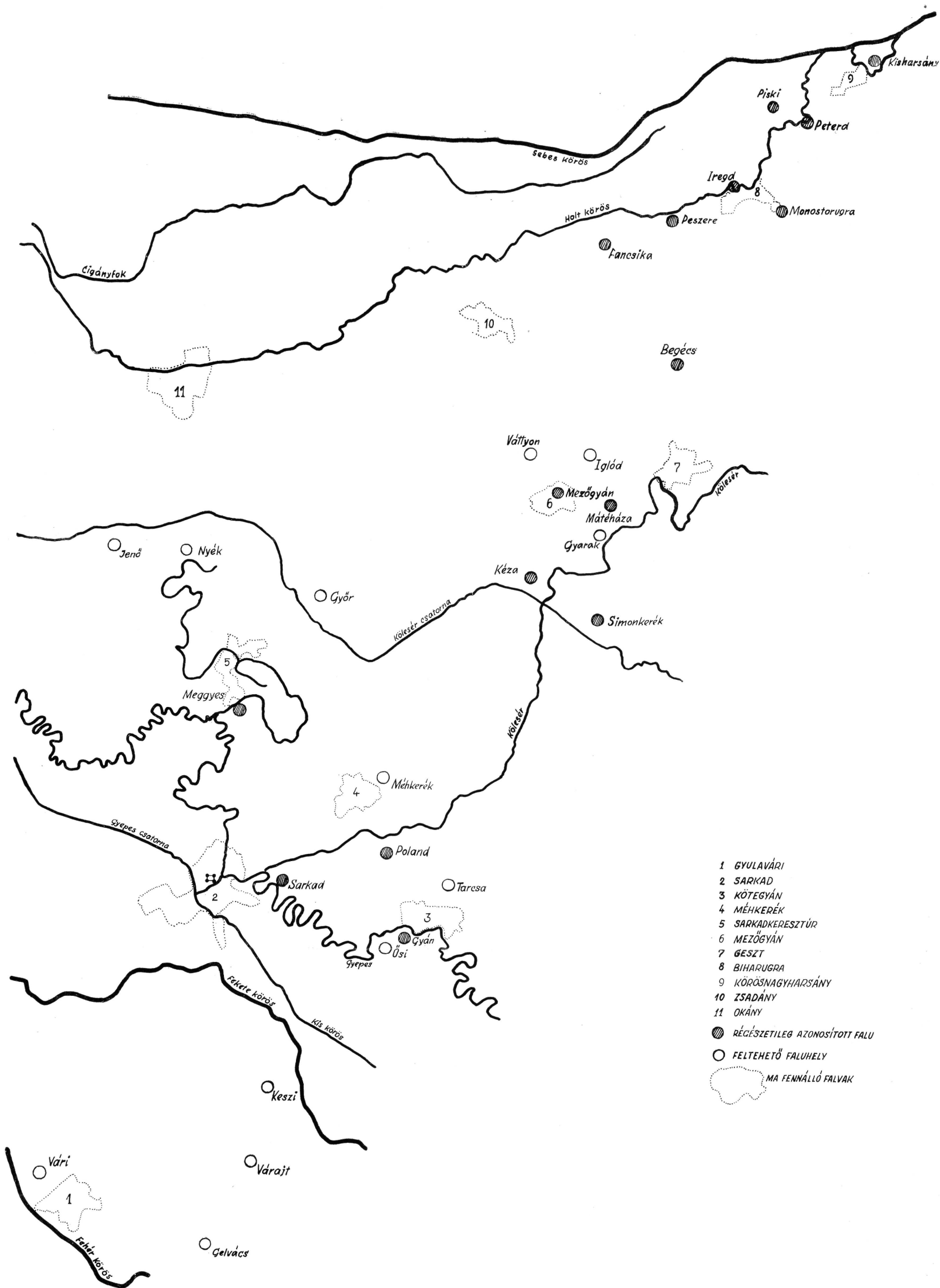
KORNÉL BAKAY

Archeological topographical operations covering the entire territory of the country were started in Hungary in 1964. This work is organised and directed by the Archeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences which, in cooperation with the county museums, draw up the archeological maps of each county. Between 1964 and 1969 the territory of county Veszprém was mapped in four volumes which have been and are published by the Publishing House of the Academy of Sciences. (Hungary's Archeological Topography – Archäologische Topographie Ungarns, 1st volume edited by K. Sági, written by K. Bakay–N. Kalicz–K. Sági, Budapest, 1966. 2nd volume: Edited by I. Éri., written by I. Éri–M. Kelemen–P. Németh–I. Torma., Budapest 1969; 3rd volume: edited by K. Bakay., written by K. Bakay–N. Kalicz–K. Sági, Budapest, 1970.) The huge series planned to comprise nearly 50 volumes is continued by the work done in county Komárom and by the operations started in county Békés in 1969.

County Békés is one of the largest counties of the country, the working up of its archeological material will require 6 years.

The methodology and system of preparing an archeological topography has nearly fully crystallized in the course of the past 5 years. The volumes of the topography contain the description and more important data of the materials collected so far and kept in museums, the working up of documentations, archives, and old maps, and the entire respective literature. All findspots will be shown on maps. Apart from identifying the old findspots the former inhabitable areas will be examined by detailed and close inspection of the areas concerned, and the grave furniture collected on the surface will also be taken to museums. By this method a considerable number of new findspots will become known. In county Békés approximately 50 findspots were discovered in 1969, and topographical excavations were carried out in 6 places.

The first volume of the archeological topography of county Békés comprises 23 villages of the county districts of Békés and Szeghalom, and will be ready for publication by 1972.

- 1 GYULAVÁRI
- 2 SARKAD
- 3 KŐTEGYÁN
- 4 MÉHKERÉK
- 5 SARKADKERESZTÚR
- 6 MEZŐGYÁN
- 7 GESZT
- 8 BIHARUGRA
- 9 KŐRÖSNAGYHARSÁNY
- 10 ZSADÁNY
- 11 OKÁNY

● RÉGÉSZETILEG AZONOSÍTOTT FALU

○ FELTEHETŐ FALUHELY

MA FENNÁLLÓ FALVAK

Régészeti adatok a középkori Bihar megye nyugati részének településtörténetéhez

JUHÁSZ IRÉN

A középkori Bihar megye területének több, mint fele hegyvidék, síkságait a Berettyó, a Sebes- és a Fekete-Körös széles, jól járható, telepedésre alkalmas völgyei tagolják. A középkori települések után kutató ember azonban nem veheti alapul a táj mai arculatát, hiszen az egykori vízrajz és növénytakaró az eltelt évszázadok alatt igen nagymértékben megváltozott. A hegyekből lezúduló patakok, mindenekelőtt a szabályozatlan Körösök a bihari síkságon hirtelen lelassultak s medrüket szinte teljesen elveszítve végeláthatatlan mocsaras-nádas rétségekben tűntek el. A Sebes-Körös, Vizesgyán alatti szakaszát már csak jóakarattal tekinthetnénk folyónak, a Gyepes és Kölesér patakoktól táplált Fekete-Körös azonban kissé bővizűbb volt. Középkori okleveles adatokból tudjuk, hogy a Gyepes patak Erdőgyaraktól nádasok közt folydogált, a Kölesér pedig dél felé Méhkeréig terpeszkedett. A nagyobb patakokat számtalan ér és csermely táplálta, amelyek közül néhánynak a nevét is ismerjük (pl. Korhány). A fátlan alföldi rónaságokat látva könnyen azt hihetnők, hogy a bihari síkság egykor hasonlatos volt a keleti sztyeppékhez, ez azonban nem így van. A vízpartokat, a kiemelkedő szárazulatokat, hátakat hatalmas erdők fedték. A Sebes-Körös mentén leginkább tölgy, a Fekete-Körös vidékén a bükk uralkodott. Bihar megye délnyugati részén valóságos őserdők szegélyezték a patakokat s a megtelepedni kívánó ember csak erőszakkal, irtással tudott teret hódítani magának. A Bél- Kerek- vagy Kerék szóval képzett helynevek irtásfalvakra vonatkoznak.

A honfoglaló magyarság megtelepedésének régészeti bizonyítéka sajnos igen kis számú, egy-egy lelőhelyet tudunk csak megnevezni a mai Magyarország (pl. Sarkad-Peckesvár) és a mai Románia (pl. Nagyvárad-laktanya) területén, aminek természetesen nem az az oka, hogy a magyarság a X. században ezt a vidéket nem szállta meg – hiszen az Árpád-kori települések egész sorát ismerjük –, hanem a régészeti kutatások fogyatékosága.

Az Árpád-korban virágzó tájra a török hódoltság után már alig lehetett ráismerni. A törökkori pusztítások megdöbbentő mértékére jól rávilágítanak a XVII. század végi összeírások és leginkább az 1783-as országos felmérés, amely egy hanyatló országról tartalmaz adatokat. Az egykor virágzó földek helyén vizes legelők, mocsár és haszontalan szik terpeszkedett, az elvadult vizek megzabolázására gondolni sem lehetett. S csaknem minden alföldi vidékről eltűntek az erdők! Az egykor virágzó magyar falvak romhalmazai lassan vagy egyáltalán nem telepedtek be újra s a középkori falurendszer helyén ekkoriban jelentek meg a máig is élő tanyás nagyközségek.

A Körösök vidékén – ahol az emberi élet legkorábbi nyomait a régészeti kutatás az újkőkortól ismeri – a középkori Bihar megye nyugati részén Sarkad, Kötegyán, Méhkerék, Sarkadkeresztúr, Újszalonta, Mezögyán, Geszt határában, Zsadány keleti határrészén, Biharugra és Körösnagyharsány falvak határában végeztem régészeti terepbejárást. A lelőhelyek száma azt mutatja, hogy minden régészeti korban sűrűn lakott terület volt. Jelen dolgozatban csak a honfoglalás korától foglalkozom a terület régészeti hagyatékával (l. a térképmelléklet).

Az elpusztult és újra nem telepedett falvak helyét okleveles adataink utalásán kívül régészeti felméréssel tudjuk meghatározni. A felszínen összegyűjtött leletek kora meghatározhatja a falu kialakulásának idejét, s több esetben korábbra lehet keltezni azt, mint az első okleveles említés alapján. Egyben a pusztulásukról is ismereteket nyerünk az így összegyűjtött anyag útján.

A vizsgált területen a következő falvakat sikerült a régészeti leletek útján pontos helyhez kötni:

Begécs: Gesztől ÉK-re a Begécs nevű határrészen mélyszántást végeztek (az ún. begécsi nagydomb közvetlen környékén), és a munka közben XV–XVI. századi használati tárgyak töredékeit, edénytöredékeket, valamint valószínű egy kovácsműhely maradványait fordította ki az eke. Ez utóbbi leletek egy csomóban voltak: kaszaorom, penge, ekevas, nyílvas, szögek, vaslemezek. A falu helye azonosítható ezen a területen, mely 1341-ben Buges néven van először említve oklevélben. (A falvak első okleveles említését a cikk végén közölt könyvészeti anyag alapján közlöm.) A felszíni régészeti leletek csak a későközépkori falu nyomait mutatják, magyarázata ennek az lehet, hogy folyamatos település lehetett egyazon helyen és így csak a legutolsó pusztulási réteget hozta még felszínre az eke. Első említéskor birtokosa nevében tűnik fel, valószínű királyi várszervezetben alakult ki, annak felbomlása után pedig a nemes Begécs család birtokává vált. 1552-ben 5 és fél telekkel írták össze, a leletek alapján a török hódoltság idején pusztult el és többé nem települt be. Eddig pusztanévben élt a falu neve, most már helye is ismert.

Fancsika: Magyarhomorog határa mentén, mely egyben mai megyehatár is, igen tagolt felszínű terület húzódik. Ezen hajdan egy ér folyhatott keresztül. Az ér partja dombos, s a felszínből még ma is feltűnően kiemelkedik két erősen lekopott domb. A felszínen középkori téglák tömegét és kiszántott embercsontokat találtam. Nem messze ugyanennek az érnek a partján viszont edénytöredékek, téglák voltak a felszínen. A leletek kb. 200 méter hosszan fordultak elő. Oklevelek szerint is ezen a területen kellett lennie Fancsika nevű falunak. A terepbejárás eredménye alapján valóban azonosítható ez a középkori települési jelenség a XVIII. században elpusztult faluval. Először 1320? körül említik az oklevelek Fanchin néven, később Fanchyka. Írott források szerint Peszere és Tóti falvak között alakult ki. Templomos hely volt, plébánia templomát Szt. Lőrinc tiszteletére szentelték fel. A terepbejárás alkalmával talált sok téglát és embercsont a templom és a temető helyét határozza meg. A középkori falu pusztulása után nem éledt fel újra. Ma ismert egy Fancsika nevű település, de ez a múlt században kialakított major, amely a határrészről nyerte nevét.

Gyán (Köte): Kötegyán határában közvetlenül a falu szélén a Telek nevű részen folyik keresztül a Gyepes, melynek déli partján, a medertől kb. 20 méterre egy 10x18 m nagyságú, KNY-i irányú téglalap alakú épületmaradvány kiszántott alapját találtam. Az épület favázás lehetett, erre utal az égetett fatörmelék, a vastag hamuréteg, a kiégett föld, valamint a félméter távolságra levő hamukupacok mellett fekvő téglák. Az épület belsejében vörösre, illetve feketére égett döngölt föld volt. Az épü-

let déli oldalán volt ilyen a falszerkezet, míg a másik hosszanti oldalon csak néhány hamus „fészek” volt található egymástól szabálytalan távolságra. A déli faltól két méterre téglánélküli égett földcsík húzódott a fallal párhuzamosan. Az épület alapjának maradványa környékén sok emberi csont is volt. Feltételezésem szerint itt egy kisebb középkori temetőkapolna, az azt körülvevő temetővel került felszínre. Ettől a helytől nyugatra az ér magas partján rozsdabarna foltok tűntek elő, melyek egy-egy elpusztult középkori ház maradványát jelezték. Ezekben a foltokban égett agyag, XV–XVII. századi edénytöredékek, kályhaszemek töredékei voltak, némelyik helyen majdnem egészében összeállítható darabokban. A település igen hosszú, egészen a falu szőlőskertjéig követhető, szélessége kb. 70 méter és a Gyepes vonalát követi. Ezt a középkori településnyomot azonosítom a középkori Kötgyán telepével, melyet 1214-ben Gyan néven említene először. 1229-ben egyházát Szt. András tiszteletére szentelték fel. Az okleveles adatok szerint kéttornyú monostora volt, de nem valószínű, hogy az említett, régészeti is azonosított falu helyén. Ennek felszíni adatok alapján nem találtam nyomát. Valószínűbb, hogy azon a részen lehetett, amely az országhatáron túlra esik. Az oklevelek szerint a XVIII. században még láthatóak voltak a nevezett monostor romjai. Ez esetben pedig bizonyára ma is volnának jelei a felszínen. 1552-ben 32 és fél telekkel írták össze. A középkori falu a török dúlás idején elpusztult, de a későbbi időben újra megtelepedtek az elmenekültek és esetleg új telepések.

Iregd: Biharugra község határában, a falu szőlőskertjének területén és azon kívül levő magas, hátsó részen a terepbejárásom alkalmával a felszínen Árpád-kori és későbbi korból származó edénytöredékeket találtam eléggé nagy kiterjedésű területen. A településre mutató leletek elég nagy számmal jelentkeztek. A települést hajdan egy ér oszthatta két részre, azonban ez nem jelenthette annak két részre különülését, mivel mindkét oldalon egyformán voltak felszíni leletek. Ezen a helyen volt Iregd nevű falu, s ezt a határrészt ma is „Ürögd”-nek nevezik. Első említése Irugd néven 1273-ból származik, okleveles adat szerint Ugra és Köröspeterd között állott, az utolsó okleveles adat 1389-ből származik. Mivel a felszínen nemcsak Árpád-kori leletek voltak, hanem későbbi eredetű edénytöredékeket is találtam, úgy tűnik megállja a helyét az a feltevés, hogy a közvetlen szomszédságában levő Ugrába olvadt.

Kéza: Mezőgyán határában ma ismert a Kéza nevű határrész. A mai falutól DK-re, az utolsó házaktól kb. 3–400 méterre nagyobb dombokkal tagolt terület ez. A terület felszínén csak későközépkori edénytöredékeket találtam; keveset, de nagy területet beborítva. Az eddig ismert okleveles adatokban is csak 1552-ben szerepel először a falu. A későközépkori felszíni leletek, valamint az élő határrész név azt látszanak igazolni, hogy ezen a helyen volt a középkori Kéza. A falu korábbi eredetére tehát ez esetben a felszíni leletek sem nyújtottak adalékot.

Kisharsány: A régi vasúti megálló és a Sebes Körös közti határrészt nevezik Kisharsáynak. Itt keresendő a középkori falu maradványa is. Az őrház mellett egy ÉD irányú földút halad, ennek keleti oldalán a dűlőúttól kb. 150 méterre a mocsaras, vízenyős területből kiemelkedik egy 15x20 méteres domb. A domb felszínén sok téglánélküli hevert (tégla méret: 26,5x5,5 cm). Nagyon sok átégett darab van köztük, anyaguk erősen pelyvás, a téglák mellett néhány Árpád-kori edénytöredéket is találtam. 1967 nyarán legyalulták ezt a területet és a temető sírjait megsemmisítették, a templom még meglevő alapfalaival együtt. Az egyik kigyalult sír csontjai között találtam III. Béla egy ezüst pénzét. Sajnos, most már csak annyit lehet megállapítani, hogy itt volt a középkori Kisharsány temploma. A templomos dombtól nyugatra, az úttól kb. 50 méterre egy hosszú, meredek oldalú földhát húzódik, melynek keleti oldalán (a

hát teljes hosszúságában), kb. 250 méter hosszan és 70–80 méter szélesen sok Árpád-kori edénytöredék volt a felszínen. Kisharsány oklevelekben először 1220-ban szerepel Harsan néven. 1334-ben Eghasasharsan, 1374-ben Harsan minor et maior, 1552-ben Kys Harsan. 1234-ben egy oklevél határait is felsorolja. Ezek között szerepel bizonyos Lodomér nevű föld. Ez esetleg azonos a mai Libárdi pusztával. 1552-ben Nagyharsánnak 15, Kisharsánnak 11 telke volt. Mindkét falu a XVII. századi harcokban elpusztult, később Nagyharsány települt be újra Körösnagyharsány néven.

Mátéháza: Mezőgyán határában, a falutól DK-re eső határrész Mátéháza-pusztá néven ismert. Az itt folyó Korhány-ér nyugati partján (a helyi kertészet területén) sok téglá törmelék és embercsont volt a felszínen; ettől kissé nyugatabbra pedig egy nagykiterjedésű középkori település nyoma volt megfigyelhető. A felszínre edénytöredékeket, kályhaszem töredékeket borított ki a szántás alkalmával az eke. Az oklevelek szerint ezen a részen kellett állnia a falunak és az írott adatok, valamint a régészeti terepbejárás alkalmával felszínen talált leletek fedik egymást. Így ezt a területet a középkori Mátéháza falu helyével azonosítom. 1475-ben említik először az oklevelek, Mathey haza néven. 1496-ban Mezőgyáni Andacsy Máté birtoka volt. Okleveles adatok szerint a XVI. század elején néptelenedett el, ezt látszik alátámasztani a felszíni leletek kora is.

Meggyes: Első említése 1220-ból való, Medise néven, régészeti terepbejárásal nem vizsgálható, mert Sarkadkeresztúr egy részét alkotja, s beépített terület. Azonban a falu ezen részét ma is Meggyesnek hívják, mégpedig a Sarkad felé eső területeket. 1552-ben egyportás családok birtokolták, valószínű a korai török hullám áldozata lett.

Mezőgyán: A középkori Mezőgyán ugyanazon a helyen állott, mint a mai, ezt látszik bizonyítani, hogy a falu dombosabb részén a kertekben egy-egy mélyebbre ható földmunka során középkori edénytöredékek kerülnek felszínre. A falu középkori temploma a mai Árpád u. 53–55. számú házak helyén volt. Mindkét ház építéskor faragott kőveket és tégladarabokat találtak. A jelenlegi templomot a XVIII. században építették. Első említése 1213-ból származik és ekkor Gyán néven ismert. A XV. század végére tekintélyes nemesek lakták. 1552-ben 5 és fél telekkel írták össze. A török pusztítás idején megszűnt létezni, de oklevelek szerint hamarosan újra betelepült. Egyházas község volt.

Monostorosugra: Biharugra közvetlen közelében a halastavak szélén levő határrész nevében őrzi a régi falu emlékét. A halastó északkeleti sarkánál egy félig elhordott domb van, melynek metszetében és felszínén téglatörmelék és embercsonttöredék volt. A domb nagy részét a halastavak készítésekor elhordták, így Monostorosugra falu temploma és temetője is végérvényesen megsemmisült. A falu valószínűleg többé már nem található meg még régészeti ásatással sem, mert a halastó szélére kidúrt földben sok Árpád-kori edénytöredéket találtam, tehát a tó helyén lehetett. 1093-ban Vgra néven említi az írott adat, 1325. évi oklevélben már Wgramonustra néven szerepel. Nevét azon Ugra főúrtól kapta, aki 1093 körül I. László kíséretében szerepelt. 1214-ben monostorával tűnik fel, ekkor már hármasközség volt: Monostoros-, Középső-, és Egyházasugra. Temploma 1329-ben Szt. Jakab, majd Szt. János tiszteletére volt szentelve. Valószínű, hogy Monostoros és Egyházasugrának volt csak temploma. Az 1552. évi összeírás alkalmával Középgugra, Szentjánosugra és Monostorosugra fordul elő. Középgugra 6 telekből, Monostorosugra pedig 5 telekből állt. A török harcokban mindhárom falu elpusztult, a hódoltság megszűnése után a középgugrai részen újraéledt a falu, Biharugra néven.

Peszere: Biharugra határában a Holt-Körös partja közelében Peszere nevű határrészen dombokkal tagolt területen találtam meg terepbejárásom alkalmával felszíni leletek alapján a középkori falut. A területből két nagyobb méretű, magasabb domb emelkedik ki, melyek között egy K–Ny irányú földhát van. A dombokon és a földháton a felszínen található edénytöredékek kronológiája a X. századtól a XVI. századig folyamatos. Györffy György e terület honfoglaláskori lakosságára vonatkozóan azt írja, hogy a helynevek tanúsága szerint szláv szórványokkal is kell számolnunk, példának hozva fel Peszere falu esetét, de ő későbbi szláv telepítésre gondol. A felszíni leletek alapján viszont megállapítható, hogy már a IX. században is lakott volt a későbbi középkori Peszere falu helye. Amennyiben elfogadjuk, hogy a hullámkötegekkel díszített kerámia a szlávokhoz is köthető, abban az esetben azt kell feltételezni, hogy a középkori szláv nevű falu korai telepesei szlávok voltak. A falu első említése 1220-ból ismert Pescera néven. A fentiekből azonban azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ez a falu jóval korábban keletkezett. 1552-ben 7 telekből állt, a XVII. században pusztult el. Jelenleg a régészeti leleteken kívül határnév őrzi emlékét.

Peterd: Biharugra északkeleti határában Peterdpusztá ismeretes, ezt a határrészt egy csatorna szeli ketté, ennek déli partján hosszan elnyúló, Árpád-kori edénytöredékekkel borított terület található. Az edénytöredékek között néhány fenékbélyeges darab is felszínre került. Az előzőekben ismertetett régészeti leletek alapján erre a területre helyezhető a falu. Pápai tizedjegyzékben tűnik fel először 1332–37-ben Peched, Peturd, Pested névalakban. Régészeti leletek alapján azonban ennél korábbi időre keltezhető a falu. Az 1552. évi összeíráskor 7 telekből állt.

Piski: Biharugra mellett a régi Sebes-Körös bal partján, a környezetéből kiemelkedő, hosszú, háts határrészt nevezik Piskinek. E területen a hát majdnem teljes felszínén középkori edénytöredékek találhatók. A falut 1329-ben említik először Pyspuky néven, az Ugray család birtokai között. 1552-ben 7 telekből állott, a Biharugrát elpusztító török hullám áldozata lett. Régészetileg az előzőekben ismertetett területen helyezhető el a falu.

Poland: Ma a kötegyáni vasútállomástól Sarkad felé eső határrészt Pojánd, Pajánd néven ismerik. Terepbejárás alkalmával ezen a területen későközépkori edénytöredékeket találtam. 1552-ben Prépostösi és Kötegyán között írták össze két telekkel, mint a váradi püspök birtokát. Régészeti megfigyelések és az oklevelek alapján az említett területen állott a középkori Poland falu.

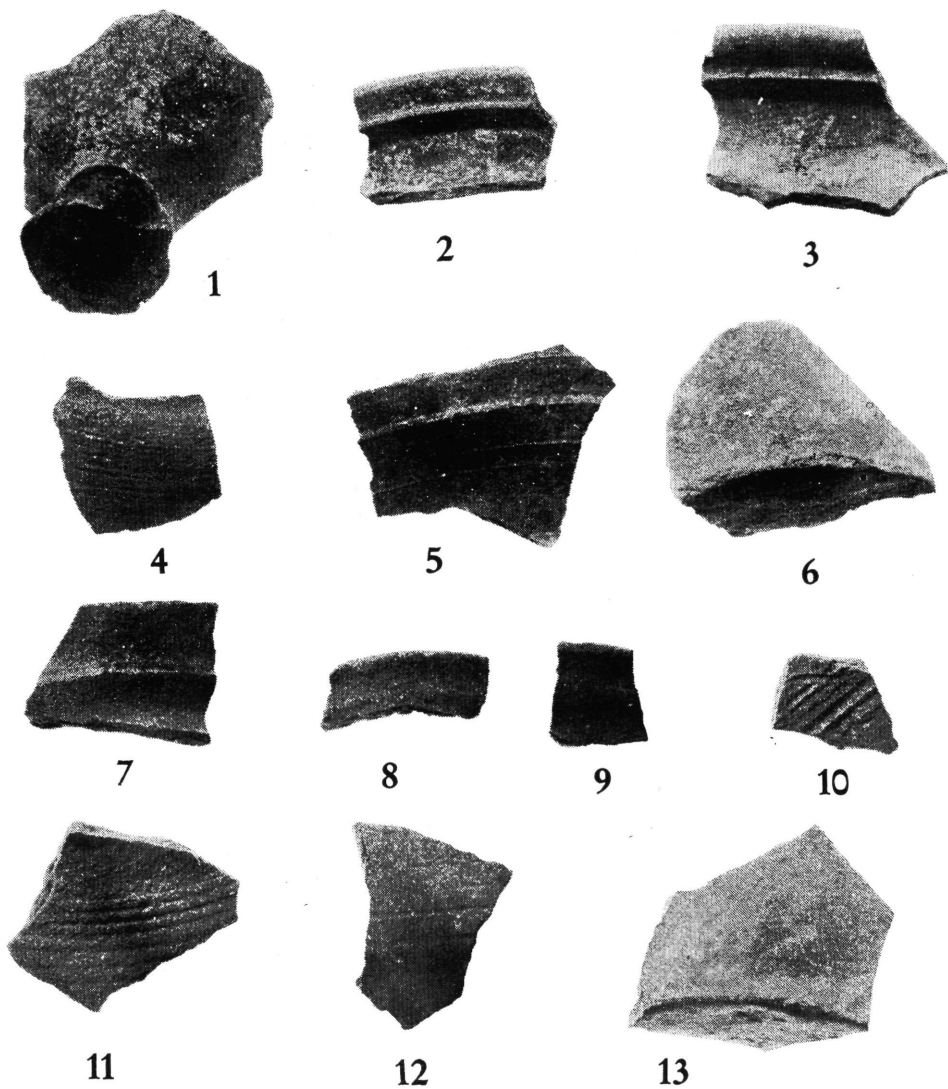
Sarkad: A mai község Papföld nevű határrészén a szőlőskerttől északra folyó Gyepes északi partján volt az egykori falu. Álmos herceg 1108 után e helyen 10 szolgát adott a dömösi prépostságnak. 1333-ban már egyházas hely. Három megye határára feküdt. 1552-ben 51 és fél telekkel írták össze. A török hódoltság után, mint mezőváros indult fejlődésnek. Várát 1725-ben rombolták le. Árpád-kori és későközépkori település. Nagy területen, a kötegyáni vasút és közút között a felszínen kiszántott Árpád- és későközépkori edénytöredékek voltak. A falu várának helye is meghatározható, ma a helyén a Vár utcában a kultúrház van. A feltöltődött várárok a Vár utcai házak kertjében húzódik.

Simonkerék: A mai új telepítésű Újszalonta falu temetőjének magasabb, háts részén sírgödör ásása közben XV–XVI. századi edénytöredékek kerültek felszínre. Topográfiaiilag is ide helyezhető a középkori Simonkerék nevű falu. A falu első oklevelés említése 1407-ből származik. Neve írtásfalura utal, valószínű ez megállja a helyét, mivel régen nagyobb erdőség és mocsaras növénytakasulások borították a területet. 1469-ben Symonkereki néven ismert, 1552-ben 10 telekből állott.

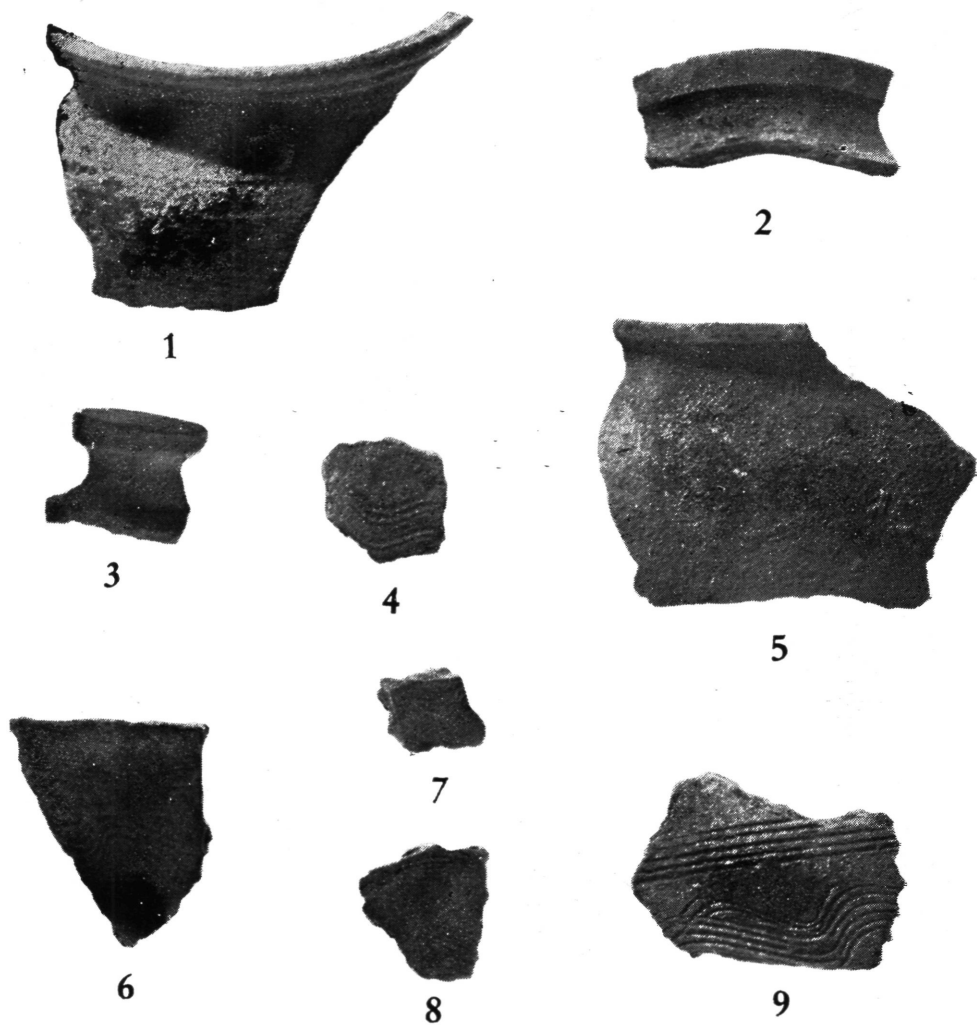
Az összeírásokban szereplő elpusztult falvak közül sokat nem lehetett azonosítani felszíni leletek alapján, bár a fentiekben ismertetett, falvakkal azonosított középkori lelőhelyeken kívül a terepbejárás számos más lelőhelyet is eredményezett. Ezek azonban teljes biztonsággal nem köthetők néven is ismert falukhoz. Mindezek tisztázására nagyobb mértékű régészeti munka, próbaásatás lefolytatása szükséges. A még régészetiileg nem azonosított falvak hozzávetőleges helyét egyelőre csak okleveles adatok alapján tudjuk meghatározni.

Alábbiakban felsorolom azokat a falvakat, melyeket a terepbejárás alkalmával nem lehetett azonosítani (az évszám az első okleveles említést jelzi):

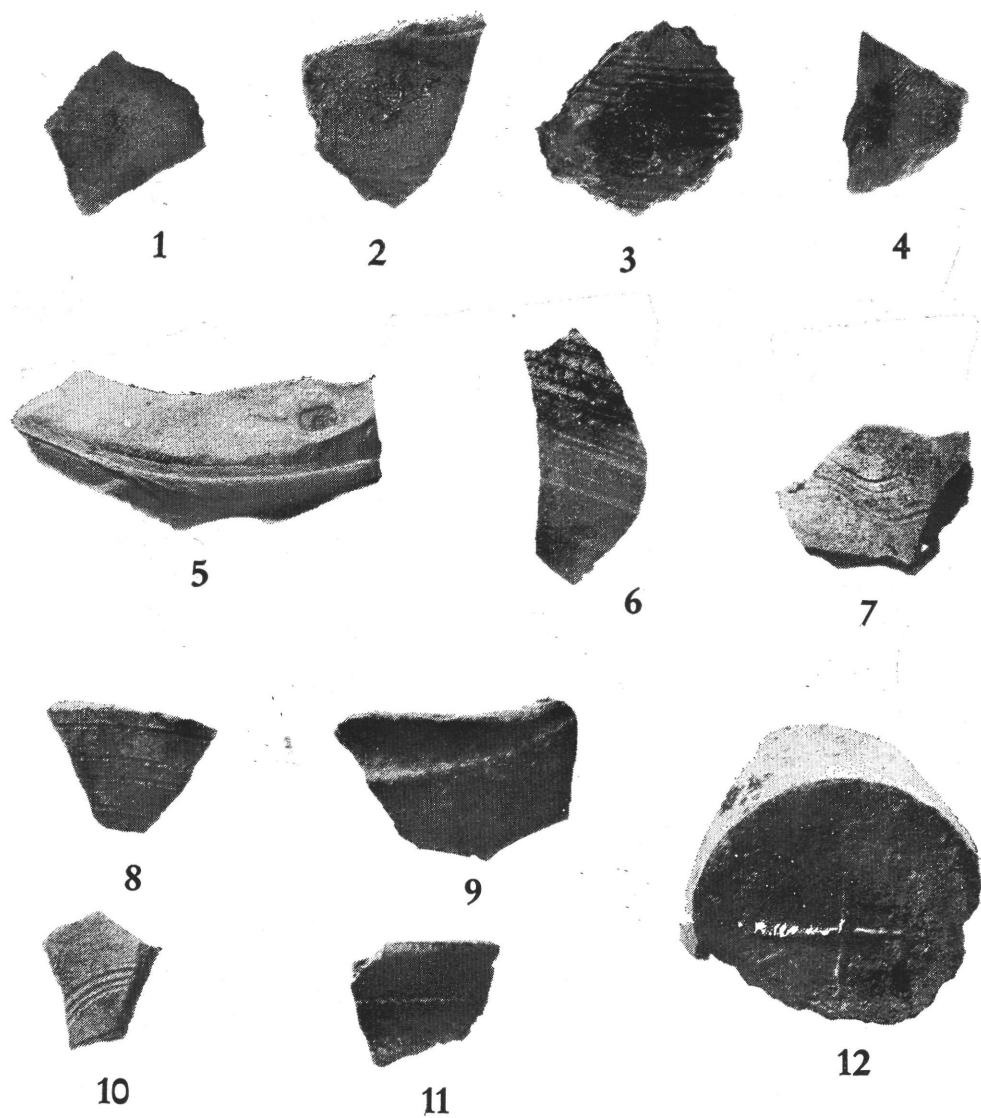
Barmo: 1273. Ma Szalontától délnyugatra közvetlenül az országhatár mellett, de magyar területen, határrész nevében él. *Bélsók*: 1399. A Fekete-Körös és az országhatár által bezárt szög neve őrzi emlékét. *Bogyszlóbáza*: 1397. A középkorban Geszt tartozéka volt. *Écs*: 1431. Écspusztá nevében ismert Méhkerék határában. *Gyarak*: 1219. Mezőgyán–Geszt vonalától DK-re az országhatár mellett Gyarakpuszta néven ismert. *Győr*: 1435. Sarkadkeresztúr határában mint mocsaras pusztá ismert. *Herpa*: 1396. Jelenleg pusztanévben ismert Sarkadkeresztúrtól északra. *Iklód*: 1395. Mint helynév ismert Mezőgyán és Geszt között. *Jenő*: 1214. Pusztanévben ismert Sarkadtól É–ÉNy-ra. *Nyék*: 1214. A középkori falu nem azonosítható, Sarkadkeresztúr határában új település van azon a helyen, amit Nyékpusztának neveznek ma is. *Oly*: 1437. Emléke egy ér és tanyacsoport nevében maradt fenn Méhkerék környékén. *Ökörkerék*: 1426. Biharugráról D–DNy-ra állt. *Ósi* (Sarkad): 1220. Valószínű a középkori falu helyére települt a mai Sarkadösi elnevezésű kis falu, Sarkadtól ÉK-re. *Prépostósi*: 1552. Sarkad környékén keresendő. *Remete*: 1318. Sarkadtól D-re említi a mai remetei erdő területén. *Sáp*: 1525. Méhkeréktől ÉK-re pusztá nevében maradt fenn emléke. *Tarcsa* (Köte): 1407. A XVII. században elpusztult és később rátelepedett a mai Kötegyán falu. *Tarján*: Közelebbi adat nem ismert, azonkívül, hogy Kötegyán határában keresendő. *Varsány*: 1213. A mai Varsányhely pusztá őrzi nevét Sarkadkeresztúrtól ÉK-re. *Váttyon*: 1396? Mezőgyán és Zsadány között Kis- és Nagy Váttyon pusztá őrzi nevét. *Vémer*: 1367. Emlékét Méhkerék mellett a Vimeri földek őrzik.

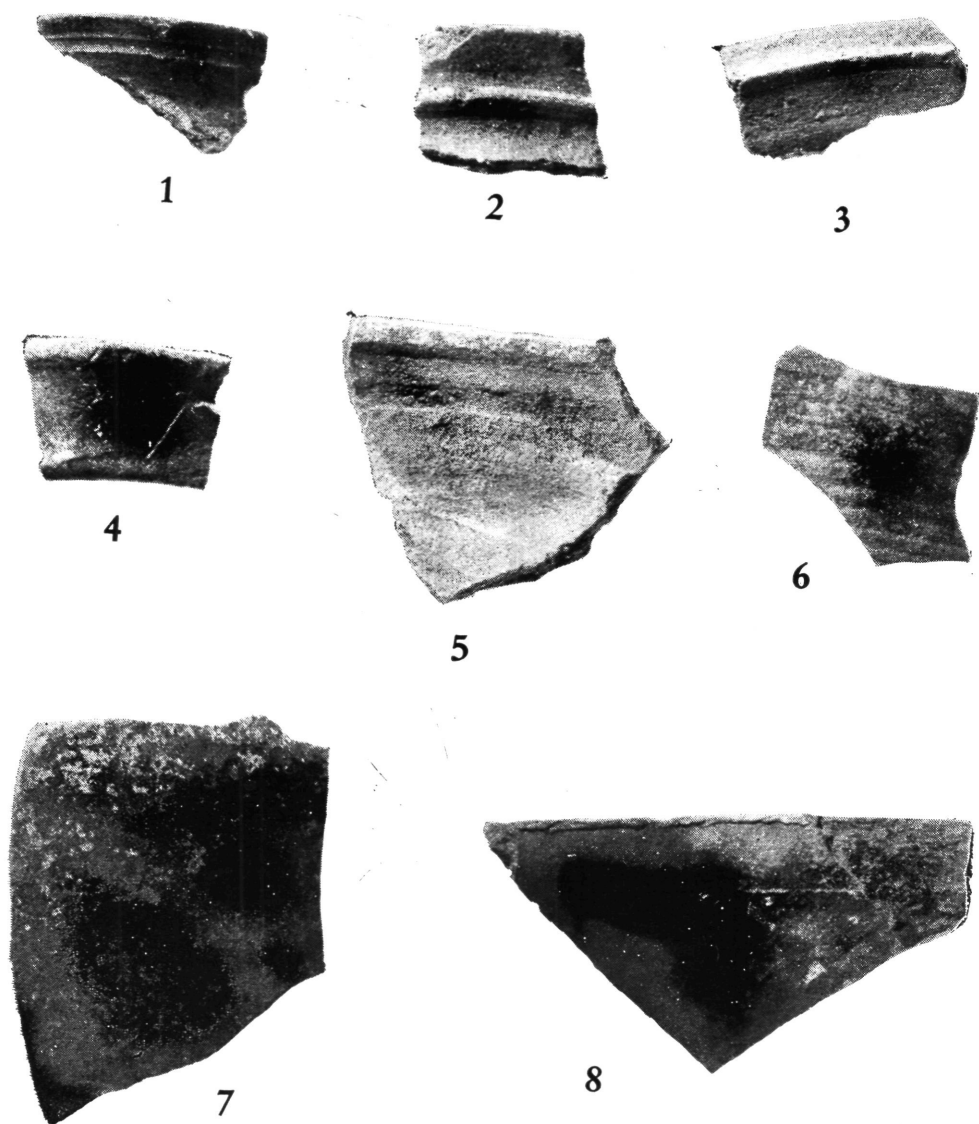
I. tábla: Mezőgyán-Mátéháza: 1-6. kép; Biharugra-Monostorosugra: 7-13. kép.
 Table I Mezőgyán-Mátéháza: illus. 1-6.; Biharugra-Monostorosugra: illus. 7-13.

II. tábla: Kötegyán-Telek: 1-3, 5. kép; Biharugra-Piski: 4, 6-9. kép.
Table II Kötegyán-Telek: illus. 1-3, 5; Biharugra-Piski: illus. 4, 6-9.

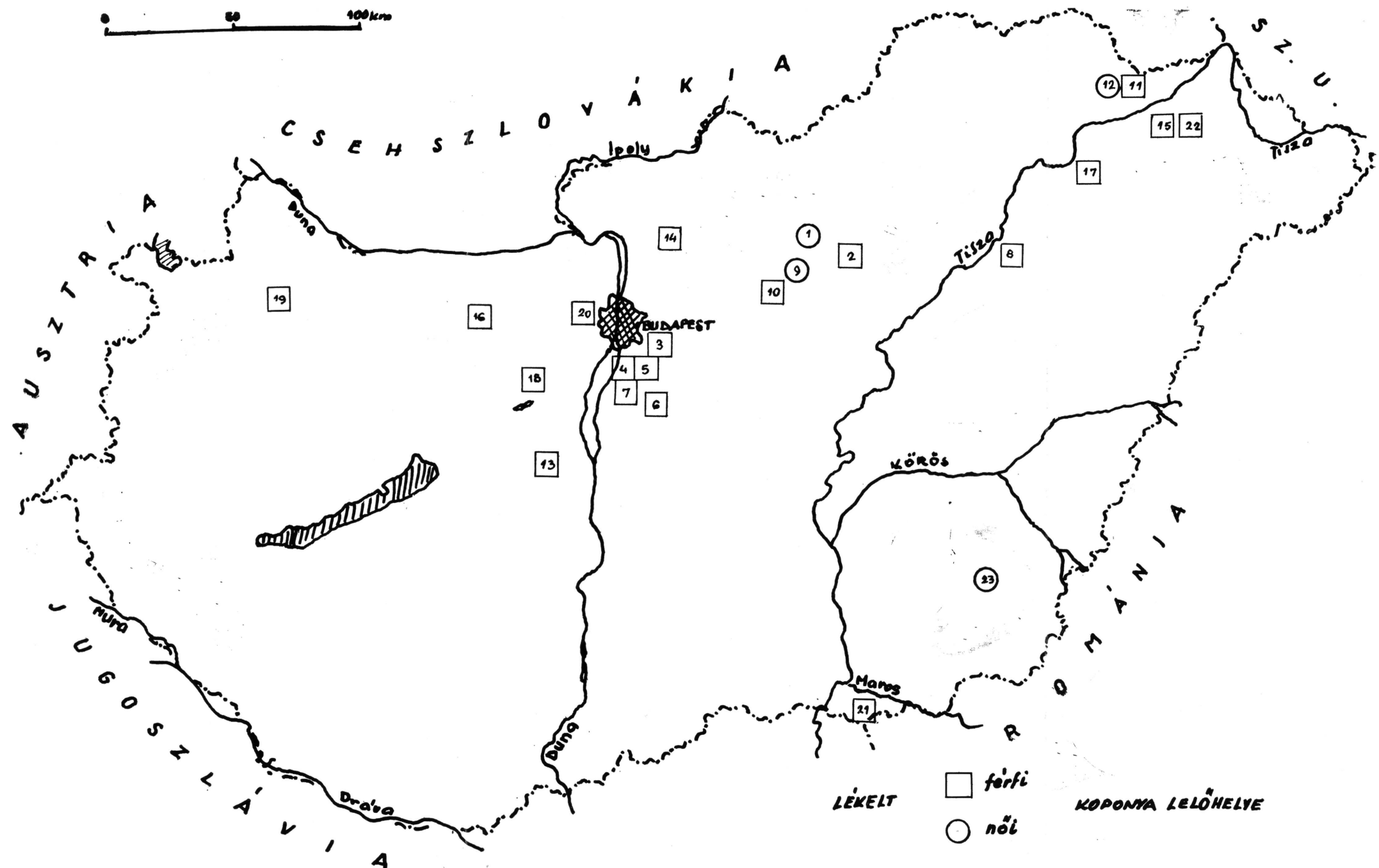
III. tábla: Biharugra–Peszere: 1–6. kép; Körösnagyharsány–Peterd: 7–12. kép.
Table III Biharugra–Peszere: illus. 1–6; Körösnagyharsány–Peterd: illus. 7–12.

IV. tábla: Körösnagyharsány-Peterd: 1-8. kép.
Table IV Körösnagyharsány-Peterd: illus. 1-8.

IRODALOM

- Bunyitay V.*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. Nagyvárad, 1883–84.
- Csánki D.*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1890.
- Cs. Sós Á.*: Magyarország szláv népessége (VI–XIII. sz.). 1969.
- Éry-Kralovánszky-Fehér*: A Közép-Duna medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek. Leletkataszter. Budapest, 1962. (Régészeti Tanulmányok 2.)
- Gallacz J.*: Monográfia a Körös–Berettyó völgy ármentesítéséről. I. A Körös és a Berettyó völgye. Nagyvárad, 1896.
- Glaser L.*: Az Alföld régi vízrajza és települések. Földrajzi Közlemények. 1938.
- Györffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1963.
- Haan L.–Zsilinszky M.*: Békés megye Oklevéltára. Budapest, 1877.
- Hubai I.*: Gyula földrajza. Szeged, 1934.
- Jakó Zs.*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940. (Település és népiségtörténeti értekezések 5.)
- Kaán Gy.*: Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben. Budapest, 1923.
- Karácsonyi J.*: Békés vármegye története. 1896.
- K. Nagy S.*: Bihar vármegye földrajza, Nagyvárad város leírásával... Nagyvárad, 1886.
- Korbély J.*: A Körösök és a Berettyó szabályozása és vízjárása. I. 1917.
- Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerk.: *Borovszky S.* Budapest.
- Mezősi K.*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692.). Budapest, 1943. (Településtörténeti Tanulmányok 1.)
- Pécsi-Sárfalvi*: Magyarország földrajza. Budapest, 1960.
- Prinz Gy.*: Magyarország földrajza. Magyar Földrajz. Budapest.
- Jubász I.*: A Középső-Körösvidék régészeti és településtörténeti vizsgálata. (Kéziratban levő szakdolgozat, 1965.)

A gerendási X. századi lékelt koponya

JUHÁSZ IRÉN-TORDA-MOLNÁR BÉLA

Az orosházi járás Gerendás község határában, a Vízvári tanya közeléből előkerült egy lékelt női koponya. A lelőhely Gerendástól D-re kb. 1 km távolságra levő dombvonulaton van. A tanya környékén homokot termeltek. 1969 őszén munka közben csontok, kengyel, és elmondás szerint más tárgyak is kerültek felszínre. A leleteket szétdobálták, csak ezt az egyetlen koponyát vette magához Zsibrita András gerendási lakos, és juttatta el Torda-Molnár Béla járási főorvosnak.

A koponya átadásakor nem tett említést más leletekről. A koponyán látható nagy, gyógyult lékelés keltette fel figyelmünket és a leletkörülményeket a koponya feldolgozása során sikerült tisztázni.

Sajnos, csak a koponya van meg, a váz többi csontja elkallódott még a lelőhelyen. Jó megtartású koponya, állkapoccsal. A csontos orr törött, a koponya basalis része hiányzik. Eredetileg kissé a jobboldalán feküdt, ennek következtében a földnyomástól kismértékben másodlagosan deformálódott.

Mivel Magyarországon csak a X. században végeztek ilyen jellegű koponyalékeléseket, korát egyértelműen a X. századra keltezzük. Az eddig publikált nagyméretű trepanációk száma 22, ezek ismertetése óta azonban kerültek elő újabbak is.

A legújabb Gerendásról, mely e dolgozat keretében nyer ismertetést. Az eddig közöltek nem szerinti megoszlása: 17 férfi, 3 nő, 2 gyermek. A vizsgálandó koponya a negyedik női koponya az eddig közölt leletek közül.

Az 1. táblázat mutatja az eddig ismert X. századi nagyméretű lékelések adatait.

Mindezeket térképre vetítve láthatjuk, hogy a lékelt koponyák Budapest környékén, Heves és Borsod megyében kerültek felszínre. Dél-Dunántúlon, a Duna-Tisza köze déli részén nagy hiátus van. A Tiszántúlról is (a gerendási koponyán kívül) mindössze négy került publikálásra. Szabolcsból 2, Hajdú-Biharból 2 és Csongrádból 1. A Körösök vidéke ebből a szempontból fehér folt volt jelen közlésünkig (1. kép. Térképmelléklet).

Magyarországon a Vereben talált lékelt koponya volt az első, melyet 1853-ban Dr. Kovács Endre ismertetett a Magyar Tudományos Akadémián. Az előadó közlését e szavakkal zárta: „E koponya, mint orvossebészeti készítmény is, a legritkább nevezetességek közé sorolható, mert ilyen preparátum Európának egyetlen gyűjteményében sem található.” A közlést követően sorra kerültek elő a lékelt koponyák, először Franciaország területéről, majd Magyarországról is. A kutatások folyamán bizonyosodott, hogy jóformán minden korban és minden világrészen művelték a koponyalékelést. A francia antropológusok a múlt század végén szívesen magyarázták a lékelése-

ket animisztikus, vallási alapon. Úgy vélték, hogy az összes hiteles leletekkel igazolt történeti trepanáció tulajdonképpen nem gyógyító céllal történt, hanem varázsserejű amulettek szerzésére olyan halottak koponyáján végezték, akik életükben különösen viselkedtek, krónikus fejfájásban szenvedtek.

Amikor orvosok kezdtek foglalkozni a koponyalékelésekkel, kezdett megváltozni a vélemény. A régi népek koponyasebészetét S. Hansen dán sebészprofesszor kutatta, és elsőként mondta ki, hogy egyetlen olyan lékelést sem talált, amelyről teljes biztonsággal megállapítható lett volna, hogy azt a halál után, „rituális” okokból végezték. Hansen az összes ismert koponyalékelést sebési beavatkozásnak tartja.

A koponyalékelések tanulmányozásával egyes betegségek régebbi előfordulását is meg lehet vizsgálni. Primitívebb népek a betegséghez kapcsolódó fejfájást, rángatózást a „gonosz szellemek” jelenlétéhez kötötték. A gonosz szellemeket – vélték – ki kell engedni, s meg kell nyitni a koponya boltozatát ahhoz, hogy a beteg megszabaduljon tőlük. Az egyes betegségek „szellemét” pontos helyhez kötötték. Ezek a helyek végső soron azonosak voltak az egyes agycentrumok hozzátvetőleges helyével. Az orvos, a kuruzsló és a pap többnyire egy személy volt, tehát a műtéti beavatkozásokat egybekötötték vallási szertartásokkal. A lékelések helye és módja koronként igen változó, a magyarországi 22 közölt koponya műtéti, lékelési helye sem egységes. A trepanáció nem minden esetben járt sikerrel. Vagy műtét közben, vagy utána nem sokkal meghalt az illető. Ennek ellenére ismertek nagy gyógyult sebek is, mint amilyen a gerendási koponyán is látható.

1. táblázat

	Lelőhely	Nem	A seb nagys. kívül (mm)	A seb helye
1.	Aldebrő—Mocsáros (Heves) 20. sír	Nő	84×44	falcsonton
2.	Besenyőtelek (Heves)	Férfi	91×58	frontalén
3.	Pestlőrinc—Gloriett (Pest)	Fiú	89×72	frontale baloldal
4.	Budapest—Soroksár I.	Férfi	117×105	egész koponyatető
5.	Budapest—Soroksár II.	Férfi	36×31	bregma mögött
6.	Dabas—Alsódabas (Pest)	Férfi	34×23	jobb falcsonton
7.	Dunavarsány (Pest)	Férfi	24×22	homlokon elől
8.	Egyek—Óhat—Pusztakocs (Hajdú)	Férfi	123×101	koponyatető
9.	Heves (Heves)	Nő	50×38	jobb falcsonton
10.	Jászszentandrás—Járastanya (Szolnok)	Férfi	64×48	bal falcsonton
11.	Karos (Borsod) 6. sír	Férfi	60×53	bal falcsont
12.	Karos (Borsod) 12. sír	Nő	85×82	homlok tetején
13.	Nagylók—Erdőmajor (Fejér) 1. sír	Férfi	76×59	bal falcsont
14.	Rád—Kishegy (Pest) 10. sír	Férfi	56×36	jobb falcsont
15.	Rétközberencs (Szabolcs)	Férfi	88×62	koponyatető
16.	Tatabánya (Komárom)	Férfi	106×95	egész k.-tető
17.	Tiszaeszlár—Bashalom—II.—10. s.	Férfi	51×41	bal falcsont
18.	Vereb (Fejér)	Férfi	91×71	jobb vertex
19.	Csorna-Csatár (Győr)	Férfi	120×32	bal frontalen
20.	Budapest—Csúcshegyi dűlő	Fiú	97×89	lambdatájék
21.	Klárafalva—B (Csongrád)	Férfi	50×10	bal falcsont
22.	Rétközberencs—Paromdomb (Szabolcs)	Férfi	90×60	vertexen

Neme – a következő jegyek alapján – nő: kicsi arckoponya, az arcus superciliaris gyengén fejlett, az állkapocs teste alacsony, szöge nagy. Bár egyértelműen női egyedhez tartozik, mégis a glabella erősen fejlett, a csecsnyúlvány (processus mastoideus) férfiasan széles.

A koponya *turanid-cromagnoid* típus. Ez magyarázza a kiálló állkapocsszegletet, az ún. kettős állat, az erőteljes glabellát. Mindezekon kívül az erre a típusra jellemző magas szemnyílás, keskeny felső állcsonti rész megtalálható ezen a koponyán is.

2. táblázat. A gerendási honfoglaláskori lelet
főbb antropometriai méretei

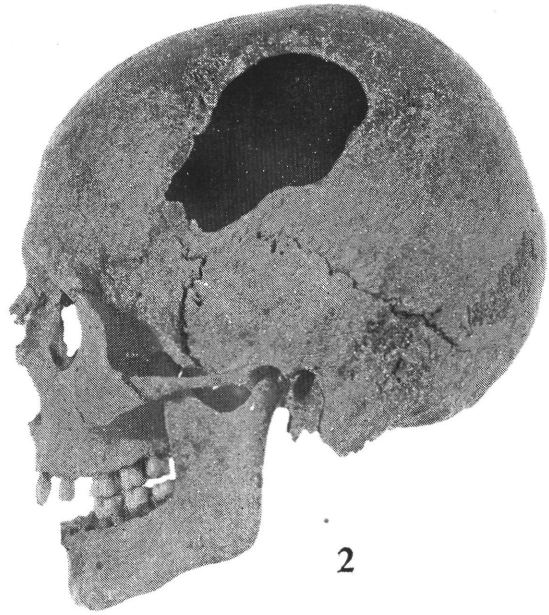
Martin f. szám	Méret (mm-ben; °-ban)	
1.	Legnagyobb hosszúság	180
3.	Glabella-lambda hosszúság	176
8.	Legnagyobb szélesség	145
9.	Legkisebb homlokszélesség	95
10.	Legnagyobb homlokszélesség	118
11.	Biauricularis szélesség	114
12.	Legnagyobb tarkószelesség	112?
13.	Csecsnyúlványszélesség	98
20.	Agykoponya magassága	116
23.	Horizontális kerület	522
24.	Haránt koponyaív	323
25.	Nyílrányú koponyaív	382
26.	Mediansagittalis homlokív	126
27.	Mediansagittalis falcsonti ív	137
28.	Mediansagittalis tarkóív	120
29.	Mediansagittalis homlokhúr	114
30.	Mediansagittalis falcsonti húr	116
31.	Mediansagittalis occipitalis húr	93
32/1.	Nasion-bregma-szög	43°
32/2.	Glabella-bregma-szög	45°
43.	Felsőarczélesség	101
44.	Biorbitalis szélesség	90
45.	Arczélesség	123
46.	Középarcszélesség	94
47.	Arcmagasság	118
48.	Felsőarcmagasság	71
50.	Orrgyök szélessége	21
51.	Orbitaszélesség	j:40 b:41
52.	Orbitamagasság	j:35 b:35
54.	Orrszélesség	22
55.	Apertura piriformis magassága	52
60.	Maxilloalveolaris hossz	50
61.	Maxilloalveolaris szélesség	63
63.	Szájpad szélessége	39
65.	Condylus-távolság	115
66.	Állkapocsszélesség	95
68.	Állkapocshosszúság	97
69.	Állcsúcmagasság	33
70/3.	Állkapocsság magassága	j:56 b:49
71/a.	Legkisebb állkapocsszélesség	j:31 b:28
79.	Állkapocsszög	115°

A fogak rágófelülete ép, a varratok nyitottak, elcsontosodást nem mutat az endocranialis felszín sem, továbbá a felső bölcseségfogak, főleg a jobb felső, 2 mm-rel visszamaradt a sortól: mindezek a halál bekövetkeztét a huszadik életév körül helyezik.

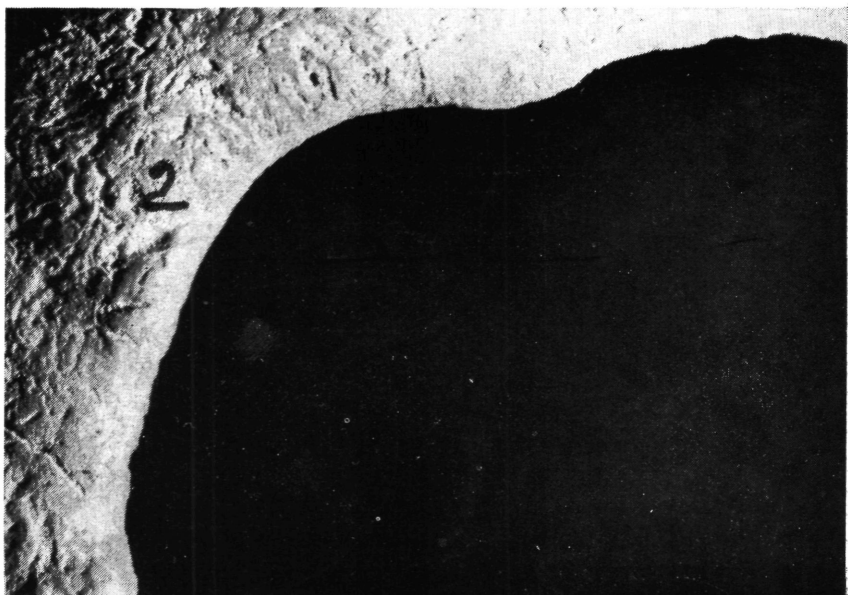
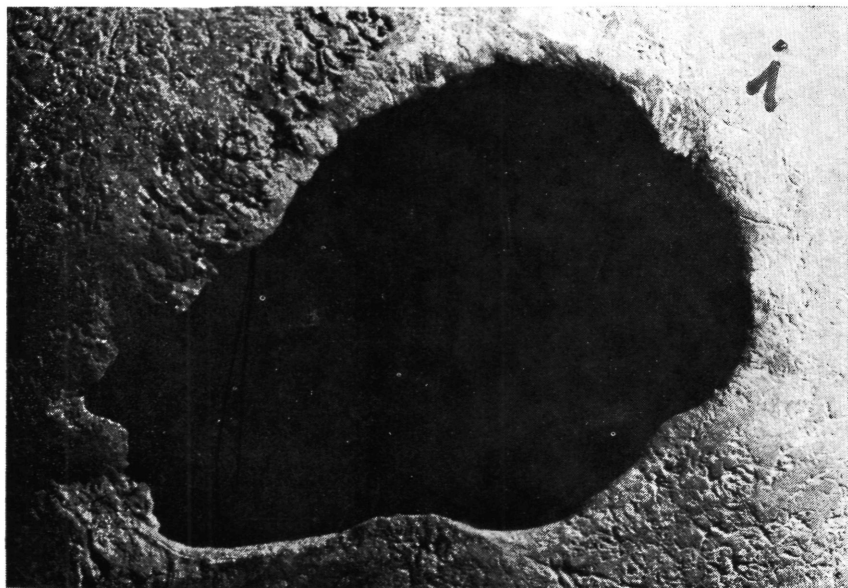
3. táblázat. A gerendási honfoglaláskori lelet
főbb koponyajelzői

Martin f. szám	Jelző	
8:1	Hosszúság-szélesség-jelző	80,55 meso- brachykephal
20:1	Hosszúság-magasság-jelző	64,44 hypsikephal
20:8	Szélesség-magasság-jelző	80,00 metriocephal
9:10	Haránthomlokjelző	80,51
9:8	Transversalis frontoparietalis jelző	65,52 stenometop
27:26	Sagittalis frontoparietalis jelző	108,73
29:26	Sagittalis-frontalis-jelző	90,48
47:45	Morfológiai arcjelző	95,93 hyperlep- toprosop
48:45	Felsőarcjelző	57,72 lepten
52:51	Szemüregjelző	j:87,50 hypsikonch b:85,36
54:55	Orrüregjelző	42,31 leptorrhin
50:44	Interorbitalis-jelző	23,33
61:60	Maxillo-alveolaris-jelző	126,00

Leírása: norma facialisban az arc igen keskeny (hyperleprosop) a homlok széles, mérsékelten fejlett homlokduddorokkal. Az arcus superciliaris gyengén fejlett. Az orrüreg keskeny (leptorrhin), a szemüreg magas (hypsiokon). A fossa canina területe sekély. Norma temporalisban a tetőkörvonala enyhén domború, a sutura sagittalis közepétől kezdve nagy sugarú ívben hajlik át a nyakszirti körvonalba. Az orrgyök mérsékelten benyomott, az orrcsont többi része töredékes. Az állkapocs alakja szeles, az alsó szélén erős izomtapadási nyomokkal. Norma occipitalisban erősen asszimmetrikus (I. t. 3.). A bal oldalsó körvonal a faldudorral együtt feltűnően kidomborodó. A koponya egészen ferde (plagiocephal). Norma verticalisban szabálytalanul elferdült alak, a plagiocephalia itt a legszembetűnőbb (I. t. 4.). A homlok jobb oldalon erősen kidomborodó, míg a bal oldalon lapos jellegű. A sutura coronalis baloldali ága hátrahúzottabb. Ellentétes asszimmetria van a koponya hátsó felében. Asszimmetriák nyilvánulnak meg a tetővarratok egyes részleteiben is, pl. a sutura coronalis baloldali ág hullámos vonalat alkot. A sutura sagittalis általában erősen fogazott. A norma basilaris erősen hiányos, nem értékelhető. Megjegyzendő a koponya felépítésével kapcsolatban, hogy os suturalis suturae sagittalis található, mely a lambdavarat és nyílvarrat találkozásánál szigetet alkot (I. t. 3.). A kutatók ezt a jelenséget gyakran mondják. A koponyáról posterió-anterior irányban készített röntgenfelvételen kimutatható fejlődési rendellenesség a jobboldali homloküreg hiánya, a jobboldali arcüreg csökevényes volta. A baloldali homloküregrés normális nagyságú, a baloldali arcüreg a szokottnál valamivel nagyobb.

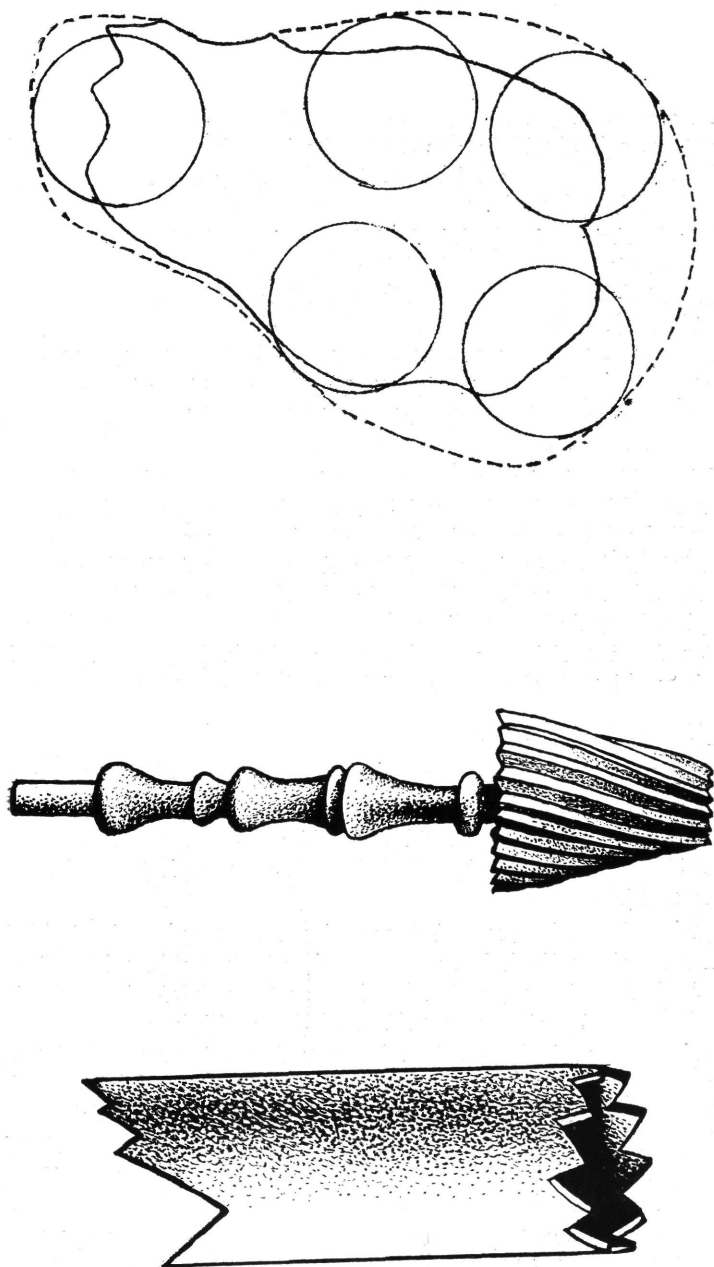

I. tábla: A gerendási honfoglalás kori lelet koponyája négy normában.
 Table I Skull of the find from the time of the Magyar conquest at Gerendás, in 4 norms.

II. tábla: A gerendási honfoglalás kori lelet trepanációs nyílása (1), valamint a sebszél egy részének kinagyítása (2).

Table II Trepanated opening of the Gerendás find from the time of the Magyar conquest (1), and enlargement of part the lip of wound (2).

2. kép. Az Ambroise Parénak tulajdonított trepán vázlatrajza (XVI. sz.) és a feltételezett honfoglalás kori trepán vázlatrajza.

Illustration 2 Sketch of trepan ascribed to Ambroise Paré (16th century).

Sketch of trepan of the time of the Magyar conquest, as assumed by us.

Különböző feltételezések vannak a műtéti beavatkozások indikációról: koponya-törés, repedések gyógyítása, a koponyacsontok akut, vagy krónikus, esetleg specifikus gyulladásai, epilepszia, a koponya jó-, vagy rosszindulatú daganata stb.

Mint már említettük a lékelések helye és módja változó. Leggyakoribb az éles szerszámmal, üveggel, obszidián pengével, késsel történt kaparásos, vagy fúrásos eljárás. Az inkák a „tumi” nevű baltaszerű eszközt használták. A végrehajtás módja szerint alakul a sebek formája.

Az általunk vizsgált honfoglaláskori koponyán a *fúrótrepán* használatára enged a seb formája következtetni. A baloldali sutura coronalis és sutura parietotemporalis alkotta háromszögben, a falcsontba vésve találjuk a nagyméretű, lékeléses eredetű csonthiányt (I. t. 2.).

A seb legnagyobb hosszúsága 81 mm, legnagyobb szélessége 60 mm. A kallusképződés utáni legnagyobb hosszúsága 67 mm, legnagyobb szélessége 46 mm. A körtealakú lékelés karélyos kiképzésű, ami a műtéti technikára enged következtetni (II. t. 1–2.).

A 2. képen látható séma mutatja a fúrópretánszerű eszköz feltételezett használatát, amit már a hippokrátessi orvosi iskolánál is alkalmaztak. Hasonló jellegű eszközzel dolgozik korunk sebésze is. (A történeti összehasonlításra cikkünk nem hivatott, annyit kívánnánk említeni, hogy Celsus, Augustus korának híres orvosa is ismerte a fúrótrepánt, Galenus nem használt trepánt, később teljesen kiszorult a koponyasebészetből, annyira, hogy Avicenna alig tudott valamit a műszerről, annak ellenére, hogy az arabok az ókori tanításokat gondosan megőrizték. Egyedül Abul Kaszem arab orvos használta, aki több egymáshoz eső léket fúrt.)

A műtét sikerességét bizonyítja a nagyfokú *csontgyógyulás*. A koponya gyógyulási törvényei szerint a lamina interna sarjad leggyorsabban, követi ezt a diploe gyógyulása, amire lassan rákúszik a külső réteg, a lamina externa. Esetünkben a falcsont hátsó sebszéleinek gyógyulása eléri a 10 mm-t, ami hosszú, de legalább félévet meghaladó túlélést bizonyít. Felmerül a kérdés: mi okozhatta a koponyatorzulást, miért volt szükség a műtét elvégzésére? Megvizsgálva a koponya belső felszínét, a következőket találjuk:

Az agytekervények benyomatai (*impressiones gyrorum*) elsimultabbak, ugyanakkor az ütőerek árkai kimélyültebbek, a varratok széthúzottabbak, különösen a lambdavarrat jobboldali ága tátongó, ami a bal koponyafél oldalsó részére ható nyomás elmentés oldali széthúzó erejére mutat (I. t. 3.). Úgy véljük, a koponya nagyfokú torzulását ez a belső nyomás kezdeményezhette, tekintve, hogy fiatal életkorú egyénről van szó, akinek a koponyája igen képlékeny (3–4. kép). A leletkörülményeket nem ismerjük, viszont az ékszerek okozta bronzoxyd-beivódás alapján feltehetően jobb oldalára fordult a holttest feje, így a torzulást fokozhatta a föld nyomása is, bár azonos korú temetkezésből származó koponyákkal összehasonlítva, azoknál a földnyomás ereje inkább a varratokra hatott.

A jobboldali falcsont és a nyakszirtecsont területén, de kisebb foltokban másutt is a koponya belső felszíne kimaródott, annak ellenére, hogy a talaj károsító hatásától viszonylag védett volt.

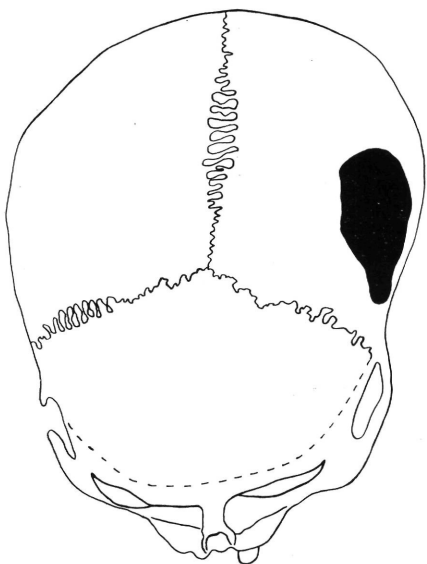
Sajnos a töröknagyreg (*sella turcica*) a koponyaalap nagy részével együtt hiányzik, így ennek elváltozása nem értékelhető.

Fény felé tartva a koponyát, a halántékcsontról pikkelye teljes egészében, továbbá ennek vízszintes folytatásában a falcsont 110 mm hosszan és 30 mm szélességben ösz-

szefüggő területen annyira elvékonyodott, hogy a fényt erősen áteresztí. Az elvékonyodás belfelülete teljesen sima. A koponyáról röntgenfelvételt készítettünk (III. tábla), amelyről az alábbi leletet kaptuk:

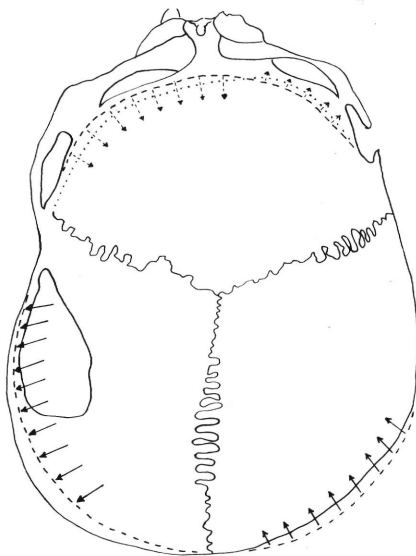
„Ásatásból előkerülő koponyacsontról készített oldalirányú felvétel. A B. oldalról készített felvételen: 7,5x4 cm nagyságú, körte alakú, igen éles szélű transzparens terület észlelhető, mely csonthiányra utal. Alatta nagyobb részével az os temporale, kisebb részével a b. oldali parietalera terjedő elmosódott szélű, kissé traszparensbb terület figyelhető meg. A hátsó koponyalap egy része hiányzik, a meglevő rész contourja kissé csipkézett. A varratok kissé kiszélesedtek. A koponyaboltozati csontok általában 4–6 mm vastagok: A csonthiány alatt leírt transzparensbb árnyék a csont elvékonyodására utalhat. Dr. Balla Sándor sk. (Orosháza, Kórház, Rtg. Osztály).”

A röntgenen is kimutatható, fényt áteresztő terület hosszú éveken keresztül fennálló, lassan fokozódó, állandó nyomás hatására következett be, ami egyben az idült koponyaűri belső nyomásfokozódást is előidézte. Az idült koponyaűri nyomásfokozódás következményeként könyvelhetjük el az agytekervényi benyomatok elsimulását.

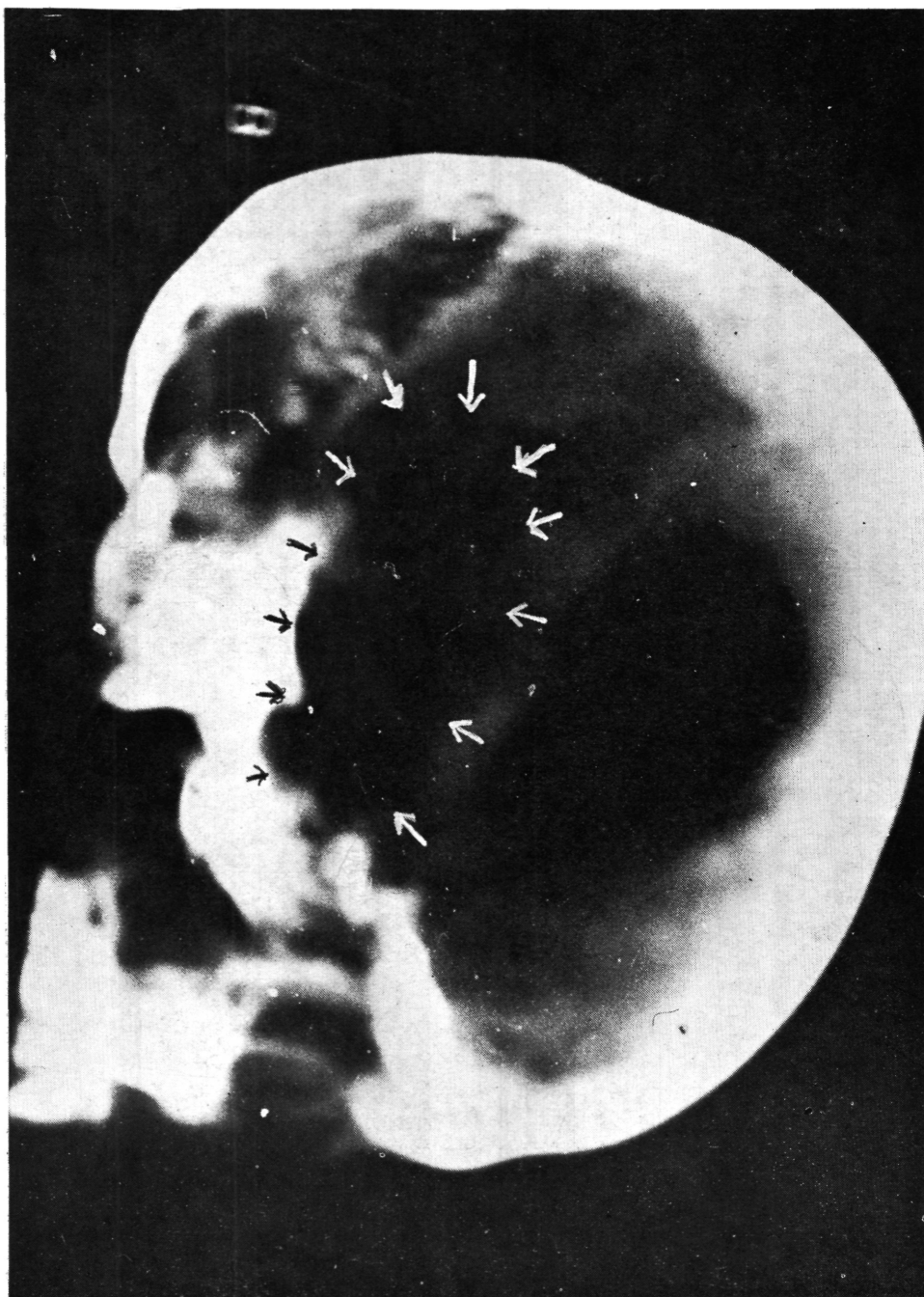
3. kép. A koponya deformálódása. (A szaggatott vonal a homloksík jelenlegi helyzetét mutatja.)

Illustration 3 Deformation of the skull. (The dotted line shows the present position of the frontal level.)

4. kép. A koponya torzulása. (A feltételezett eredeti koponyaállás -----; a homloksík jelenlegi helyzete; a daganat nyomóhatásának iránya ←; az indirekt ható erők iránya ←-----.)

Illustration 4 Deformation of the skull.
(Assumed original position of skull -----;
present position of frontal level;
direction of the pressure effect of the
tumour ←; direction of forces exerting
indirect effect ←-----.)

III. tábla: A gerendási lékelt koponyáról készített röntgenfelvétel.
Table III Radiograph of the trepaned skull of Gerendás.

Hasonló életkorban elhaltak koponyájánál ezek a benyomatok erősen megvannak. Az összehasonlítást elvégeztük nemrég elhalt, és honfoglalás körül elhalt fiatalok koponyájával, s a benyomatókat mindenütt megtaláltuk.

Összegezve a találatokat, a legkésőbb serdülő korban kezdődő nyomásfokozódással tudjuk magyarázni az agykoponya torzulását, amit lassan növekvő, jóindulatú agydaganat okozhatott.

A jóindulatú agydaganatok közül szóba jöhet a meningeóma, de jóval valószínűbb az astrocytoma.

Ez utóbbi az összes agydaganat 7,1%-a, almanagságúra is megnőhet. Leggyakoribb előfordulási helye a homlok-halánték-fali lebeny. A daganat jól körülírt, kemény csomót alkot, lassan növekszik, sokáig észrevétlen marad. Később éveken át tartó gócos epilepsziás rohamokat okoz, esetleg lassan fejlődő bénulásos tüneteket válthat ki.

A feltételezett daganat körvonalait rávetítve a nagyagy motor és szenzoros kéregmezői képeré, azt találjuk, hogy direkt nyomással károsíthatta a nyelv, gége, rágás, garat kérgi központjait és a Wernicke-féle akusztikai beszédközpontot, indirekt nyomással csökkenthette a Broca-féle motoros beszédközpontot és az optika beszédközpont működését. Ezek alapján jöhetnek létre az alábbi feltételezett tünetek (3. kép).

Fejfájás, hányás, szédülés, epilepsziás rohamok, beszédzavar, elmetünetek, alvás és ébrenlét változása és göctünetek.

A beszédzavarra jellemző, hogy a beteg nehezen találja meg a megfelelő szavakat. Az elmetünetek közül személyiség változás jelentkezhetett, ami a gondolkodás meglassulásában, feledékenységben, figyelmetlenségben, akarati gyengeségben és kedélyi sivárságban nyilvánulhatott meg. Követhette ezt gátlástalan viselkedés, később izgalmi vagy depressziós formájú tudatzavar, ami cómában: teljes, mély eszméletvesztésben fejeződik be, s a végén beáll a halál. A halált rendszerint a légzőközpont heveny bénulása okozza.

Az ilyen daganatok által kiváltott epilepsziás rohamok alkalmával gyakoriak a hallucinációk és abnormalis élményi megnyilvánulások. Ezek jelentkezhetnek az időérzés zavaaraiban, ami az élményeket a múltba, vagy a jövőbe helyezi. Ez jóslásnak is vélhető. Eltorzulnak a látott arcok, tárgyak, ezek kisebbnek, vagy nagyobbak jelentkeznek.

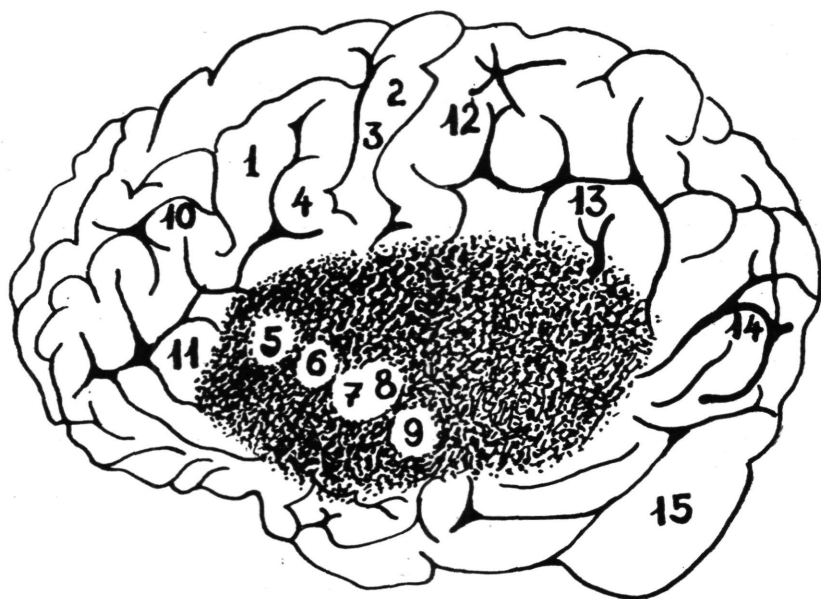
A hallási hallucinációk hanghallásokban, zúgásban, csengésben, zümmögésben jelentkeznek. Kísérheti szédülés, forgás, emelkedés, zuhanás, repülés érzése is. A látási hallucinációk kellemetlen, kínzó, félelmetes víziókat okozhatnak, esetleg távoli élményeket kapcsol a beteg a közelmúlttal.

Az ilyen tünetek miatt a honfoglalás korában a környezet a betegről feltételezhette, hogy a „rossz szellemekkel”, illetve a túlvilággal tart kapcsolatot.

Eddigi ismereteink szerint a trepanációkat misztikus okokból, vagy föltételezett betegségek miatt végezték. A honfoglalás korából eddig ismert koponyalékeléseket főleg sérüléssel hozzák kapcsolatba. Következtetésünkben merészebbek is lehetünk. Arról nincs tudomásunk, hogy daganat szempontjából történtek-e vizsgálatok. A honfoglalók orvoslásának fejlettségét nem ismerjük, mindenesetre megállapítható, hogy esetünkben a lékelés technikája nagy sebészeti jártasságot mutat. A lékelést közvetlenül a daganat mellé helyezték, így felmerülhet annak a lehetősége, hogy esetleg kifejezetten betegséget keresett a honfoglaláskori „sebész”. A baloldali agydaganatok ui. a jobboldali végtagok csökkent működését, vagy bénulását idézik elő. Természetesen ez az egy eset még nem bizonyíték, de sok hasonló koponyát rejthet a föld, ami későbbi időben ezt a feltevést bizonyíthatja. Ide kívánczik, hogy a koponya külső

felszínének vizsgálatakor a jobboldali homlokcsonton, a jobboldali orrszárnyon, a falcsont és a nyakszirtecsont jobboldali hátsó részén, továbbá az állcsúcson és a jobb collum mandibulae és porc. coronoideus külső felszínén zúzódásos eredetű vérbeivódásnak ható elváltozásokat találunk. Kvarclámpa fényében ezek élénken tűnnek elő. Feltételezzük, hogy a zúzódástól eredő bevérvésekiből származó vaslerakódások maradványai ezek, s egyezést mutatnak az epilepsziások elesésének, illetve a jobboldali csökkent végtagműködésből adódó eséseknek a nyomaival. A csontváz sajnos hiányzik, így a feltételezett jobb végtagatrophia nem bizonyítható.

Összefoglalóan: a gerendási honfoglaláskori női koponya bal falcsontján nagyméretű trepanációs nyílás található, mely teljesen gyógyult szélekkel a műtét utáni legkevesebb félesztendő túlélést bizonyít. A trepanációs nyílás alatt Rtg-nel is bizonyított nagyfelületű falelvékonyodást találunk, amit feltehetően jóindulatú agydaganat nyomása okozott. A nyomás az agykoponya baloldali hátsó-oldalsó részét kiboltosította, deformálva az egész fejet. A daganatot astrocytomának tételezzük fel, ami

5. kép. A nagyagy kéregmezői, feketével takartan a feltételezett daganat helye (Geréb pszichológiai atlasza nyomán): 1- az írás; 2- a láb; 3- a karmozgás; 4- a száj-tájéki-faciális rész; 5- a nyelv; 6- a gége; 7- a rágás; 8- a garat kérgi központja; 9- a Wernicke-féle akusztikai beszédközpont; 10- a szemforgatás kérgi központja; 11- a Broca-féle motoros beszédközpont; 12- a testi érzésszféra; 13- az optikai beszédközpont; 14- az optikai emlékek elhelyezkedésének fő területe; 15- a kisagy.

Illustration 5 Cortex fields of cerebrum, the place of the assumed tumour covered black after the psychological atlas of Geréb): 1- the writing; 2- the leg; 3- movement of arm; 4- mouth part, facial part; 5- the tongue; 6- the larynx; 7- the chewing; 8- cortical centre of pharynx; 9- Wernicke's acoustical speech centre; 10- cortical centre of the turning of the eyes; 11- Broca's motorical speech centre; 12- somatic sphere of senses; 13- the optical speech centre; 14- main area of the displacement of the optical memories; 15- the cerebellum.

epilepsziás jellegű göctüneteket okozhatott. Véleményünk szerint ennek gyógyítása céljából végezhettek elég jó lokalizálással a koponya lékelését. Nem kultikus, vagy egyéb vallási elgondolásból, hanem kifejezetten therapeutikus céllal.

Végül ezúton mondunk köszönetet Dr. Kiszely Istvánnak embertani vonatkozású lektorálásáért és azért, hogy volt szíves kéziratot dolgoztatából a trepanációval kapcsolatos adatokat rendelkezésünkre bocsátani, valamint Dr. Botos Árpád sebész főorvosnak orvosi vonatkozású segítségéért.

IRODALOM

1. *Bartucz L.*: Adatok a koponyalékelés (trepanáció) és a bregmasebek kapcsolatának problémájához magyarországi népvándorlás kori leletek alapján. Ann. Biol. Univ. Szegediensis. I. 1950.
2. *Bugyi I.*: Gyakorlati sebészet. Medicina. Budapest, 1961.
3. *Diószegi S.*: A sámánhit a magyar népi műveltségben. Akadémia Kiadó. Budapest, 1958.
4. *Hedri E.*: Részletes sebészet. Budapest, 1953.
5. *Kiszely I.*: Sírok, csontok, emberek. Gondolat. Budapest, 1969.
6. *Kopsch, F.*: Anatomie der Menschen. Leipzig, 1914.
7. *Láng I.*: Sebészeti propedeutika. Szeged (kéziratban).
8. *Lipták P.*: Embertan és emberszármazástan. Egyetemi jegyzet. Tankönyvkiadó. Budapest, 1969.
9. *Nemeskéri J.-Éry K.-Kralovánszky A.*: A magyarországi jelképes trepanáció. Anthropol. Közlemények. 4. 1960.
10. *Nemeskéri J.-Kralovánszky A.-Harsányi L.*: Trephined Skulls from the Tenth Century. Acta Arch. Hung. 17. 1-4. 1965.
11. *Nyírő Gy.*: Psychiatria. Medicina. Budapest, 1967.
12. Orvosi Hetilap. 1969. jan. 12. (*Bouchet, M.*: A koponya trepanációja és a hozzávaló műszerek című munkájának ismertetése.)
13. *Pubr L.*: Sebészeti pathológia. Budapest, 1943.
14. *Ratkoczy N.*: Radiológia. Budapest, Medicina 1959.
15. *Grashey, R.*: Chirurgisch-pathologische Röntgenbilder. München, 1927.
16. *Steiner P.*: Sebészeti műtéttan. Budapest, 1916.
17. *Verebély T.*: Sebészklínikai előadások I. Budapest, 1930.
18. *Geréb Gy.*: Pszichológiai atlasz. Budapest, 1961.

Tenth century trephined skull of Gerendás

IRÉN JUHÁSZ-BÉLA TORDA-MOLNÁR

A trephined skull was found in the fields of the village of Gerendas in the course of digging for sand. On the basis of its proportions it belongs to the female sex, and is of a Turanid - Cro - Magnoid type. Since trepanations of the nature as can be seen on this skull were performed in Hungary only in the 10th century, its age can be dated from the 10th century. The number of large-size trepanations published so far is 22, including three female ones. The number of occurrences has, therefore, increased with this present skull. On the left of the skull, an artificial, healed injury 81x60 mm can be seen on the parietal bone which, after healing, contracted to 67x46 mm. Immediately below it, in an area of 110x30 mm in the temporo-parietal field the bone has tapered off. On the inner surface of the skull, as a sign of increased pressure, the impressions of the cerebral convolution have become level and the outlines of the temporal artery have become more pronounced. The age of the deceased at the time of death can be put at about 20 years. The form of the skull is strongly deformed. On the basis of the thinning away of the bone, the symptoms of increased inner pressure, and the deformation the presence of a benign tumor can be assumed.

This may have caused epileptic and ataxic symptoms which justifies the assumption that the trepanation had been performed for therapeutic purposes.

The trepanation indicates a well-developed technique. Since the application of a trephine can be noticed on the skull, this indicates the work of a trained surgeon, as against the majority of the trepanations seen so far which were performed with scraping and cutting methods.

In addition, the find is rendered important by the great probability of the assumed tumor. This seems to justify the conception that the operation was performed not for animistic but for therapeutical purposes.

The text tables contain the data of the large-size trepanations found so far, as well as the anthropological measurements of the skull. The drawings show the places of the assumed trepanations, the actions, and the instrument.

TARTALOMJEGYZÉK

A Közlemények megindulása elé	3
Introducing our Publications	4
Pálóczi-Horváth András	
X. századi temető a szabadkígyósi tangazdaság homokbányájában	7
Tenth century cemetery in the sand-pit of the model farm of Szabadkígyós	47
Bálint Csanád	
X. századi temető a szabadkígyós-pálligeti táblában	49
Tenth century cemetery in the Pál Liget plot of Szabadkígyós	87
Lotterhof Edit	
A Szabadkígyóson feltárt X. századi temetők embertani vizsgálata	89
Anthropological examination of two 10th century cemeteries uncovered at Szabadkígyós	103
T. Knotik Márta	
A szabadkígyósi X. századi sírok textil-maradványainak vizsgálata	105
Examination of the textile remains of the 10th century cemeteries at Szabadkígyós	113
Gulyás Sándor	
A szabadkígyós-pálligeti táblában feltárt X. századi sírok leleteinek botanikai elemzése	115
Botanical analysis of the finds excavated from the 10th century graves in the Pál Liget plot of Szabadkígyós	125
Duma György	
Szervesanyag bomlásának nyoma a szabadkígyósi X. századi temetők foszfát vizsgálatai alapján	127
Examination of the decomposition of organic matter on the basis of the material of the Szabadkígyós cemetery	133
Bakay Kornél	
A régészeti topográfia munkálatai Békés megyében 1969-ben	135
Archeological topographical operations in county Békés, in 1969	153
Juhász Irén	
Régészeti adatok a középkori Bihar megye nyugati részének településtörténetéhez	155
Juhász Irén-Torda Molnár Béla	
A gerendási X. századi lékelt koponya	167
Tenth century trephined skull of Gerendás	181

A Békés Megyei Tanács V.B. Művelődésügyi Osztálya támogatásával kiadja a Békés megyei
Múzeumok Igazgatósága. A kiadásért felel a Békés megyei múzeumok igazgatója.
Készült linószedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601-59 és az MSZ 5602-55 szabvány szerint
16 (A/5) ív terjedelemben, 800 példányban.
71-5895 – Szegedi Nyomda

